

Тема 1. Методологічні засади історії психології

Історія психології як наука. Місце і значення історії психології в системі наукового пізнання. Предмет та об'єкт історії психології та її основні принципи. Поняття про натуралістичні та персоналістичні концепції. Основні методи історії психології. Взаємозв'язок історії психології з іншими науками. Періодизація науки історії психології

1. Термін “психологія” давньогрецького походження. Він складений із двох слів: “псюхе” – душа і “логос” – знання або вивчення. Запропонований же був цей термін в Древній Греції, що зробила безцінний внесок у наше розуміння людського життя, а в Європі - в XVI столітті. Думки істориків про те, хто винайшов слово «психологія», розходяться. Одні вважають його автором соратника Лютера Філіпа Меланхтона, інші – філософа Гокленіуса, що застосував слово «психологія» у 1590 р. для того, щоб можна було позначити ним книги ряду авторів. Це слово одержало загальне визнання після робіт німецького філософа Християна Вольфа, книги якого називалися «Рациональна психологія» (1732) і «Емпірична психологія» (1734). Учитель же Вольфа – Лейбніц користувався терміном «пневматологія». До XIX в. це слово не вживалося ні в англійській, ні у французькій літературі.

У XVI в. під «душею» і «логосом» розумілося щось інше, чим у період античності. Наприклад, на думку Аристотеля знання про душу має об'єктом будь-які біологічні явища, включаючи життя рослин, а також ті процеси в людському тілі, що ми зараз вважаємо суцільно соматичними (вегетативними, «рослинними»). Ще раніш під душею розумівся рушійний початок усіх речей, а не тільки організмів. Так, наприклад, на думку давньогрецького мудреця Фалеса, магніт притягає інші тіла тому, що має душу. Це навчання про загальну натхненність матерії – *гілозоїзм*.

Гілозоїзм бачив у природі єдине матеріальне ціле, наділене життям, зрозумілим як здатність відчувати, запам'ятовувати і діяти. Принцип монізму, виражений у цьому погляді, робив його привабливим для передових мислителів значно більш пізніх епох (Телезіо, Дідро, Геккеля).

Анімізм же (від лат. «аніма» - душа) кожному конкретну річ наділяв надприродним двійником - душею. Перед поглядом людини, що мислила анімістично, світ виступав як скупчення повільно діючих душ. Елементи анімізму представлені, як відзначав Г.В.Плеханов, у будь-якій релігії.

Релігійна ідеологія, що панувала в середні століття, додала поняттю про душу визначений світоглядний зміст (душа розглядалася як безтілесна, нетлінна сутність, що переживає тілне тіло, що служить засобом спілкування з надприродними силами, що переживає воздаяння за земні вчинки).

В епоху Відродження найбільш важливе могли розповісти про душу не професора, кругозір яких був обмежений творами античних авторів і коментарями до них, а люди, уявлення яких не викладалися ні у лекціях, ні в книгах, об'єднаних Гокленіусом під загальною назвою «Психологія». Це були лікарі типу Вівеса чи Фракасторо, художники й інженери типу Леонардо да Вінчі, а пізніше – Декарт, Спиноза, Гоббс і багато інших мислителів і натуралістів, що не викладали в університетах і не претендували на те, щоб розробляти психологію. Тривалий час за своїм офіційним статусом психологія вважалася філософською (і богословською) дисципліною. Іноді вона фігурувала під іншими іменами. Її називали ментальною філософією (від лат. mental - психічний), душеслів'ям, пневматологією. Але було б помилково уявляти її минуле по книгах з цими заголовками і шукати її корені в одній тільки філософії. Концентрація психологічних знань відбувалася на багатьох ділянках інтелектуальної роботи людства. Тому історія психології (до моменту, коли вона біля ста років тому почала вести свій історичний літопис у якості самостійної експериментальної науки) не збігається з еволюцією філософських вчень про душу (так

називана метафізична психологія) чи про щиросердечні явища (так називана емпірична психологія).

Інформацію про минуле психології зберігають не тільки філософські системи, що перемінювали одна одну, але й історія природничих наук (особливо біології), медицини, педагогіки, соціології. Об'єктивна природа психіки така, що, знаходячись, у споконвічній залежності від своїх біологічних основ, вона здобуває на рівні людини соціальну сутність. Тому її причинне пояснення необхідно передбачає виявлення її обумовленості природними і суспільно-історичними факторами. Досліджуються ж ці фактори не самою психологією, а відповідними «сестриними» науками, від успіхів яких вона незмінно залежить.

Але і вони, у свою чергу, залежать від неї, оскільки досліджувані нею явища і закономірності всупереч епіфеноменалізму (навчання про те, що психічні акти не мають самостійної цінності і не є причинними факторами поведінки) відіграють важливу роль у біологічному і соціальному житті. Неможливо адекватно відобразити становлення психічних проблем, гіпотез, концепцій, абстрагуючись від розвитку знань про природу і суспільство, а також ігноруючи великі області практики, зв'язані з впливом на людину.

Історія науки – це особлива галузь знання. Її предмет істотно інший, чим предмет тієї науки, розвиток якої вона вивчає. Варто мати на увазі, що про історію науки можна говорити в двох змістах. Історія – це що реально відбувається в часі і просторі, процес. Це ж відноситься до розвитку науки. Стосовно до психології – століттями народжувалися і перемінювали один одного уявлення про душу, свідомість, поведінку. Відтворити правдиву картину цієї зміни, виявити, від чого вона залежала, і покликана історія психології.

Знання історії психології необхідне для розуміння різних теорій і напрямків сучасної психології, шляхів і тенденцій її розвитку. Тільки включення в історичний контекст дозволяє зрозуміти їх сутність, виявити їх вихідні позиції, оцінити справжню новизну й усвідомити їх історичний зміст.

2. *Предмет історії психології.* На відміну від предмета і методів психології, в історії психології вивчається не сама психічна реальність, а уявлення про неї, якими вони були на різних етапах поступального розвитку науки.

3. *Завдання історії психології* визначаються унікальністю предмета і положенням психології в контексті суспільного життя та інших наук. Можна виділити три основні завдання:

- 1) вивчення закономірностей розвитку знань про психічну реальність;
- 2) пошук і опис взаємозв'язків історії психології з іншими науками;
- 3) аналіз факторів виникнення і розвитку психологічного знання.

За всю історію розвитку психологічних знань відомі три визначення предмета психології: як науки про душу, про свідомість, про поведінку. У цілому розвиток психології від науки про душу до науки про діяльнісне походження психіки і свідомості свідчить про прогрес психологічних знань, якщо критерієм прогресу вважати ступінь наближеності до пізнання досліджуваного об'єкта – психічного. У рамках науки про душу психологія була скута поняттям душі як пояснювальним принципом. Відмовлення від нього і перехід до вивчення свідомості, зв'язані з виділенням психіки як об'єкта дослідження. При цьому свідомість виступала одночасно і як предмет вивчення, і як пояснювальний принцип. Психологія як наука про поведінку була спрямована на подолання суб'єктивізму психології свідомості і вийшла на шлях об'єктивного дослідження. Але цей крок був зроблений за рахунок втрати самого об'єкта вивчення – психіки і свідомості. На нинішньому етапі розвитку психологічної думки відновлюється єдність історично розірваних свідомості і поведінки (діяльності) за рахунок реального здійснення об'єктивного підходу до психологічного пізнання.

4. *Методи історії психології.* Основний метод історії психології – *теоретична реконструкція*, опис і критичний аналіз наукових систем минулого. Такий аналіз

спирається на методологічні принципи історичного дослідження і виражається з позиції і стосовно досягнень і проблем сучасної психології. Його результатом є ретроспективне відтворення наукових концепцій, проблем, дослідницьких методів і т.п. у їхній історичній послідовності відповідно до логіки предмета.

Одним з напрямків історичного дослідження є *наукова школа*. Вивчення наукових шкіл є важливим джерелом розуміння механізму розвитку науки, оскільки дозволяє розкрити саму діяльність по виробництву знань у контексті міжособистісних відносин, побачити наукове спілкування усередині колективу школи, включаючи і такі форми взаємодії між її членами в процесі спільної праці, як зіткнення різних думок, взаємна критика і т.п.

Спеціальних процедур вимагає *вивчення архівних матеріалів*. Це пошук, коментування, постачання виносками, примітками і т.п.

В історії психології застосовується *метод інтерв'ювання*. Він являє собою бесіду по заздалегідь складеному дослідником переліку питань, спрямованих на одержання матеріалів відповідно до конкретної задачі дослідження. Прикладами використання цього методу в історії психології є бесіди Р.Івенса, американського психолога, з К.Юнгом, Е.Джонесом, Е.Фроммом і ін.

Біографічний і автобіографічний методи відтворюють атмосферу реального життя, є джерелом знань про духовний розвиток ученого, етапи його наукової праці. Метод відіграє величезну роль у пропаганді науки, дає унікальний матеріал про життя людей науки, наукову творчість.

Аналіз наукових посилань, тобто встановлення частоти цитування наукових праць, виробляється з метою одержання зведень про зв'язки між науковими напрямками, про передній край науки і тенденції її розвитку. Значимість цього прийому для вивчення стану і динаміки наукових досліджень обмежена, оскільки частота цитування визначається не тільки об'єктивною цінністю наукової праці, але й іншими факторами, що впливають на ступінь її популярності в науковому співтоваристві.

Слід враховувати, що кожен з методів має як переваги, так і обмеження. Досягнення максимальної достовірності і зниження ступеня суб'єктивізму історика психології при інтерпретації або оцінці їм тих чи інших фактів становлення і розвитку психологічного знання можливо саме за умови комплексного використання існуючих методів.

5. *Джерела історії психології*. Джерелами історії психології є всі матеріали, що відбивають історичний процес нагромадження психологічних знань і, насамперед, праці психологів минулого, а також філософів, у яких досліджуються психологічні проблеми.

Важливим джерелом розвитку психологічних знань є суспільна практика – медицина, навчання і виховання, юридична практика, матеріальне виробництво і т.п.

Джерелом психологічних знань є також інші науки – природознавство (включаючи фізику, хімію, астрономію), мовознавство, етнографія, антропологія й ін.

6. Основні принципи історико-психологічного дослідження.

Принцип історизму – основний принцип історичного дослідження. Він жадає від історика розгляду того чи іншого відрізка минулого у всій повноті його конкретного змісту, у системі відповідних соціокультурних умов, як детермінуючий загальною ситуацією в науці і розглянутий у зіставленні з попередніми знаннями. Це дозволяє показати неповторність і унікальність явища, що досліджується. Відповідно до принципу історизму виробляється й оцінка минулого. У ній виявляється те нове, що містить у собі розглянуте знання в порівнянні з попереднім етапом. Одночасно повинна бути розкрита неминуха обмеженість будь-якого етапу в розвитку знання в порівнянні з більш пізніми його етапами.

Порушенням принципу історизму в розумінні минулого є *презентизм* і *антикваризм*. Презентизм обмежує історичне дослідження лише тим, що має значимість для дійсного етапу розвитку науки і замість вивчення історичного

процесу розвитку науки у всій його повноті орієнтується на виділення лише таких фрагментів його змісту, що найбільше відповідають сучасним поглядам. Такий підхід правомірний

для рішення визначених дослідницьких задач, що припускають обов'язкову опору на досягнення минулого. Однак вибірковий підхід не може бути узятий на озброєння, коли метою стає відтворення історії науки в цілому. Презентизм призводить до модернізації історичного процесу і суперечить принципу історизму. Суперечить йому й *антикваризм*, тобто такий підхід, що розглядає минулу історію безвідносно до задач сучасності, як щось застигле, скам'яніле. Така "чиста історія" перетворюється в просту реєстрацію подій у їхній тимчасовій послідовності і не вписується в практику сучасного наукового дослідження.

Відступом від принципу історизму є *однобічність* і *схематизм* зображення подій минулої історії. У той же час вимога цілісності і конкретності, пропонована до історичної думки, не тільки не виключає, але обов'язково припускає виявлення в досліджуваному явищі загальної закономірності.

Принцип єдності логічного й історичного. Становлення людського знання має дві сторони – логічну й історичну. Логічна спирається на історичну базу пізнання, є узагальненням його досягнень у визначеній системі з її структурною цілісністю. Принцип системи, що був розповсюджений на всі наявні і можливі факти, тобто абсолютизовано, далі звужується і здобуває значення окремого закону. Система знань не витримує тиску з боку змістовного багатства фактів, стає для них номінальною формою, так логічне переходить в історичне. Їхній взаємний перехід свідчить про дійсний рух у людських знаннях. Порушенням принципу єдності логічного й історичного є *об'єктивізм*, що розглядає наукові концепції поза їх реальною соціальною роллю в житті суспільства, а також *суб'єктивізм*, що виявляється в однобічному підході до добору матеріалу, в умовчуванні якихось фактів і приводить до однобічного і, отже, перекрученого уявлення про шлях розвитку науки.

Принцип єдності свідомості і діяльності означає, що свідомість і діяльність не протилежні один одному, але і не тотожні, а утворюють єдність. Свідомість утворює внутрішній план діяльності, її програму. Таким чином, свідомість виступає стосовно діяльності так само, як зміст виступає стосовно форми. Діяльність утілює, реалізує все те, що планується, формується, пропонується до виконання свідомістю.

Принцип розвитку психіки в діяльності утверджує, що психіка може бути правильно зрозуміла й адекватно пояснена, якщо вона розглядається як продукт розвитку і результат діяльності. Отже, будь-яке психічне явище обов'язково повинно розглядатися як би в двох "іпостасях" – як актуальне, нині існуюче, що відрізняється від поруч визначених специфічних ознак і в той же час, як результат розвитку, його становлення з іншої, більш примітивної форми. Відповідно до цього принципу дуже важливо установити ті фактори, що вплинули на появу досліджуваного феномена.

В якості основних пояснювальних принципів наукового пізнання, спираючись на які психологія здатна адекватно теоретично відображати свій предмет, М.Г. Ярошевський пропонує іншу класифікацію:

Принцип детермінізму (буквально - «визначати»), що передбачає вивчення будь-якого явища через аналіз факторів, що визначають походження, зміст і прояв психічного. Детермінізм може бути як причинним (психічні явища визначаються попередніми факторами), так і цільовим (явища визначаються метою). У свою чергу, причинний детермінізм в історії психології має різні варіанти (механістичний, біологічний, психологічний, соціальний).

Принцип розвитку увійшов у психологію під впливом еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Згідно з цим принципом, психічні явища пізнаються тільки в розвитку, їх вивчення має будуватися на дослідженні закономірностей, механізмів, стадій і видів психічного розвитку. Розвиток може бути онтогенетичним і філогенетичним, еволюційним і

революційним, прогресивним і регресивним. Виділяють наступні аспекти психічного розвитку: соціальний, інтелектуальний, особистісний. В історії психології джерела і рушійні сили розвитку мали різне пояснення (соціогенетичний, біогенетичний і конвергентний підходи та ін.).

Принцип системності стверджує необхідність дослідити психіку як сукупність взаємопов'язаних компонентів, відносини між якими забезпечують її цілісне функціонування. В історії психології існує кілька підходів до пояснення системності психіки (елементаризм, функціоналізм, холізм). У сучасній психології системність передбачає активність психіки, що забезпечує процеси саморегуляції і компенсації, в силу яких порушення одних функцій замінюється нормальною роботою інших.

Також М.Г. Ярошевський виділяє три *фактори, що детермінують розвиток психологічної науки*:

1. Соціальний фактор - обумовленість розвитку науки особливостями (*натуралістичні концепції*) суспільних відносин в різні історичні епохи. Культурні, політичні, економічні та соціальні умови конкретного історичного періоду впливають на зміст наукових концепцій і їх поширення.

2. Особистісний фактор - обумовленість відкриттів і змін в науці діяльністю і особливостями особистості окремих вчених (*персоналістичні концепції*).

Яскравим прикладом обумовленості концепції біографією її творця є індивідуальна психологія А. Адлера, яка за своєю суттю є психологією можливостей, народженою психологом в безпосередньому власному життєвому досвіді. Відомо, що А. Адлер був хворобливою і слабкою дитиною, погано адаптувався і погано вчився у школі, був невисокої думки про свої фізичні дані. Ці переживання вплинули на уявлення А. Адлера про мотиваційну роль почуття неповноцінності в формуванні особистості. Відповідно до теорії Адлера, головне значення має не те, чим володіє людина, а те, як вона цим користується. Часто, істинність своїх теорій автори підтверджують не тільки життям, а й смертю. Так, основоположник ідеалістичного напрямку в науці Сократ, засуджений афінським судом до смертної кари, відмовився від підготовленої його учнями втечі і з гідністю прийняв смерть, самотійно прийнявши приготовану судом смертельну отруту. Будучи переконаним ідеалістом, Сократ вважав смерть істинним звільненням душі з «темниці тіла» і вознесінням її в такий бажаний для філософа світ ідей.

3. Предметно-логічний фактор розглядає еволюцію психологічного пізнання як наслідок перетворення предмета, категоріального апарату, підходів до вирішення ключових проблем психології. Так, логіка розвитку психологічної науки визначається перетворенням її категоріального апарату, що складається зі специфічних конкретно-наукових категорій і пояснювальних принципів, цілісна система яких дозволяє теоретично і емпірично дослідити і описувати психічну реальність. Специфічні конкретно-наукові категорії психології відображають різні аспекти психологічної реальності, постійні проблеми, що становлять зміст психології протягом всієї історії її розвитку. В якості основних М.Г. Ярошевський виділяє: «Образ», «Дія», «Мотив» (базисні категорії) і «Свідомість», «Діяльність», «Особистість» (метапсихологічні категорії). Т.Д. Марцинковська у якості основних інваріантів виділяє: «Мотив», «Образ», «Діяльність», «Особистість», «Спілкування», «Переживання».

7. *Періодизація історії психології*. Розглянемо декілька варіантів періодизації. В історії психології розрізняються два великих періоди: перший, коли психологічні знання розвивалися в надрах філософії, а також інших наук, насамперед природознавства; другий – коли психологія розвивалася як самостійна наука. Перший період (VI в. до н.е. – середина XIX в.) охоплює близько 2,5 тисячі років, другий – ледве більше сторіччя (середина XIX – дійсний час). За словами Г.Еббінгауза, “психологія має довге минуле, але дуже коротку історію”.

Поділ історії психології на три частини – міфологічну (народну), філософську (метафізичну) і наукову не враховує схрещувань їх особливостей. Філософська психологія

(особливо ідеалістична, якоюсь мірою – старожитня матеріалістична) містить у собі міфологічний компонент, найбільше – у трактуванні проблем детермінізму, коли вона деградує до міфологічного представлення про фатум у виді теорії ентелехії, реформізму, віталізму, а також механіцизму. Наукова психологія шукає (і знаходить) філософське обґрунтування, тому що її кардинальні проблеми найчастіше зв'язані з філософією, з філософськими проблемами людини. Такі зв'язки не є чисто психологічними, а стосуються всього людського знання, становлення будь-якої науки. Ідея, що стосується трьох епох у розвитку людського мислення в ідеалістичній формі, уже виступала в історії філософії. У періодизації історії психології варто виходити із сутності основної психологічної проблеми – співвідношення тіла і душі - це співвідношення має поступальний характер. На рівні міфології душу і тіло сприймають як відособлені одна від іншої сутності, включені у фаталістичну зв'язаність світових подій. На рівні філософського світогляду уявлення про фатум замінюється ідеєю субстанції, що детермінує поведінку, а в науковому мисленні – ідея абстрактної субстанції поступається місцем навчання про активний, творчий характер психічного з постановкою питання про компоненти вчинку – ситуацію, мотивацію – і його здійснення. Розуміння вчинку як визначальної структури людської психології усвідомлення сил, що керують людською поведінкою, - от що лежить в основі періодизації історії психології.

Класифікація з 4-х періодів: психологію на її багатовіковому історичному шляху вважали наукою про душу, свідомість, психіку, поведінку. З кожним з цих термінів зв'язувався різний предметний зміст.

1. Визначення психології як науки про душу було дано більш двох тисяч років тому (з VII ст. до н.е.). Наявністю душі намагалися пояснити всі незрозумілі явища в житті людини.

2. Психологія як наука про свідомість виникає в XVII в. у зв'язку з розвитком природничих наук. Здатність думати, почувати, бажати назвали свідомістю. Основним методом вивчення вважалося спостереження людини за самою собою й опис фактів.

3. Психологія як наука про поведінку виникає в XX столітті (з 1913 року). Задачі психології – спостереження за тим, що можна безпосередньо побачити, а саме поведінку, вчинки, реакції людини, мотиви, що викликають вчинки, не враховували.

4. Психологія як наука, що вивчає факти, закономірності і механізми психіки (з другої половини XX ст.).

Тема 2. Психологічні погляди у Стародавньому Китаї та Індії.

Психологічні уявлення первісних народів. Міфологія як рання форма світогляду людства. Антропологічні міфи. Перші пояснення походження психіки людини.

Психологічна думка у Стародавньому Китаї. Коротка історія Китаю та огляд основних релігій (конфуціанство, даосизм, будизм) як підстави, на яких виникли психологічні уявлення в китайській філософії. Соціально-психологічні уявлення Стародавнього Китаю. Уявлення про природу людини у Стародавньому Китаї.

Психологічна думка Стародавньої Індії. Коротка історія Індії та огляд індуїзму, як підстави, на якій виникли перші уявлення про психіку людини. Перші письмові джерела індійської культури (Веди, Упанішади, Махабха-рата).

Основні поняття індійської філософії, які мають відношення до психологічної думки (брахман, атман, карма, гуни). Пояснення соціальної природи людини та сучасні кастові різниці в Індії.

Основи психологічного мислення у первісних людей. Відчуття безсилля може виникати у будь-якої тварини у безвихідній для неї ситуації, але цього відчуття недостатньо для того, щоб під його впливом виникали будь-які уявлення. Для їх появи потрібно систематичне переживання стану безсилля, незадоволеності, безнадійного прагнення до чогось кращого. Такий психологічний стан може з'явитися тільки у людини на певній стадії її розвитку. Тільки тоді, коли в полі її розумового зору опиняться будь-які недосяжні цілі, створюється та науково-психологічна напруга, яка здатна паралізувати почуття реальності, знецінити його і стимулювати роботу невідконтрольної фантазії у напрямку, що веде до появи примар. На певному етапі суспільного розвитку первісної людини у неї формується почуття незадоволеності своїм становищем, вона намагається знайти йому будь-яке пояснення. Основною психологічною умовою, яка зробила можливим виникнення перших абстрактних, а саме релігійних уявлень, був розвиток уяви до такого ступеня, який дозволив їй відірватися від емпіричної реальності і будувати загальні уявлення, що переходять у поняття. До того часу, коли свідомості людині доступні лише одиничні уявлення, вони прив'язані до конкретної, чуттєвої реальності, яка сприймається, і не можуть створювати абстрактні побудови. Тому розвиток від чуттєвого пізнання до мислення поняттями мав прогресивне значення. Розвиток уяви, що був умовою розумового прогресу людства, мав і негативну сторону. Вона полягала в тому, що виникла можливість появи у свідомості людей не тільки фантазійного, але й фантастичного елементу. Перше включає те, що взагалі стосується уяви, друге – що, під впливом негативних моментів буття, свідомість породжує примари і ілюзії, примушує людину розглядати неможливе як можливе, робити грубі логічні помилки, довіряти більше роботі уяви, ніж практиці і логіці. Зрозуміло, що прогресивне значення розвитку уяви є порівняно сильнішим і важливішим зворотної сторони цього процесу. Розвиток уяви у первісної людини проходив у межах властивого їй абсолютного сенсуалізму, тобто схильності повністю довіряти своїм відчуттям і враженням, не маючи можливості перевірити їх як життєвою практикою, так і роботою критичної думки.

У свідомості первісної людини панував обумовлений абсолютним сенсуалізмом примітивний, наївний реалізм, в силу якого вона сприймав за чисту монету всі свої відчуття і враження, в тому числі – ілюзії, галюцинації, сновидіння, кошмари. Уява мала своїм матеріалом не тільки об'єктивні дані досвіду, адекватні реальному світу, але і суб'єктивні помилкові враження і відчуття. Здібність до абстрагування, яка посилюється в ході розвитку уяви, повинна була оперувати не тільки об'єктивно-істинним, але і ілюзорно-емпіричним матеріалом. Відволікаючись за допомогою абстракції від емпіричної реальності, свідомість первісної людини отримала можливість конструювати уявлення про явища і закономірності, які не спостерігаються і не сприймаються органами відчуттів. Матеріалом для таких уявлень служили окремі сторони реальних речей і явищ, які відділялись від цілого. Але на відміну від того, як це проходить у логічному мисленні, тут абстраговані сторони реальних явищ відбивались у свідомості не як поняття, а як уявлення, причому, – персоніфіковані, уособлені.

Прагнення до уособлення властиве людській свідомості на різних ступенях її розвитку. В умовах дисциплінованого логічного мислення воно може проявлятися лише у певних межах, причому умовний характер цього уособлення усвідомлюється людиною. У первісній свідомості намагання до уособлення отримує повну волю і реалізується в образах та уявленнях, які виражають у персоніфікованому вигляді окремі риси і сторони оточуючих людину явищ. Змістом уособлення є уподібнення первісною людиною з нею самою всіх

явищ, з якими їй доводиться стикатися. Вона уявляє собі неприродні істоти у надзвичайно різноманітному зовнішньому вигляді, але завжди її власним психічним життям, своїми відчуттями, логікою власної поведінки і роздумів. Відомо, що якщо людина володіє недостатньою інформацією про певний об'єкт за аналогією з іншими об'єктами, щодо яких вона володіє більш багатого і змістовною інформацією, то судження за аналогією має право на існування і у багатьох випадках дає плідні результати. У первісній свідомості вони нерідко призводять до помилок, тому що йдуть стихійним шляхом. Первісна людина була дуже обмежена в інформації про оточуючі її речі й явища, пояснювала їх за аналогією. Положення ускладнювалося ще й тим, що її незнання поширювалося на різні галузі знань, а отже сфера, з якої можна брати матеріал для аналогій, була надзвичайно вузькою.

Первісна людина не відокремлювала себе із природи. Пройшло багато часу, поки вона почала приміряти до себе і до об'єктивного світу різні мірки. Це «не виокремлення» себе із природи рівнозначне «не виокремленню» природи із себе. Первісна людина не себе пояснювала, виходячи із знання природи (таких знань у неї було дуже мало), а навпаки, природу роз'яснювала на ґрунті того, що вона знала про себе. До основних форм первісних вірувань та мислення належать фетишизм, тотемізм, магія, анімізм.

Фетишизм – шанобливе ставлення до різних об'єктів дійсності, яким люди приписували надприродні властивості, здатність допомагати, лікувати, берегти від ворогів тощо. Тотемізм – віра в існування надприродних зв'язків, родинних зв'язків між спільнотами людей і певним видом тварин або рослин (total на мові одного з північноамериканських племен означає – «його рід»). Магія (від грецького *magia* – чарівництво, чаклунство) – сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливати на людей, предмети і явища навколишнього світу надприродним шляхом. Анімізм (лат. *Anima* – душа) – це віра в «духовні» сутності, які знаходяться в предметах або існують окремо від них. Введене поняття в науку англійським вченим Тайлором, який вважав віру у відокремлених від тіла духів давнішою основою виникнення релігії, створеної «дикарем-філософом» у результаті міркувань над причинами сновидінь, смерті тощо. У відповідності з характерним для архаїчних вірувань антропоморфізмом (наділення явищ оточуючого світу властивостями людини), духи персонікували природні явища (вітер, грім, блискавку тощо), і об'єкти природи (дерева, джерела тощо), наділяючи власною волею, здібністю шкодити людям. Духи не протиставлялись цим об'єктам (як їх духовні сутності). Дух міг ототожнюватися з фетишем, гинути разом зі своїм місцем перебування. Душа людини втілювалась у важливих процесах життєдіяльності організму (дихання), її органах (серце, голова). Для первісної свідомості істотним було протистояння видимого («свого», освоєного) та невидимого (потойбічного світу духів), живого і мертвого, але не тілесного і безтілесного, одуховленого і неодуховленого.

Міфи – перекази, легенди, розповіді про діяння богів і героїв, за якими були фантастичні уявлення про світ, про керування ним богами і духами. У первісній міфології, як правило, розповідалось про картину світу, про походження його елементів. Відокремлення від ритуалів приводять до перетворення міфів у казки. До древніх міфів належать і органічні форми героїчного епосу. В історичні часи міфи широко використовуються як елементи поетичної мови у широкому сенсі. Вагомою фундаментальною категорією міфів є міфи етнологічні і космологічні, які описують створення світу, походження людей і тварин (іноді у зв'язку з тотемічними уявленнями), особливостями рельєфу, різних звичаїв і обрядів тощо. Процес створення світу часто уявлявся як перетворення хаосу у космосі шляхом поступового

упорядкування, яке супроводжувалось боротьбою богів або героїв з демонічними силами. Формування космосу, як правило, передбачало відділення неба від землі, виділення суші із первинного океану, появу трискладової структури (світи: небесний, земний, підземний), в центрі якого іноді містилося світове дерево.

Зародження психологічної думки на Сході. За декілька тисячоліть до нашої ери на Сході склалися великі цивілізації: єгипетська, індійська, китайська тощо, в надрах яких почався рух ідей, який привів до сучасного наукового знання. Підґрунтям цього руху служив відносно великий рівень виробничої діяльності, матеріальної культури. Розвиток виробничих сил призвів до розшарування суспільства, виникнення рабовласницьких держав. В них панувала релігійна ідеологія, невід'ємним компонентом якої було безсмертя душі, здатної покидати тіло, мандрувати, переміщуватися на інший бік видимого світу. Разом з тим, джерела, які дійшли до нас, загартували не тільки релігійні погляди на психічну діяльність. Вони містять і паростки природно-наукового знання про неї. Своєю передумовою це знання мало загальне уявлення про те, що живе тіло перебуває у залежності до зовнішньої природи, а діяльність душі у свою чергу, – від життя тіла. В середині теолого-міфологічного способу пояснення речей формувалися уявленнями, які вступали з ним у протиріччя. Йде процес раціоналізації міфів, суб'єктоподібні сили поступово ставали безособовими. Застарілі імена набували нового змісту. І хоча божество залишалося верховним владикою, його вплив на людське життя залишався все більш опосередкованим. Це, зокрема, можна відслідкувати з опису механізму психічної діяльності у єгипетській «Пам'ятці мемфіської теології» (кінець IV тисячоліття до н.е.). Відповідно цьому твору, будівничим всього існуючого, архітектором Всесвіту є бог Птах. Що б люди не думали та про що б не говорили, їх серцем і мовою володіє він. Володіє завдяки системі тілесних органів. Значення органів відчуттів, наприклад, було таким: боги «створили зір очей, слух, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю». Щодо ролі серця, то воно «будь-якій свідомості дає можливість прорости». Інакше кажучи, вже в цьому древньому папірусі сформувався висновок про те, що умовою «будь-якої свідомості» є діяльність центрального тілесного органу. Для відкриття співвідношення «периферія – центр» щодо пізнавальної діяльності людини вимагався високий ступінь узагальнення емпіричного матеріалу. Не менш важливим з точки зору природно-наукового розуміння психіки був і висловлений у цьому ж творі погляд на слово. Слово сприймалось стародавньою свідомістю як «двійник» мовлення, володіння яким прирівнювалось до володіння предметом, його вважали засобом логічного впливу. Але у «Пам'ятці мемфіської теології» ми зустрічаємо дещо інше. Там стверджується: «Язык повторює те, що задумане серцем». Породження языка лише повторює те, що породжується тим самим тілесним органом, куди сходяться повідомлення від органів відчуттів і де «проростає свідомість». На думку древнього автора так створені були всі праці, всі твори мистецтва тощо. Створені вони були Птахом, але свої плани він реалізовував за допомогою тіла, діючого в силу власної будови. У цій будові периферичні органи поєднані з центральним, з якого виходить свідомість і мова. Так народжувались погляди, які, залишаючись в межах теологічного світогляду, створювали всередині його безперспективні для наукової думки окремі ділянки причинного розуміння. Таке розуміння не могло мати тоді іншої опори, окрім досягнень древньосхідної медицини. Але великою перешкодою для її розвитку були релігійні забобони, які забороняли анатомізувати тіло. Схема організму виглядала фантастичною і передавалася у такому вигляді від покоління до покоління. У всіх країнах Сходу (а потім у Древній Греції) вирішального значення набув кровообіг, і основою життя вважалося два начала: рідина

крові та повітря. Людина розглядалась у древньоєгипетських медичних папірусах як «істота, яка перебуває в одуховленій пневмі».

У китайських медичних джерелах «Книга про внутрішнє», основний текст, який дійшов до нас з VIII століття до н.е., головним органом, «князем тіла», також вважається серце, а за життєву основу береться повітроподібне начало – «ці». Змішуючись в організмі із іншими складовими частинами, «ці» поряд з фізіологічними виконує і психічні функції. Воно передає людині дар мови і «рухає думками». Якщо думки локалізувались у серці, то почуття – у печінці. На думку медиків Стародавньої Індії головний орган психічної діяльності також міститься в серці. Лише потім поряд з «серцецентрованою» з'являється «мозкоцентрована» схема. Від медиків йде вчення і про темпераменти. Воно показувало стихійне розуміння причин індивідуальних відмінностей між людьми. Обґрунтування цих відмінностей гуморальними особливостями впливало із вчення про елементи тіла. За основу темпераменту індійські і китайські лікарі брали три елементи: повітроподібне начало (у китайців – «ці»), жовч (іноді кров) і слиз. Відповідно люди поділялись у залежності від переваги одного із елементів на декілька типів. Китайські лікарі виділяли наступні типи людей: з перевагою жовчі (або крові): відмінні особливості такої людини, яку порівнювали з тигром, - сила і хоробрість; з перевагою «ці»: така людина неврівноважена, рухома, часто переходить від сміху до плачу, за манерою поведінки схожа на мавпу; з перевагою слизу: малорухомий тип.

Хоча розвиток природничо-наукових знань про людський організм обмежувався різними релігійно-моральними заборонами, раціональне пояснення психофізіологічних явищ пробивало собі шлях. Його виразні уявлення про повітря, що безпосередньо поєднує живе з середовищем, як носія душевних процесів; ідея про залежність душі від життя тіла; пояснення властивостей цього тіла (в т.ч. і психічного), суміші у ньому природних елементів. Соціальні запити обумовили появу філософських шкіл, хоч і тісно пов'язаних з релігією, але разом з тим, у них обговорювались раціональні, логічно корінні проблеми людського існування та її ставлення до світу в цілому. Ці школи виходили з уявлень, що попередньо склалися, трансформуючи їх відповідно новим умовам.

Для Індії вихідними стали тексти Вед (друге тисячоліття до н.е.), завершенням яких вважались Упанішади (б. 1000 р. до н.е.). Загадкова мова Вед відкривала широкий простір для полярно різних інтерпретацій. Проблема душі обговорювалась, насамперед, як етична з точки зору правильної поведінки, вдосконалення особистості, досягнення блаженства. Загальноприйнятими були догми про перенесення душ, винагородження і кару. У цьому плані склався основний зміст сформованих у VI ст. до н.е. релігійних вчень джайнізму і буддизму. Вирішуючи етичні проблеми, обидва напрямки відбивали певні погляди на душевні явища у їх відношенні до тілесного. Джайнізм вважав тіло джерелом несвободи душі. Буддизм не сприймав душу як особливу сутність: психічне – потік неповторних миттєвостей, що змінюють стани один одного. Школи, які виникли пізніше (Санкх'я, Веданта, Йога, Міманса, Неля, Вайшешика) також підпорядковували вивчення душі метафізико-етичним завданням.

Веданта розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції Упанішад. Справжнє «Я» – це не тлінне тіло, не суб'єкт як носій вражень у стані неспання або у сні, а особлива інтуїтивна свідомість. У ній суб'єкт і об'єкт, зовнішнє і внутрішнє не відрізняються. Це Атман, який тотожний Брахману – безкінечне підґрунтя світу. Індивідуальна душа відрізняється від Атмана. Її божественна природа прихована за потоком чуттєвих сприйнять і тілесних

прагнень. Шляхом пізнання і суворої моральної дисципліни вона виключає їх, стає ідентичною Брахману.

Інша школа – Йога – вчила, що для досягнення справжнього пізнання необхідно вгамувати всі види психічної діяльності, що його ускладнюють. Йога виробила систему прийомів (т.зв. восьмирічний шлях), який включав спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання тощо), а потім і внутрішніх психічних актів – уваги і мислення. Прагнення вирішити етико-психологічні проблеми визначило живий інтерес до психології індивіда. Розроблялись спеціальні прийоми розчленування психічних станів і навіть управління ними.

Етичною спрямованістю відрізнялись також і школи, що склались приблизно в середині першого тисячоліття до н.е. в Китаї. Засновниками цих шкіл вважаються Лао-цзи, Конфуцій і Мо-цзи.

Лао-цзи (кінець IV – початок V ст. до н.е.) приписується створення книги “Дао де цзин” – видатної пам’ятки світової філософії. В ній натурфілософський погляд на буття, який бере початок з стародавнього поняття дао (“дао” – це шлях, дорога), відноситься до важливих категорій давньокитайського мислення. В уявленні про нього закарбувалась ідея всезагальної закономірності, яка править землею і небом, усім, що коїться в світі), поєднується з постулатами, які приписують людині певний спосіб поведінки щодо дао, а саме не діяння.

Якщо даосизм вимагав досягнути шлях світового процесу з метою слідувати йому, то інша течія китайської філософсько-релігійної думки – конфуціанство – мала спрямованість на роздуми про традиції, звичаї, мораль. Дао для неї – це сила, яка діє у моральному спілкуванні людей, у поведінці правителів та історії держави. Конфуціанством була поставлена проблема співвідношення вродженого і набутого у людській психіці. Засновник школи Конфуцій (551-479 до н.е.) вчив, що знання і психічні якості є вродженими. Людина від природи добра, псують її зовнішні обставини. Отже, потрібно долати їх шкідливий вплив, виховувати здібності до самозаглиблення і внутрішнього самовдосконалення. Цю точку зору відстоював послідовник Конфуція Мен-цзи (б. 372-289 до н.е.).

Але у конфуціанстві виникла і інша течія, представлена Сюнь-цзи (б. 298-238 до н.е.). Заперечуючи вродженість таких позитивних моральних якостей, як співчутливість, скромність та інші, він вважав, що людина за власною природою зла, а доброта – навпаки – продукт виховання. Якби було б по-іншому, то навіщо людей виховувати. Для чого бажати те, що маєш? Характер людини подібний посудині, яку майстер перетворив у глину.

Етико-релігійний ідеал школи Мо-цзи (б. 480-400 р. до н.е.) відрізнявся від містичних тенденцій даосизму, конфуціанського самозаглиблення, яким протиставлявся активний вплив на життя.

В основі ряду індійських теорій розумової діяльності знаходиться ідея нерозривного зв’язку органу пізнання з його об’єктом. Ці теорії розглядали декілька форм зв’язку відчущуючого органу з його об’єктом. Крім звичайних форм зв’язку вивчались незвичайні. Так, ньяїки виділяли: а) спілкування із всіма індивідуальними об’єктами даного класу; б) спілкування з об’єктом через його образ, який оживає в пам’яті; в) спілкування з минулими і майбутніми об’єктами, які викликаються у пам’яті шляхом заглибленого розмірковування. Перший спосіб тлумачиться як споглядання загального, другий – асоціація (наприклад, зорове сприйняття сандалового дерева викликає “спілкування” з його запахом). Остання форма розглядалась як йогівське сприйняття. Пізнавальний акт розумівся як такий, що невіддільний від об’єкта, на який він спрямований. Вважалося, що пізнаюче може з’явитися тільки разом з пізнаваним.

В індійській літературі віддавна розрізнялись дві форми сприйняття: невизначене (нирвикалпа) і визначене (савикалпа). Перше – чисто сенсорне, що дає безпосереднє враження предмету від його контакту з органом, друге – розчленоване, втілене у мовних структурах.

Аувайте – Веданта розуміла під невизначеним сприйняттям хаотичну масу чуттєвих вражень, в яких немає ні індивідуального, ні загального. Сприйняття стає визначеним завдяки розумінню. Поняття, згідно одного із головних коментарів Веданти, Шапкаре (кінець VIII – початок IX ст.) – це архетипи, за образом яких копіюється чуттєвий світ. Буддисти стверджували, що визначене сприйняття – це вже не сприйняття, тому що пошкоджено впливом інтелекту. Слово, як довільний знак багатьох об'єктів, викривлює образ, перешкоджає спогляданню речі в її неповторності.

Ряд представників школи Міманси критикували і ведантистів і буддистів, стверджуючи, що невизначене сприйняття має два аспекти – родовий і специфічний, які ще не представлені в ньому розчленовано. Родова ознака властива багатьом індивідуальним об'єктам, специфічна – тільки даному. При невизначеному сприйнятті об'єкт не може бути усвідомлений у своїй одиничності, тому що для цього необхідно розмежувати його від інших. Але він не може бути усвідомлений і під родовим аспектом, тому що для цього він має бути об'єднаний з іншими. Це досягається лише завдяки мові, яка розділяє те, що властиве речам самим по собі.

В античній психології, як ми далі це побачимо, також йшов пошук перехідних моментів від сприйняття до мислення. Але тут центром аналізу були уявлення, тобто образи, що зберігались після впливу предмету на органи почуттів. В індійській психології основна увага надавалась сприйняттю як такому, різним перетворенням всередині чуттєвого образу. Велике місце у психологічних вченнях індусів займали проблеми ілюзії сприйняття, галюцинацій, сновидінь, а також можливостей особливого, надчуттєвого сприйняття, що вивчалось Йогою. Деякі буддистські філософи виходили з того, що не існує нічого, крім серії безпосередньо переживаючи образів. Тим самим відмінність реального і ілюзорного сприйняття по суті втрачало смисл. Але це були зовсім не пануючі і тим більш не одиничні уявлення індусів про ілюзорно-галюцинаційні явища.

Містичним поглядам протистояли природничо-наукові. Реальність або ілюзорність образу, як вчив Бхатта – один із відомих філософів школи Міманса, має визначитись, виходячи із характеру відношень між органом і зовнішнім об'єктом. Якщо ці відношення з будь-яких причин перекручуються, сприйняття стає ілюзорним. Причини розладу можуть бути або периферичні (органи почуттів), або центральні (манас). При неправильному функціонуванні манаса образи пам'яті проєктуються у зовнішній світ. Тоді виникають галюцинації. Сновидіння є також нічим іншим, як свого роду галюцинації, які представляють оживлення підсвідомих вражень, викликаних попередніми сприйняттями. Проблема перехідних моментів у динаміці психічного життя представляла для індійських філософів незрівнянно більший інтерес, на відміну від західноєвропейських. Ні в кого, мабуть, поняття «Я» в його різних формах не було до нового часу предметом дуже прискіпливого аналізу, як у індусів. Це було безпосередньо пов'язано з їх релігійно-метафізичними пошуками. Але разом з тим були спроби розібратися в досить реальних проблемах: як можливе пізнання суб'єктом діяльності власного розуму; чи усвідомлюється при сприйнятті тільки його об'єкт або також сам психічний акт, чи тотожна свідомість самосвідомості, чи досягається «Я» безпосередньо або через його проявлення у мисленні, почутті тощо. Якщо при вивченні

сприйняття, пам'яті, мови індійські школи будували свої узагальнення і вели дискусії на ґрунті реального спостереження та емпіричного знання, то складна проблема свідомості і самосвідомості, до якої не було інших підходів, крім самоспостереження, відкривало широкий простір для помилок і спекуляцій.

Матеріалістичні теорії. В Індії вчення Локаяти (гарванів) у боротьбі з містикою взагалі не сприймало поняття «Я» як самостійну сутність. Аргументація гарванів полягала в тому, що органи відчуттів нам нічого не кажуть про це «Я», а побічне знання, отримане шляхом висновків, не може бути достовірним. Свідомість – побічний продукт чотирьох основних елементів природи. Відомо, що вчення гарванів розроблялось чотирма школами. Одні ототожнювали свідомість з організмом в цілому, інші – з життєвою силою (мабуть, малося на увазі загальнобіологічне начало), треті – з діяльністю органів відчуттів, четверті – з монасом, тобто з психічним у широкому сенсі слова. Чарвани були одними із перших в історії психології борцями з принципом субстанціональності свідомості.

В Китаї відомим представником матеріалізму був Ван Чун (27- 104) – автор полемічної праці “Критичні розмірковування”. Він виступав проти тих, хто, “пробуючи пізнати небо, виходить із людини”, тобто переносить на природу ознаки цілеспрямованої людської поведінки. Філософ доводив, що єдиним правильним є протилежний шлях. Закономірність природи – засіб пізнання людської психіки. Він виступав проти положення щодо вродженості знань, що мало і теоретичний, і практичний сенс, тому що деякі соціальні сили приписували собі особливі інтелектуальні якості.

Фань Джен (450-515) написав працю про знищення духу. Цей трактат, написаний у вигляді відповідей, захищав точку зору про те, що психіка, будучи функцією матеріального тіла, невіддільна від нього: “Тіло – це матерія духу; дух – це функція тіла... Назви різні, але сутність одна... Дух для матерій те ж, що гострота для ножа... Природно, що без гостроти немає ножа, а без ножа немає гостроти. Ніхто не чув, щоб ніж зникав, а гострота залишалася. Чи можна припустити, що тіло вмирає, а дух продовжує існувати?”.

Між різними культурами віддавна проходив обмін матеріальними і духовними цінностями, але в наш час щодо багатьох ідей втрачена можливість з'ясувати, виникли вони на ґрунті даної культури, чи розвинули їх, будучи засвоєними від інших. Так, наприклад, уявлення про кровообіг як головний фактор тілесного і психічного життя розроблялась у Вавилоні, Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Але кому належить пріоритет і які були шляхи передачі цього вчення (у тому випадку, якщо воно не виникло у одного народу незалежно від іншого), залишається нез'ясованим.

Тема 3: Розвиток античної психології.

Розвиток філософії у Стародавній Греції. Психологічні уявлення у вченнях досократиків (Анаксимандр, Геракліт, Парменід, Алкмеон та інші). Поняття "логос" та "нус". Софісти, кіники та стоїки. Атомістичне вчення про душу (Демокріт, Епікур). Вчення про душу Платона та Аристотеля. Ідеї активності та цілеспрямованості суб'єкту у працях Аристотеля. Загальний аналіз уявлень про душу, психологічні процеси та типологічні різниці в античній психології.

1. Уявлення про душу філософів мілетської школи

VII-VI ст. до нової ери є період розкладання первісного суспільства і переходу до рабовласницького ладу. Корінні зміни в суспільному укладі життя (колонізація, розвиток торговельних відносин, становлення міст і т. д.) створили умови для розквіту давньогрецької культури, призвели до істотних змін в області мислення. Ці зміни полягали у переході від релігійно-міфологічних уявлень про світ до зародження наукових знань.

Першими провідними центрами давньогрецької культури та науки разом з іншими з'явилися міста Мілет і Ефес. Назви цих міст носили і перші виниклі філософські школи. Початок наукового світогляду пов'язують з Мілетською школою, що існувала в VII-VI ст. до н. е. Її представниками були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Їм першим належить заслуга у виділенні психіки, або душі, з матеріальних явищ. Загальним для філософів мілетської школи є положення про те, що всі речі та явища навколишнього світу характеризуються єдністю свого походження, а різноманіття світу є лише різні стани єдиного матеріального початку, першооснови або першоматерії.

Це положення поширювалося древніми мислителями і на область психічного. Вони вважали, що матеріальне і духовне, тілесне та психічне за своєю першоосновою єдині; відмінність між ними тільки феноменальна, а не субстанціональна, тобто за станом, проявом і вираженням цього першоджерела.

Різниця ж між поглядами вчених цієї школи полягала в тому, який вид конкретної матерії брав кожен з цих філософів за першооснову світобудови.

Фалес (624-547 рр.. до н.е.) як першооснову всюдисущого вказував воду. Доводячи, що саме вода є дійсним початок усього світу, Фалес посилався на те, що Земля плаває на воді, оточена нею і сама походить з води. Вода рухається і мінлива, може переходити в різні стани. Випаровуючись, вода перетворюється в газоподібний стан, а замерзаючи - в твердий.

Душа є також особливий стан води. Суттєвою характеристикою душі є здатність надавати тілу рух, вона є те, що змушує рухатися. Ця здатність надавати речам рух властива всьому.

Поширюючи психічне на всю природу, Фалес першим висловив ту точку зору на межі психічного, яку прийнято називати гілозоїзмом. Це філософське вчення стало великим кроком на шляху пізнання природи психічного. Воно протистояло анімізму. Гілозоїзм вперше поставив душу (психіку) під загальні закони єства, стверджуючи непорушний і для сучасної науки постулат про початкове залучення психічних явищ в круговорот природи.

Розглядаючи душу у зв'язку з тілесною організацією, Фалес ставив психічні стани в залежність від фізичного здоров'я тіла. Ті, у кого тіло здорове, мають і кращі душевні здібності та обдарування, а отже, мають більші можливості знайти щастя. Сучасного психолога не можуть не привернути тонкі спостереження Фалеса в області моральної поведінки людини. Людина, вважав він, повина прагнути до того, щоб жити за законом справедливості. А справедливість полягає в тому, щоб не робити самому того, в чому людина засуджує інших людей.

Якщо Фалес пов'язував всю світобудову з особливими перетвореннями і формами води і вологи, то його співмістянин Анаксимандр (610-547 рр.. до н. е.) приймає за джерело всіх речей «апейрон» - такий стан матерії, яке не має якісної визначеності, але який завдяки своєму внутрішньому розвитку і поєднанню породжує різноманіття світу. Анаксимандр, заперечуючи якісну визначеність першооснови, вважав, що вона не могла б бути

першоосновою, якби збігалася зі своїми проявами. Подібно Фалесу, душа трактувалася Анаксимандром як один зі станів апейрона.

Анаксимандр був першим із стародавніх філософів, хто здійснив спробу пояснити виникнення і походження людини і живих істот. Йому першому належить ідея зародження живого з неживого. Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру наступним чином. Під дією сонячних променів із землі випаровується волога, з згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин - людина. Згідно філософу людина походить від риб. Головна ознака, що відрізняє людину від тварин, полягає у більш тривалому терміні годування дитини грудьми і в більш тривалому сторонньому догляді за нею.

На відміну від Фалеса і Анаксимандра інший філософ мілетської школи Анаксимен (588-522 рр.. до н. е.) як першооснову брав повітря. Повітряну природу має і душа. Вона пов'язувалася ним з диханням. Ідея близькості душі і дихання була досить широко поширена серед древніх мислителів.

2. Геракліт. Ідея розвитку як закон (Логос). Душа («Психея») як особливий стан вогняного початку

Представники мілетської школи, вказуючи на матеріальну природу психічного, не дали розгорнутої картини душевного життя людини. Перший крок в цьому напрямку належить найбільшому давньогрецькому філософу з Ефеса Геракліту (530-470 рр.. до н. е.). З представниками мілетської школи Геракліта пов'язує ідея першооснови, але тільки за першооснову він брав не воду, не апейрон і не повітря, а вогонь в його вічному русі і зміні, що викликається боротьбою протилежностей.

Розвиток вогню відбувається за потребою, або за Логосом, що створює все суще з протилежного руху. Цей термін «логос», введений Гераклітом, але застосовуваний понині, придбав безліч смислів. Але для нього самого він означав закон, за яким «все тече» та явища переходять один в одного. Малий світ (мікрокосм) окремої душі ідентичний макрокосму всього світопорядку. Тому осягати себе (свою «Психею») - означає заглиблюватися в закон (Логос), який надає всесвітньому ходу речей зіткану з протиріч і катаклізмів динамічну гармонію.

Все виникає і зникає через боротьбу. «Війна, - вказував Геракліт, - батько всього». Перетворення вогню відбувається за двома напрямками: «шлях вгору» і «шлях вниз». «Шлях вгору» як спосіб перетворення вогню є перехід його від землі до води, від води - до повітря, від повітря - до вогню. «Шлях вниз» - це зворотний перехід від вогню до повітря - води - землі. Ці два протилежно спрямованих переходу вогню з одного стану в інший можуть протікати одночасно, обумовлюючи вічний рух і розвиток світу в усьому його розмаїтті. Як товар обмінюється на золото і золото - на товар, так і вогонь, на думку Геракліта, перетворюється у все, і все переходить у вогонь.

Душа - це особливий перехідний стан вогняного начала в організмі, якому Гераклітом дано назву «Психея». Введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності була першим психологічним терміном. «Психеї» як особливі стани вогню виникають з води і в неї ж переходять. Найкращий стан «психеї» - це її сухість. «Психеям смерть - стати водою». Діяльність душі Геракліт ставив у залежність як від зовнішнього світу, так і від тіла. Він вважав, що вогненна стихія проникає в організм із зовнішнього середовища і всяке порушення зв'язку душі з зовнішнім світом може привести до огрублення «психеї».

Гераклітом було відмічено, що люди часто не пам'ятають своїх снів. Ця втрата пам'яті відбувається тому, що уві сні послаблюється зв'язок із зовнішнім світом. Повний же розрив із зовнішнім середовищем веде до смерті організму подібно тому, як гаснуть вдалині від багаття вугілля. У такому ж тісному контакті душа перебуває з тілом. У питанні про зовнішню тілесну детермінацію психіки в тому, що пізніше буде названо психофізичною і психофізіологічною проблемою, Геракліт виступив як послідовний матеріаліст.

Він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі. Велику увагу філософ відводив пізнавальним актам. Важливе значення він надавав почуттям, а серед них особливо зору і слуху.

Провідним у людини визнавався розум, оскільки органи почуттів дозволяють встановити лише зовнішню гармонію природи, тоді як розум, спираючись на почуття, відкриває її внутрішні закони. «Психея» і думкам притаманний самовіковий Логос. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкриваючи істини, прислухатися до голосу природи і діяти згідно її законам.

Досить докладно розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потяги, потреби. Торкаючись цього боку духовного життя, Геракліт висловлює низку важливих положень, які розкривають співвідношення спонукальних сил і розуму, вплив попередніх станів на наступні, відносний характер спонукань і потреб у різних живих істот. Вказуючи на залежність пережитих станів організму від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами почуття задоволення і невдоволення впізнаються через свою протилежність.

Голод приємним робить насичення, втома - відпочинок, хвороба - здоров'я. Розкриваючи зв'язок спонукальних сил і розуму, Геракліт зазначав, що всяке бажання купується ціною «психеї», тобто зловживання прагненнями і нижчими потребами послаблює «Психею». Але, з іншого боку, помірність в задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконаленню інтелектуальних здібностей людини.

Щастя людини полягає не в захопленні тілесними задоволеннями, а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти природозгідну поведінку, яка пов'язана з розумінням законів необхідності (Логосу). Головним в людині є характер, зрозумілий Гераклітом як рок, як чільний психологічний фактор, що визначає долю людини протягом всього її життя.

Погляди Геракліта дуже вплинули на розвиток філософсько-психологічних систем наступних древніх мислителів, у яких ідеї, висунуті Гераклітом, отримають подальшу конкретизацію. Серед найбільш важливих положень вчення Геракліта необхідно виділити:

- 1) ідею про матеріальну (вогненну) природу душі і залежність психічного від загальних законів природи (Логосу);
- 2) положення про зовнішню і тілесну детермінації психічного;
- 3) збереження життєдіяльності (сон, неспання) і психіки (пізнавальні і спонукальні сили);
- 4) внутрішню залежність і співвідношення пізнавальних і спонукальних сил, відносний характер останніх;
- 5) мінливість психічних станів, перехід їх з одного в інше;
- 6) процесуальний характер психічного і його розвиток (самозростання);
- 7) введення першого психологічного терміна «Психея» для позначення психічних явищ.

3. Алкмеон. Принцип нервізма. Нейропсихізм. Принцип подібності

Питання про природу душі, її зовнішньої обумовленості і тілесні підстави ставилися в стародавній час не тільки філософами, але також представниками медицини. Звернення стародавніх лікарів до цих питань спонукало їх медичною практикою, їх особистим досвідом та власними спостереженнями за роботою різних систем організму, за поведінкою тварин і людини. Із давніх особливо виділяється найбільший лікар і філософ античної епохи Алкмеон (VI-V ст. До н. Е.), Відомий в історії психології як засновник принципу нервізма. Він першим пов'язав психіку з роботою головного мозку і нервової системи в цілому.

Практика розтину трупів у наукових цілях дозволила Алкмеону дати перший систематичний опис загальної будови тіла і передбачуваних функцій організму. При вивченні окремих систем організму, у тому числі мозку і нервової системи, Алкмеон виявив наявність провідників, що йдуть від мозку до органів чуття. Ним було встановлено, що мозок, органи чуття та відкриті їм провідники є як у людини, так і у тварин, а отже, і тим і іншим повинні бути властиві переживання, відчуття і сприйняття. Припущення Алкмеона про наявність психіки у людини і тварин як істот, що володіють нервовою системою і головним мозком, виражало новий погляд на межі психічного, який прийнято називати в даний час Нейропсихізм.

Наділяючи тварин душею, Алкмеон не був схильний до ототожнення психіки тварин і людини. Від тварин людина відрізняється розумом, а анатомічною основою відмінності між ними є загальний обсяг і будова мозку, а також органів чуття. Хоча розум і відрізняє людину від тварин, свій початок він бере у відчуттях, що виникають в органах чуття. Розглядаючи відчуття як вихідні форми пізнавальної діяльності, Алкмеон вперше намагається описати умови виникнення відчуттів і формулює в зв'язку з цим правило подібності в якості пояснювального принципу чутливості. Для виникнення якого-небудь відчуття необхідна однорідність фізичної природи зовнішнього подразника і органів чуття.

Принцип подібності поширювався Алкмеоном не тільки на відчуття і сприйняття, а й на емоційні переживання. Рівні життєдіяльності зв'язувалися Алкмеоном з особливостями динаміки і переміщень крові в тілі. Приплив крові в жили викликає пробудження, відлив крові від жил веде до сну, а повний відтік крові призводить до смерті організму. Загальний ж стан організму визначається співвідношенням чотирьох стихій - води, землі, повітря та вогню, які є будівельним матеріалом тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечують фізичне здоров'я тіла і бадьорість духу людини. Порушення рівноваги веде до різних хвороб і в самому гіршому випадку - до загибелі. Рівновага і гармонія стихій в тілі і здоров'я людини залежать від їжі, яку вона вживає, від кліматичних та географічних умов, в яких людина живе, нарешті, від особливостей самого організму.

Висунуті Алкмеоном положення про зв'язок психіки з мозком, принцип нервізма, принцип подібності в поясненні виникаючих відчуттів і сприймань, ідея про зовнішні і внутрішні фактори, що визначають загальну активність і життєдіяльність організму, залишили помітний слід у подальшому розвитку стародавньої медицини, філософії та психології. На ідеї Алкмеона спиратиметься вся медицина Гіппократа і, зокрема, його вчення про чотири типи темпераменту. Принцип нервізма стане основою для розвитку мозгоцентричної точки зору на локалізацію душі. Принципу подібності в поясненні механізму відчуттів і сприйняття будуть дотримуватися Емпедокл, атомісти.

4. Емпедокл. Вчення про чотири «коріння». Біопсихізм. Принцип подібності і теорія витікань

Вже у Алкмеона виявляється перехід від визнання єдиного матеріального початку і звернення до чотирьох стихій як основних елементів, що визначають загальну будову організму і його фізичний стан. Філософська ж схема будови людини і світу в цілому на основі чотирьох стихій, або «коренів» (земля, вода, повітря, вогонь), була розвинена видатним філософом і лікарем давнини Емпедоклом (490-430 рр.. до н. е.).

Емпедокл продовжував розвивати матеріалістичну лінію у філософії і психології, але, на відміну від своїх попередників, він замінює теорію єдиної першооснови на вчення про чотири «коріння». Першоелементами світобудови є не одна якась стихія, а чотири - земля, вода, повітря, вогонь.

Організм рослин і тварин, як і світ в цілому, складається з чотирьох стихій, причому відмінність між рослинами і тваринами полягає в неоднаковому співвідношенні і ступені вираженості у тих і інших первинних стихій. Найбільш досконалими за своїми пропорціями є у рослин - сік, у тварин і людини - кров. Так, кров представлена однією частиною вогню, однією частиною землі і двома частинами води. Сік рослин і кров у тварин і людини є провідна структура організму, і саме кров і сік завдяки найбільш досконалому поєднанню в них стихій розглядалися Емпедоклом в якості носіїв душевних, психічних функцій. Оскільки «психічне» приписувалося філософом не тільки тваринам і людині, а й рослинам, отже, Емпедокл висловив відмінну від Фалеса і Алкмеона точку зору на межі психічного, звану Біопсихізмом. Згодом принципу Біопсихізму будуть дотримуватися Аристотель, Авіценна та інші філософи.

У людини центром руху крові є серце, тому воно, а не мозок, як це передбачав Алкмеон, є органом душі. Кров визначає і відчуття, і почуття, і думки. З кров'ю пов'язані також особливості загальної активності і рухливості людини. Те, якою мірою забезпечується кров'ю той чи інший орган тіла, визначає можливості цих частин тіла.

Схожі з Алкмеоном думки Емпедокл висловлює і при розгляді механізму сприйняття.

Для Емпедокла принцип подібності набуває універсального значення. Він поширюється і на відчуття, і на спонукальні сили, і навіть на всесвітостворюючі сили - Любов і Ворожнечу. Природа спонукальних станів така, що все живе прагне до подібного. Любов, Дружба, Щастя виникають тоді, коли подібне зустрічається з подібним. У порівнянні з Алкмеоном Емпедокл вносить нове положення у вчення про механізми сприйняття, висувуючи теорію витікань, за допомогою якої він вперше намагається відповісти на питання про те, як відбувається вплив зовнішніх предметів на органи чуття і як у них виникають відчуття і сприйняття. Процес сприйняття Емпедокл представив як механізм витікань. Найбільш повно цей механізм витікань описаний філософом щодо зору. Від зовнішніх предметів йдуть закінчення дрібних частинок, які, проникаючи в пори органів чуття, викликають образ зовнішнього предмета.

Закінчення йдуть не тільки від зовнішніх предметів, але і від самих органів почуттів. Закінчення, що йдуть з очей, свідчать про активну участь самих органів почуттів в акті сприйняття. Принцип подібності і механізм витікань були покладені в основу пояснення і колірної зору. Емпедоклу першому належить заслуга в побудові теорії колірної зору. Сприйняття кольорів, на думку філософа, визначається як властивостями впливаючих на око предметів, так і характеристиками самого сприймаючого органу. Емпедоклом також вперше висловлюється припущення про можливість зведення всієї колірної гами до чотирьох

основних кольорів. У відчуттях і сприйняттях філософ бачив початкову форму пізнання, з якого виростає розум. Він не сумнівався в реальності видимих предметів та адекватності їх сприйняття органами чуття. Проте чуттєве пізнання, на думку вченого, має контролюватися розумом, що дозволяє краще користуватися нашими почуттями.

У розвитку античної психології погляди Емпедокла займають чільне місце, як за своєю новизною, так і щодо впливу їх на формування пізніших уявлень про людину та її психіку. Погляди Емпедокла сприяли зміцненню еволюційного підходу в поясненні виникнення і розвитку тварин, утвердженню ідеї про матеріальну природу душі, її зовнішньої та тілесної детермінації. Емпедоклом по-новому були визначені межі психічного. Серцевоцентрична точка зору Емпедокла на проблему локалізації душі буде однією з поширених гіпотез щодо субстрату психічного. Принципу подібності та теорії витікань, висунутого древнім вченим для пояснення механізму сприйняття, будуть у більш пізній час дотримуватися Демокріт і всі прихильники атомістичного вчення. Гуморальна теорія загальної активності і рухливості людини, яка спирається на принцип співвідношення різних елементів крові, стане передумовою для побудови Гіппократом вчення про чотири типи темпераменту.

5. Атомістична філософсько-психологічна концепція Демокріта. Гіппократ і вчення про темпераменти

Серед сучасників Анаксагора і Гіппократа з найбільш великих філософів античної епохи особливо виділяється Демокріт (460-370 рр.. до н. е.). Справжнім засновником атомістичного напрямку прийнято вважати Демокріта, оскільки саме він дав систематичний виклад атомарної картини світу. Вихідним положенням у філософській системі Демокріта є те, що за першооснову світу ним приймаються не стихії, бо вони самі вже є складні за своїм складом, а атоми.

Природа атомів трактувалася Демокрітом інакше, ніж описував Анаксагор властивості гомеомерії. На відміну від гомеомерії, атоми менші по величині, легші, неподільні.

Демокріт вважав, що першооснова повинна бути принципово відмінною від своїх конкретних проявів. Існує нескінченна різноманітність атомів, зіткнення і поділ яких породжують різні їх поєднання, що утворюють в підсумку різні тіла і речі. Головною і необхідною умовою руху атомів, їх з'єднання і роз'єднання є порожнеча. Без неї світ був би нерухомим, він прийняв би статично мертвий характер.

В результаті механічних процесів з'єднання атомів виникає все, що оточує людину, включаючи і її саму. Життя не є продуктом божественного акту, воно породжується зчепленням вологих і теплих атомів, тварини виникли з води і мулу. Від тварин походить людина. Всі живі істоти безперервно змінювалися.

Душа тварин і людини є те, що змушує їх рухатися. Вона тілесної природи і складається з атомів особливого роду, що відрізняються своєю формою і надзвичайною рухливістю. Атоми душі - круглі, гладкі і споріднені атомам вогню. Вогненні атоми проникають в організм при вдиханні. За допомогою дихання відбувається їх заповнення в тілі.

Проникаючи в організм, душевні атоми розсіюються по всьому тілу, але разом з тим в окремих частинах його відбувається їх скупчення. Цими зонами скупчення є область голови, серця і печінки. В області голови затримуються вогненні і найбільш рухливі атоми, рух яких зумовлює активність пізнавальних процесів - відчуттів, сприймань і мислення. В області серця зосереджуються атоми круглої форми, але менш рухливі. Цей рід атомів пов'язаний з емоційними і афективними станами. Атоми, що зібралися в області печінки, визначають

сферу потягів, прагнень і потреб. Таким чином, Демокрит, щодо локалізації душі, не приймає ні мозкоцентричну точку зору Алкмеона, ні серцевоцентричну позицію Емпедокла. Намічаючи різні рівні душевної діяльності, він намагається співвіднести їх з різними частинами тіла.

Розмежувавши окремі сторони душі, Демокрит намагається більш повно розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його духовного життя.

У пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприйняття і мислення. Первісною формою пізнавальної діяльності Демокрит вважав відчуття і сприйняття. На них спирається мислення. Без відчуттів і сприйняття думки не виникають. Розглядаючи відчуття і сприйняття як початкову ланку пізнавального процесу, він ясно уявляв собі, що почуття не можуть відобразити сутність речей. Відчуття і сприйняття ковзають по поверхні і схоплюють лише зовнішнє. Тільки мислення, яке виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів почуттів.

Відправними положеннями в поясненні виникнення відчуттів і сприйняття є принцип подібності і механізм витікань. Демокрит зауважив, що в тілах є лише атоми, а такі якості, як смак, колір, запах, тепло і т. п. самим атомам і тілам, що складається з них, не властиві. Вони виникають тільки при взаємодії атомів з органами почуттів, що породжує в нашій думці відчуття солоного, солодкого, червоного, жовтого, теплого, холодного і т. д. Перелічені якості є як би вторинними, похідними, не залежними цілком від фізичної природи атомів. Ті фарби і відчуття, які людина відчуває, є суб'єктивні переживання, об'єктивною підставою яких є зовнішній світ, складений лише з атомів і порожнечі. Таким чином, у вченні Демокрита про відчуття вперше звертається увага на об'єктивну і суб'єктивну сторони чутливості. Механізм сприйняття цілісних об'єктів описувався філософом з позицій теорії витікань. Закінчення, названі Демокритом ідолами, являють собою поєднання тонких атомів, що відтворюють форму сприйманого предмета.

Емоції і афекти визначаються різними властивостями атомів, що проникають в тіло. Крім фізичних властивостей атомів, емоційні стани залежать від потреб. Позитивні емоції викликаються рівним плином круглих, кулястих атомів за умови задоволення потреб. Негативні емоції виникають в результаті дії нерівномірно рухомих незграбних і гачкуватих атомів у разі нереалізованих потреб.

Потребам людини Демокрит надавав великого значення. Вони розглядалися ним як основні рушійні сили, які приводять в дію не тільки емоційні переживання. Поза потреб людина не змогла б ніколи вийти з дикого стану.

Багато чого з того, чого навчилася людина, відбувалося, на думку вченого, в результаті наслідування. Наслідуючи звукам тварин, людина починає позначати їх цими звуками. Після цього люди домовляються про спільні вживання звуку та їх поєднання.

Особливий інтерес представляє етика Демокрита, яка звернена до окремої людини і носить психологічний характер. Тонкі спостереження за людьми і їх вчинками і поведінкою знайшли своє відображення в ряді повчань і настанов.

Вчення Демокрита поклало початок причинному поясненню психічних процесів: відчуттів, сприймань і спонукальних сил. Вказівка Демокрита про зв'язок мислення як вищого рівня пізнавальної діяльності з відчуттями і сприйняттями і виростання його з них стало важливою здогадкою.

Вчення Геракліта про те, що від закону (а не від свавілля богів - володарів неба і землі) залежить хід речей, перейшло до Демокріта. Самі боги в його зображенні не що інше, як сферичні скупчення вогнених атомів. Людина також створена з різного сорту атомів, самі рухливі з них - атоми вогню. Вони утворюють душу. Єдиним і для душі, і для космосу він визнав не сам по собі закон, а закон, згідно з яким немає безпричинних явищ, але всі вони - невідворотний результат зіткнення атомів. Випадковими здаються події, причину яких ми не знаємо. Згодом принцип причинності назвали детермінізмом. Завдяки йому видобувалося по крупницях наукове знання про психіку.

Демокріт дружив зі знаменитим медиком Гіппократом. Для медика важливо було знати устрій живого організму, причини, від яких залежать здоров'я і хвороба. Визначальною причиною Гіппократ вважав пропорцію, в якій змішані в організмі різні «соки» (кров, жовч, слиз). Пропорція в суміші була названа темпераментом. З ім'ям Гіппократа пов'язують, що дійшли до наших днів назви чотирьох темпераментів: сангвінічний (переважає кров), холеричний (жовта жовч), меланхолійний (чорна жовч), флегматичний (слиз). Для майбутньої психології цей пояснювальний принцип при всій його наївності мав дуже важливе значення. Недарма назви темпераментів збереглися донині.

По-перше, на передній план ставилася гіпотеза, за якою незліченні розходження між людьми вміщалися в кілька загальних картин поведінки. Тим самим Гіппократ поклав початок наукової типології, без якої не виникли б сучасні вчення про індивідуальні розходження між людьми (перш за все диференціальна психофізіологія).

По-друге, джерело і причину відмінностей Гіппократ шукав всередині організму. Душевні якості ставилися в залежність від тілесних.

Про роль нервової системи в ту епоху ще не знали. Тому типологія була, нинішньою мовою, гуморальною. Відтепер і медики, і психологи говорять про єдину нейрогуморальну регуляцію поведінки.

6. Філософсько-етична система Сократа. Призначення філософії. Метод сократичної бесіди

Вся етична концепція Сократа побудована на прагненні зрозуміти справжнє призначення людини, що виражається в придбанні блага, чеснот, краси, щастя і багатства. Справжній сенс людського життя полягає в тому, як людина все це розуміє, цінує і споживає. Головний принцип Сократа - це принцип помірності. Захоплення тілесними насолодами руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Людина повинна прагнути мати мінімальні потреби, і задовольняти їх треба тільки тоді, коли вони досягають свого вищого напруження. Все це наблизило б людину до богоподібного стану, при якому вона, головне зусилля волі і розуму направляла би на пошук істини і сенсу життя.

Психологічна частина вчення Сократа носить абстрактно-ідеалістичний характер. Людина та її душа - від Бога. У порівнянні з тваринами Бог дав людині більш досконалу будова і душевні здібності. Від Божества людині дано прямоходіння, звільнення її рук і розширення горизонт бачення, мова з її здатністю вимовляти членороздільні звуки, органи чуття з їх прагненням бачити, чути, відчувати і т. д. В основі душевної діяльності лежать не відчуття і сприйняття, нав'язувані людині ззовні, а розуміння, що представляє чисто душевний акт, що виражається в пробудженні, оживлення і пригадування знань, споконвічно закладених в самій душі. У розширенні області пробуджуваних вроджених знань та ідей за допомогою навідних запитань, або методу сократичної бесіди, Сократ бачив інтелектуальний розвиток людини. Для успішного набуття знань, людина повинна володіти відомими

здібностями, до числа яких він відносив швидкість схоплення, міцність запам'ятовування і інтерес або ставлення до засвоєваних знань. В історії філософії і психології Сократ виступив як зачинатель ідеалістичного напрямку. Його ідеї стали вихідними в наступних системах ідеалістичної психології.

В ідеалістичній системі Сократа містилися і важливі, з точки зору психології, положення. Одне з них полягає в перекладі наукового інтересу з питання про природу в цілому і першооснови світобудови на проблему самої людини. Звертаючись до людини, її внутрішнього, духовного світу, Сократ вперше підкреслив провідне значення активності самого суб'єкта, його здатності керувати собою відповідно до соціально-етичних понять і принципів, які виступають у ролі регуляторів вчинків і поведінки людини. Вказані деякі істотні ознаки, що відрізняють людину від тварин. До їх числа філософ відносив прямоходіння, наявність звільнених руки, розуму, мови і членороздільної мови. Хоча походження цих відмітних ознак було витлумачено Сократом в ідеалістичній формі, саме зазначення перерахованих властивостей, властивих тільки людині і виділяючих її з тваринного світу, мало принципове значення для подальших матеріалістичних інтерпретацій проблеми антропогенезу.

7. Платон: справжнє буття і світ ідей. Чуттєвий світ і небуття. Вища ідея Блага і світова душа Зла. Безсмертя душі

У більш розгорнутому вигляді ідеї Сократа були представлені у його найближчого учня і послідовника - Платона. З цього часу розвиток античної філософії і психології, а також філософії і психології всіх наступних століть відбувається в незгасаючій боротьбі двох протилежних течій - матеріалізму та ідеалізму.

Хоча творча спадщина Платона велика (усього ним написано 36 творів, майже повністю збереглися до наших днів), проте спеціальних робіт по психології у нього немає. Психологічні питання порушуються Платоном в ряді творів. У «Менон» викладена теорія про спогади. У роботі «Федр» подано релігійний опис душі, «Теетет» присвячений критиці вчення Геракліта про душу. У трактаті «Федон» представлено вчення про безсмертя душі. У творі «Держава» міститься вчення Платона про будову душі, поділі її на частини.

Основне положення Платона полягає у визнанні в якості істинного буття не матеріального світу, а світу ідей. Згідно Платону нас оточує безліч красивих і прекрасних одиничних конкретних речей. Кожна з них з часом втрачає свою красу, і на зміну їм приходять інші прекрасні явища, речі, предмети. Але що робить всі ці гарні окремі речі прекрасними? Має існувати щось таке, що обіймає собою красу і прекрасне всього одиничного, конкретного і минулого, тобто має існувати щось спільне для всього видимого. Це загальне, що є джерелом краси і зразком для всіх проявів матеріального світу, і названо було Платоном ідеєю, що представляє собою загальнозначущу ідеальну форму.

Все суще складається, за Платоном, з трьох сторін: буття, чуттєвого світу й небуття. Буття становить світ ідей. Небуття - це матеріальний світ, створений Богом з чотирьох стихій - води, землі, повітря та вогню. Світ чуттєвих речей являє собою результат проникнення буття в небуття, оскільки всі конкретні речі, з одного боку, причетні до ідеї, бо вони є спотворені подібності, або тіні, ідей, з іншого - речі причетні до небуття, або матерії, бо вони нею наповнені.

Ідея прекрасного представляє лише одну з вищих ідей. Самою найвищою ідеєю є ідея Блага. Вища ідея Блага становить світову душу. Оскільки ж все в світі суперечливо і протилежно, то Платоном вводиться друга світова душа Зла. Ці дві верховні душі і дають

початок всьому. Крім них, за Платоном, існують душі зірок, планет, людей, тварин і т. д. Світова душа надає рух і активність Космосу. Аналогічну роль виконують душі окремих тіл, живих істот, включаючи і людини. Кожна з названих душ покликана панувати і керувати тілом. Платон приписував душам активну функцію. Все видиме мінливе, швидкоплинне, не постійне, тоді як ідеї існують вічно, вони незмінні і постійні. Навколишній світ - це світ тьмяних, перекручених, примарних образів або тіней безсмертних і незмінних ідей.

Душа людини не залежить від тіла. Вона існує до народження, і після смерті окремого тілесного організму вона може переселятися з одного тіла в інше. Прагнучи обґрунтувати безсмертя душі, Платон наводить чотири докази.

Перший з них базується на принципі протилежності. Світ повний протиріч: прекрасне - потворне; добро - зло; сон - неспання і т. д. Через ряд проміжних станів одна протилежність виникає з іншої. Так, при переході від вищої чистої душі мають місце напівдуховні стани, які поступово, все тісніше зв'язуючись з тілом, призводять до таких якостей, які разом з тілом можуть руйнуватися.

Зміна смерті на пожвавлення відбувається за допомогою душі. Щоб така зміна живого на смертне і назад могла відбутися, потрібно щоб існували душі померлих, завжди готові вселитися в інші народжувані тіла. У такому випадку душа повинна існувати, і після смерті, і до народження тіла, тобто бути вічною і безсмертною.

Другий доказ безсмертя душі будується на основі теорії спогадів. Людина встановлює подібність і відмінність в речах без усякого навчання. Знання людина набуває завдяки вродженій здатності душі до пригадування. Але згадувати душа людини може тільки те, що вона могла вже знати в минулому. Для цього душа повинна володіти знаннями до того, як оселиться у тілі. Однак це було б неможливо, якби душа не існувала до поселення її в народжуване тіло. Але якщо душа існує до народження тіла, то вона може і повинна існувати і після смерті тіла, а отже, вона за своєю природою вічна і безсмертна.

Третій доказ заснований на положенні про тотожність ідеї і душі, про належність і близькість її до всього божественного. Все складене, складне розпадається і гине; руйнуванню не підлягає тільки просте і нескладене. З цієї точки зору, тіло людини завжди є щось зриме, складене, мінливе, і тому йому властиво руйнуватися і гинути. На противагу тілу душа людини та ідеї незримі, не складені і не розкладені, а тому вони не схильні до руйнування і вічні. Якщо душа при пізнанні користується тілесними органами, вона збивається з істинного шляху, стає точно п'яна. Коли ж вона пізнає самотійно, то вона веде в божественний світ ідей, де все просто, неподільне, незримо і вічно. Стало бути, душа споріднена божественному і подібна йому. А що від Бога і йому подібно, то має бути вічно і безсмертне.

Світ влаштований так, що все тілесне підпорядковується божественному. Коли ж душа поселяється в тіло, то останнє їй починає підкорятися. А що створено для влади і управління, то має божественне походження. Все божественне вічно. Отже, і душа людини безсмертна.

Четвертий доказ випливає з твердження, згідно з яким душа є джерелом життя. Душа, занурюючись в будь-яке тіло, завжди дарує йому життя, Але те, що привносить життя, само не сприймає смерті, тобто воно не може бути смертним. Звідси душа людини повинна бути незнищенною і безсмертною.

З наведених аргументів видно, що всі вони спрямовані на обґрунтування незалежності душі від тіла. Тіло людини є для душі лише тимчасовим притулком. Основне ж її місце перебування в божественних висотах, де вона знаходить спокій та відпочинок від тілесних

пристрастей і долучається до світу ідей, не всім людським душам судилося досягати божественних висот. Душі тих, хто були рабами тілесних прагнень, хто вдавався до обжерливості або іншим тілесних надмірностей, через ряд поколінь вироджуються в душі тварин. До висот божественного світу ідей наближаються тільки душі філософів, оскільки лише їм властиво майже повне звільнення від тілесного рабства.

У людини Платон виділяв два рівні душі - вищий і нижчий. Вищий рівень представлений розумною частиною душі. Вона безсмертна, безтілесна, є основою мудрості і несе керуючу функцію по відношенню до нижчої душі і до всього тіла. Тимчасовим притулком розумної душі є головний мозок.

Нижча душа представлена двома частинами, або рівнями: нижча благородна частина душі і нижча бажаюча душа. Шляхетна, або палка, душа включає в себе область афективних станів і прагнень. З нею пов'язані: воля, мужність, хоробрість, безстрашність і т. п.

Вона цілком діє за велінням розумної частини душі.

На основі поділу душі на три частини Платоном дається класифікація індивідуальних характерів, характерів різних народів, форм правління, поділ суспільства на стани. Люди розрізнялися Платоном за ознакою переважання у них тієї чи іншої частини душі. Для мудреців та філософів характерно переважання розумної душі. У хоробрих і мужніх людей домінує благородна душа, а у людей, що віддаються тілесним надмірностям, провідною є бажаюча частина душі. Подібним чином розрізнялися і окремі народи.

Переважання розумної душі властиво, на думку Платона, грекам; домінування благородної душі - народам півночі, а бажаючої душі - єгиптянам та іншим народам Сходу.

Станова ієрархія також будувалася за психологічним принципом. Великий розум притаманний аристократам, мужність - воїнам, пристрасті і потяги - ремісникам і рабам. Звідси робилися висновки щодо форм правління.

Ідеальною вважалася та держава, якою правлять аристократи, варту несуть в ній воїни, а працюють і підкоряються - ремісники і раби.

Політичний сенс психології Платона цілком був спрямований на захист інтересів панівного класу і аристократії.

Спираючись на досвід Сократа, довів нероздільність мислення і спілкування (діалогу), Платон зробив наступний крок. Він під новим кутом зору оцінив процес мислення, який не одержав вираження в сократівському зовнішньому діалозі. Платон відкрив внутрішній діалог.

Цей феномен відомий сучасній психології як внутрішня мова.

8. Вчення Аристотеля про душу

Сформовані труднощі і протиріччя в розумінні природи психічного, які впливали, з одного боку, з уявлень про душу Демокріта, з іншого - з вчення про душу Платона, вимагали свого вирішення. Спробу зняти протилежність двох полярних точок зору здійснив найближчий учень Платона, Аристотель (384-324 рр.. до н. е.) - один з найбільших філософів давнини.

Рішучий підсумок роздумів Аристотеля: «Душу від тіла відокремити не можна», - робив безглуздими всі питання, що стояли в центрі вчення Платона про минуле і майбутнє душі. Його погляди являють собою узагальнення, підсумок і вершину всієї давньогрецької науки.

Надання психологічним знанням того величезного значення, яке вони мають для вивчення природи в цілому, стало для Аристотеля підставою для виділення знань про душу в

самостійний розділ філософії. Аристотель був першим, хто написав спеціальний трактат «Про душу». Оскільки в цьому творі власні погляди Аристотеля висвітлені оглядом уявлень про душу його попередників, то згаданий твір філософа можна розглядати також і як перше історіографічне дослідження в галузі філософії та психології.

Психологічна концепція Аристотеля була тісно пов'язана і впливала з його загальнофілософського вчення про матерію і форму. Світ і його розвиток розумілися Аристотелем як результат постійного взаємопроникнення двох начал - пасивного (матерії) і активного початку, названого Аристотелем формою. Матерія - це все те, що оточує людину, і сама людина. Усі конкретні матеріальні речі виникають завдяки формі, що надає їм внаслідок своєї організуючої функції якісну визначеність. Матерія і форма не віддільні один від одного. Душа як форма є сутність всього живого. Вчення Аристотеля про матерію і форму і про душу як форму живого мало ряд найважливіших наслідків.

Душа, на його думку, не може розглядатися ні як один зі станів першоматерії, ні як відірвана від тіла самостійна сутність. Душа є активне, діяльне начало в матеріальному тілі, його формою, але не сама речовина або тіло.

Виконуючи організуючу, діяльну функцію по відношенню до тіла, душа не може існувати без останнього, так само як існування самого організму неможливо без форми або душі.

Душа і тіло нерозривно пов'язані, і «душі від тіла відокремити не можна».

Мислення, за Аристотелем, неможливе без чуттєвого досвіду. Воно завжди звернено до нього і виникає на його основі. «Душа, - стверджував філософ, - ніколи не мислить без образів». У той же самий час мислення проникає в недоступну органам почуттів сутність речей. Ця сутність речей дана в почуттях лише у вигляді можливостей. Мислення - це форма чуттєвих форм або просто форма форм, в якій зникає все чуттєве і наочне і залишається узагальнене і загальнозначуще. Виростаючи з чуттєвих форм, мислення не може протікати у відриві від тіла. А що ж є причиною, що запалює індивідуальний розум і концентрує укладені в чуттєвих образах у вигляді потенції узагальнені форми в поняття?

Цією причиною Аристотель вважає надіндивідуальне, родове мислення, або верховний розум, який надбудовується у людини над уже відомими їй пізнавальними формами душі і завершує їх ієрархію. Саме під впливом верховного розуму відбувається утворення або реалізація ідеальних узагальнених форм, заданих в чуттєвих формах у вигляді можливостей.

Нероздільними з пізнавальними здібностями душі є інші її специфічні властивості - прагнення і афективні переживання. Виникнення емоцій і прагнень викликається природними причинами: потребами організму і зовнішніми предметами, які ведуть до їх задоволення. Будь-який вольовий рух, усілякий емоційний стан як провідні рушійні сили душі, що визначають активність організму, мають під собою природні підстави.

Загальну рухову активність людини Аристотель пов'язував з кров'ю, в якій він бачив основне джерело життєдіяльності організму. Кров розглядалася Аристотелем як матеріальний носій всіх душевних функцій від нижчих до вищих. Розтікаючись по всьому тілу, вона дає життя його органам почуттів і м'язам. Через неї вони зв'язуються з серцем, яке і виступало в якості центрального органу душі.

Що стосується головного мозку, то він розглядався Аристотелем як резервуар для охолодження крові.

Найважливіший розділ в загальній системі уявлень Аристотеля про душу становить його вчення про здатності душі. У ньому виражений новий погляд на будову душі і співвідношення основних її властивостей.

Новизна в поглядах Аристотеля на будову душі полягає в двох істотних моментах.

По-перше, в них знайшов вираження цілісний підхід, при якому душа мислилася як щось єдине і неподільне на частини.

По-друге, аристотелівська схема будови душі проникнута ідеєю розвитку, яка була реалізована філософом, як у філогенетичному, так і в онтогенетичному аспектах. З одного боку, окремі здібності душі виступають як послідовні етапи її еволюції, а з іншого - розвиток індивідуальної людської душі як повторення цих стадій еволюції. Розвиток душі в онтогенезі є поступовий перехід і перетворення нижчих здібностей до вищих. З вчення про три основні здібності душі випливали і педагогічні завдання, які зводилися Аристотелем до розвитку цих трьох здібностей. Розвиток рослинних здібностей формує у людини спритність тіла, силу м'язів, нормальну діяльність різних органів, загальне фізичне здоров'я. Завдяки розвитку чуттєвих здібностей у людини формуються спостережливість, емоційність, мужність, воля і т. д. Розвиток розумних здібностей веде до формування у людини системи знань, розуму та інтелекту в цілому.

9. Психологічні погляди стоїків

Школа стоїків виникла в IV ст. до н. е. Історія стоїцизму охоплює три періоди: стародавній, середній і пізній. Батьківщиною стародавнього періоду стоїцизму є Афіни, а середній і пізній періоди розвивалися в Римі. Засновниками древнього періоду були Зенон, Хрїзіпп і їх послідовники - Арістон і Персей. Першими і великими представниками римських стоїків були Сенека і Епіктет.

Між давніми і пізніми стоїками є істотні відмінності. Об'єднують ж усіх представників цієї філософської школи ідеї загальної невідворотності подій, фатальної неминучості, зумовленості, як відносно явищ природи, так і щодо долі і життя кожної людини.

Згідно з цим вченням світова пневма ідентична світовій душі, божественному вогню, який є Логосом, або долею. Щастя людини вбачалося в тому, щоб жити відповідно до Логосу.

Всі явища Космосу пов'язані єдністю свого походження. Стоїки вважали, що виникнення всіх речей відбувається в результаті взаємодії двох світоутворюючих начал - пасивного та активного. Активною світоутворюючою силою є повітря-вогняна стихія, названа стоїками пневмою, або «творчим вогнем». Пасивним початком виступає матерія, що представляє собою напіврідку холодну масу, що складається з води і землі. Різноманітність матеріального світу є результат різноманітних зчеплень і розщеплень пасивних елементів, тобто води і землі, під впливом активної діяльності пневми.

Залежно від ступеня вираженості та активності пневми весь космос уявлявся стоїкам, таким що складається з чотирьох рівнів. Першим рівень - неживої природи, при якому має місце слабкий прояв пневми. На другому рівні - рівні рослин - пневма досягає відомого розвитку, вона більш рухлива і активна, в результаті чого вона виявляється здатною забезпечити функції росту, харчування і розмноження в рослинних організмів. Пневма стає ще більш розвиненою і активною на третьому рівні - рівні тварин, на якому вона може виражатися не тільки у функціях зростання, харчування і розмноження, але також виявляти себе в чуттєвості, спонуканнях і інстинктах. Вище своє вираження пневма отримує на рівні людини. Пневма в її найбільш досконалих проявах і є те, що складає людську душу.

З вищевикладеного видно, що душа людини за своєю природою матеріальна. Вона подібна теплову диханню. В основі своїй душа єдина, але може проявлятися в різних здібностях, кожна з яких визначається різним ступенем розвитку та інтенсивності пневми.

Усього стоїками виділяється вісім здібностей душі. Властива людині, як і всьому живому, здатність до розмноження і росту, здатність мови, п'ять основних видів чутливості і гегемонікон, що виконує роль носія вищої і ведучою здібності, пов'язаної з переробкою всіх вражень в загальні уявлення, поняття, вольові та спонукальні акти.

10. Епікур і Лукрецій Кар про душу

Після Аристотеля і стоїків в античній психології помітні зміни в розумінні сутності душі. Нова точка зору найбільш яскраво проявилася в поглядах Епікура (341-271 рр.. до н. е.) і Лукреція Кара (99-45 рр.. до н. е.).

Епікур припускав, що живе тіло, як і душа, складається з рухомих в порожнечі атомів. Зі смертю вони розсіюються по загальним законам усе того ж вічного Космосу. «Смерть не має до нас ніякого відношення; коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас вже немає».

Представлена у вченні Епікура картина природи і місця людини в ній служила тому, щоб досягти безтурботності духу, свободи від страхів і перш за все перед смертю і богами (які, мешкаючи між світами, не втручаються у справи людей, бо це порушило б їх безтурботне існування).

Епікурійці міркували про шляхи незалежності особистості від усього зовнішнього. Кращий шлях вони вбачали в самоусуненні від усіх громадських справ. Саме така поведінка дозволить уникнути прикрощів, тривоги, негативних емоцій і тим самим випробувати насолоду, бо вона не що інше, як відсутність страждання.

Матеріальний світ, за Лукрецієм, від людини не залежить, він існував до неї, існує при ній, буде існувати після неї.

Єдиною субстанцією всіх речей є атоми, які існують незалежно від того, бачимо ми їх чи не бачимо. Атоми перебувають у постійному русі, вони вічні, неподільні і незруйнівні. Речі виникають шляхом зіткнення атомів, що рухаються в порожнечі в самих різних напрямках. Розвиток світу відбувається за законами, властивим самій природі, за законами необхідності і причини.

Все живе виникає з неживої матерії. Складні організми походять з найпростіших. Люди виникли з тварин. Спочатку вони вели тваринний спосіб життя, потім потреба змусила їх використовувати знаряддя праці.

З матеріалістичних позицій підходив філософ і до області психічних явищ. Душа не існує ні до народження людини, ні після смерті. Душа виникає разом з народженням тілесного організму, розвивається і ускладнюється разом з його зростанням і гине разом з його смертю. Душа не віддільна від тіла і обмежена межами життя організму. Душа має тілесну природу. Її матеріальним носієм є повітряно-вогняні атоми. Самі по собі атоми не утворюють душі, якщо вони не пов'язані з тілом. Лише з'єднуючись між собою і зчіплюючись з тілом, ці атоми утворюють чутливість, або душу. Співвідношення в душі вогняних і повітряних атомів визначає загальну її активність.

Душа людини в своїй основі неоднорідна. Одну з її сторін утворює *anima*, тобто така її частина, яка розсіяна по всьому тілу, відповідає за рослинні функції організму і управляється більш досконалою частиною душі, названа Лукрецієм *animus* - «духом». Дух являє собою

найтонші атоми, зосереджені в області грудей і виступаючі матеріальною основою психічних функцій - чутливості і розуму.

Сфера спонукання почуттів і афектів розглядалася ним як провідник рушійних сил душі. Ідеал щасливого життя він бачив в усуненні причин, що викликають страждання, тривоги і страхи. Страх перед стихіями природи і перед смертю змусив людей «створити для себе богів». Тільки через подолання страхів і забобони людина може забезпечити собі спокій і душевний комфорт.

Лукрецій вважав своє вчення настановою з мистецтва жити у вирі лих, з тим, щоб люди назавжди позбулися від страхів перед загробним покаранням і потойбічними силами, бо у світі немає нічого, крім атомів і порожнечі.

Принцип насолоди, войовничий атеїзм, з якими виступили Епікур, а за ним і Лукрецій, стали предметом запеклої критики і загального обурення з боку духовенства. Лукрецій був оголошений богословами божевільним, а книги Епікура були майже повністю винищені.

11. Олександрійська школа лікарів

Помітні зрушення в практичному вивченні анатомії і функцій організму намітилися в III ст. до н. е.. Вони пов'язані з іменами двох видатних лікарів з Олександрії - Герофіла і Еразістрата. У період, коли жили і працювали олександрійські лікарі, ще не було заборони на анатомування трупів померлих людей. Вільний розтин людських тіл відкривав можливість більш ретельно дослідити будову різних частин організму. Лікарів найбільше цікавили нервова система і головний мозок.

Всі перераховані дослідження привели олександрійських лікарів до твердого переконання, що дійсним органом душі є головний мозок. Більше того, ними була встановлена деяка спеціалізація в локалізації психічних функцій. Герофіл, функції тваринної або «відчуваючої» душі, тобто відчуття і сприйняття, пов'язував з мозковими шлуночками. Еразістрат співвідносив відчуття і сприйняття з мембранами і звивинами головного мозку, а самій мозковій речовині приписував рухові функції. Крім того, ним було виявлено, що від цих двох названих структур мозку відходять різні нервові волокна. Встановлений зв'язок кожного з нервових шляхів з різними ділянками мозку, що несуть різні функції, дозволив зробити припущення про те, що і ці два роди нервів повинні виконувати різні функції.

Встановивши анатомічну основу психіки та зв'язавши душевні явища з мозком, олександрійські лікарі спробували виявити механізми тих змін в нервовій системі і мозку, які стоять за численними функціями душі. Тут вони були змушені звернутися до поняття пневми, введенного стоїками. Пневма розглядалася в якості матеріального носія життя і психіки. При вдиханні повітря з легенів проникає в серце. Змішуючись в ньому з кров'ю, повітря утворює життєву пневму, яка розтікається по всьому тілу, наповнюючи всі його частини, включаючи і головний мозок. У мозку рослинна пневма перетворюється у тваринну (психічну) пневму, яка направляється в нерви, а через них - до органів почуттів і м'язів, приводячи і ті й інші в дію.

12. Психофізіологія Клавдія Галена

Досвід олександрійських лікарів з вивчення будови і роботи нервів, мозку, інших частин тіла та організму в цілому не залишився безслідним і забутим. Він був узагальнений, розширений і поглиблений видатним представником давньої медицини Галеном (130-200 рр.. до н. е.). Гален - відомий давньоримський мислитель, який працював протягом ряду років лікарем у гладіаторів, пізніше при дворі римського імператора. Він систематично займався

розтином трупів, завдяки чому йому вдалося описати будову системи дихання, кровообігу, м'язової та нервової систем.

За Галеном життя виникло в результаті поступового розвитку природи, а психічне є породженням органічного життя. За вихідну основу діяльності і всіх проявів душі він брав кров.

Гален вважав, що кров утворюється в печінці в результаті з'єднання перевареної їжі з повітрям. Далі через вени вона надходить до серця, а від нього по артеріях розтікається по всьому тілу. На шляху до мозку кров, випаровуючись і очищаючись, перетворюється на психічну пневму. Гален виділяв два види пневми: життєву (кров) і психічну (мозкову), що виникає з життєвої пневми шляхом очищення. Органами психіки вважалися печінка, серце і мозок.

Галеном приймалася платонівська схема локалізації душі і відхилялася як мозкоцентрична точка зору Алкмеона, так і серцецентрична концепція Емпедокла та Аристотеля. Кожен з трьох названих органів душі відповідає за певні її функції. Печінка як орган, наповнений неочищеною, холодною, венозною кров'ю, є носієм нижчих проявів душі - спонукань, потягів, потреб. У серці, де кров очищена і тепла, локалізуються емоції, афекти, пристрасті. Мозок, в якому циркулює мозкова кров, продукується і зберігається психічна пневма, виступає носієм розуму.

З вченням про рухи пов'язані уявлення Галена про емоції й афекти. Афекти розумілися ним як такі душевні стани, які викликаються змінами крові. Гнів, наприклад, виникає в результаті підвищення теплоти крові, її кипіння. У людини, вважав Гален, афекти не повинні переходити встановлені природою межі, бо це призводить одночасно і до страждань тіла, і до страждань душі. Тому сильні емоції повинні стримувати і зніматися розумом, що повертає душі стан рівноваги.

Стан та динаміка крові обумовлюють не тільки емоційну сторону душі, а й загальну активність людини, її темперамент і навіть характер. Тип темпераменту залежить від пропорції або переважання артеріальної або венозної крові. Люди з переважанням артеріальної крові більш рухливі, енергійні, мужні і т. п. У кого ж домінує в суміші венозна кров, ті повільні і малорухливі. Отже, всі функції душі, починаючи від відчуттів і закінчуючи індивідуальним розумом, темпераментом і характером, мають у своїй основі гуморально - мозкові процеси.

Оскільки всі названі прояви душі залежні від тіла, то із загибеллю останнього вони зникають. Однак Гален не зміг до кінця залишитися послідовним прихильником матеріалістичної лінії. Подібно Аристотелю, він, крім індивідуальної розумної душі, приписував людині ще і божественний розум, роблячи поступку ідеалізму.

В цілому ж вчення Галена займало на той час передові позиції в області природознавства і філософії. Більше того, анатомія, фізіологія, психофізіологія Галена залишалися останнім словом науки аж до Нового часу.

Тема 4. Психологія у Середні Віки та епоху Відродження.

Психологія у країнах Арабського Сходу. Коротка історія Арабського Сходу. Уявлення про природу людини в арабській філософії. (Ібн Габірол, Фарабі та інші). Внесок арабських

лікарів та філософів у розвиток психологічних знань у Середні Віки (Ібн Сіна, Газалі, Ібн Рушд та інші). Загальний аналіз уявлень про душу, розум та психічні процеси в арабській філософії.

Психологія у Країнах Європи. Коротка історія європейських народів періоду Середньовіччя. Загальна характеристика середньовічної європейської філософії та уявлень про душу у ній (Августин, Гюго Сен-Вікторський, Альберт Великий). Виникнення та формування томистської психології (Фома Аквінський). Загальний аналіз уявлень про душу, розум та психічні процеси у середньовічній європейській філософії.

Загальна характеристика епохи Відродження. Поява гуманістичних ідей в філософії. Становлення природнонаукового напрямку у вивченні людини. Розвиток анатомії та медицини та їх вплив на розуміння душі та її функцій. Розвиток уявлень про особистість в епоху Відродження (Пікоделла Мірандола, Еразм Роттердамський). Основні центри розвитку науки в Італії, Іспанії, Германії, Франції. Психологія Р.Бекона та завершення етапу розвитку психології у рамках вчення про душу. Підсумки розвитку психології в епоху Відродження.

1. Розквіт природознавства на Арабському Сході

Переорієнтація філософського мислення в напрямку зближення з емпірією, з позитивним знанням про природу відбувалася в цей період у надрах арабомовної культури, розквітлої на Сході у VIII-XII ст.

Після об'єднання в VII ст. арабських племен виникла держава, яка мала своїм ідеологічним оплотом нову релігію - іслам. Під егідою цієї релігії почався завойовницький рух арабів, що призвело до утворення халіфату, на територіях якого жили народи, котрі володіли древньою культурою. Державною мовою халіфату стала арабська, але культура, яка склалася у величезній державі, включала досягнення багатьох народів, що населяли її, а також еллінів, народів Індії. У культурні центри халіфату прибували каравани верблюдів, нав'ючених книгами мало не на всіх відомих тоді мовах. На Арабському Сході закипіло інтелектуальне життя. На Заході зникли твори Платона і Аристотеля. На Сході їх праці переводяться на арабську мову, переписуються і поширюються по всій величезній арабській державі. Це стимулювало розвиток науки, насамперед фізико-математичної і медичної. З'являється безліч астрономів, математиків, хіміків, географів, ботаніків, лікарів. Вони створили потужний культурно-науковий шар, в якому зародилися найбільші розуми. Вони збагатили досягнення своїх древніх попередників і створили передумови для наступного підйому філософської і наукової думки на Заході, у тому числі і психологічної думки. Серед них слід виділити середньоазіатського вченого XI ст. Абу Алі ібн Сину (в латинській транскрипції - Авіценна). Створений ним «Канон медичної науки» забезпечив «самодержавну владу у всіх медичних школах Середніх століть».

З точки зору розвитку природничо-наукових знань про душі, особливий інтерес представляє медична психологія. У ній важливе місце відводилося вченню про роль афектів у регуляції поведінки організму і навіть розвитку цієї поведінки. Авіценна був одним з перших дослідників в області вікової психології. Він вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму і його психологічними особливостями в різні вікові періоди. Важливе значення надавалося вихованню.

Саме за допомогою виховання здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Викликаючи в дитини ті чи інші афекти, дорослі формують її натуру.

Фізіологічна психологія Авіценни включала припущення про можливість управління процесами в організмі і далі надавати організму певний стійкий склад шляхом впливу на його чуттєве, афективне життя, що залежить від поведінки інших людей. Ідея взаємозв'язку психічного і фізіологічного - не тільки залежність психіки від тілесних станів, але і її здатність (при афекті, психічних травмах, діяльності уяви) глибоко впливати на них - розроблялася Авіценною виходячи з його великого медичного досвіду. Він зробив спробу вивчити це питання експериментально. Це дає підстави вбачати у вченні Авіценни зачатки експериментальної психофізіології емоційних станів.

Авіценна, подібно Галену, відносив рослинні здатності до печінки, пов'язуючи їх з рухом венозної крові. Емоційні стани, оживляючи діяльність душі, локалізувалися в області серця, і пов'язувалися вони з рухом чистішої артеріальної крові. Психічні процеси: відчуття, сприйняття, пам'ять, уява і розум, локалізуються в головному мозку. Їх матеріальним носієм є пароподібні елементи, які утворюються з артеріальної крові в результаті її очищення і випаровування. Анатомо-фізіологічну основу і тілесну залежність мають майже всі функції душі, включаючи розум чуттєвого рівня, або образне мислення. Але крім образного мислення, людині властиві чисті розумні акти, які характеризуються самостійністю і незалежністю від тіла. Приводом для виділення надіндивідуального розуму послужили наступні факти, що звернули увагу Авіценни.

Перший з них пов'язаний з наявністю певної несумісності чуттєвих і розумних проявів душі. Другим аргументом на користь незалежності мислення від тіла служило положення про те, що тіло після тривалої роботи та органи почуттів після тривалого сприйняття втомлюються і втомлюються, а при мисленні ми такої втоми не помічаємо.

Третє положення полягає в тому, що ті психічні функції, які тісно пов'язані з тілом, у міру старіння організму поступово руйнуються і до 40 років помітно знижуються і слабшають.

Розум же в цьому віці не тільки зберігається, але більше того - він розгортається у всьому обсязі і знаходиться в розквіті сил. Спираючись на наведені факти, Авіценна прийшов до ідеалістичного трактування понятійного мислення.

Чистий, або родовий, розум має справу з універсалом, тобто з найбільш загальними поняттями, які можуть бути розкриті за умови, якщо буде досягнута їх потрібна природа. Чистий розум не має тілесної домішки. Він ніде не локалізований і існує у людини в Бозі.

Універсалії - це не тільки розум Бога, але вони є справжня глибока першооснова і сутність усіх видимих речей і явищ природи. Універсалії можуть стати ідеями індивідуального розуму. Висвітлюючи індивідуальний розум своєю божественною частиною, чистий розум, або універсалії, дозволяють людині бачити світ в цілому, зрозуміти його першооснову.

Серцевину вчення Авіценни складає його психофізіологія. У ній дві особливості.

Перша полягає в тому, що майже всі життєві акти, від рослинних до образного мислення, ставляться в залежність від тілесних змін, що відбуваються в різних системах організму.

Своєрідність іншої важливої особливості, що впливає з першої, полягає в тому, що Авіценна намагався розглядати як властивих самому тілу не тільки рослинні відправлення організму, а й твариноподібні, до числа яких відносилися відчуття, сприйняття, афекти, спонукання і рухи. Це означає, що область чуттєвості виходила з-під залежності особливого духовного початку або форми і на ці психічні феномени поширювалися загальні закони

природи. Оскільки названі психічні явища виступали як приватні модифікації природних сил, то, подібно до інших явищ природи, вони можуть вивчатися об'єктивними прийомами, схожими з тими, які застосовуються в природничих науках, тобто досвідченим шляхом. Саме у Авіценни ми вперше зустрічаємося з початком дослідного, експериментального проникнення в світ психічних явищ.

У найбільш розвиненому вигляді у Авіценни представлена психофізіологія чутливості та емоцій. Виділялося п'ять основних видів відчуттів: зір, слух, нюх, смак і дотик.

Всі відчуття характеризуються трьома основними ознаками: чуттєвим тоном, інтенсивністю і тривалістю.

Тривалість психічних актів вперше була визначена експериментально. Досліди Авіценни були пов'язані з вивченням ефекту змішування кольорів, для чого ним був спеціально створений розфарбований у різні кольори диск.

Від відчуттів як «сил, що досягають зовні», Авіценна переходить до аналізу сил, що «досягають всередині», названих ним внутрішнім почуттям. До цих внутрішніх сил відносились узагальнені почуття, і уява, пам'ять як зберігаюча і відтворююча сила і чуттєвий розум, або образне мислення. Пам'ять, уява, уявлення і чуттєвий розум - всі вони є психічними актами тваринного рівня. До цього ж рівня відносяться спонукальні і афективні стани, що знаходяться в тісному зв'язку з чуттєвими образами.

Афектам Авіценна надавав особливого значення, розглядаючи їх як сили, оживляючі душевне життя людини і визначаючи її реальні дії та вчинки. Авіценна вважав можливим через вплив на афективну сферу керувати вчинками і діяльністю людини в цілому, формувати її «натуру».

Особлива роль у розвитку «натури» людини належить соціальному оточенню, оскільки характер взаємовідносин людини з іншими людьми накладає відбиток на зміст і загальний лад її почуттів. А набір почуттів і їх співвідношення обумовлюють в підсумку поведінку людини, її загальний душевний і фізичний стан.

Значення психофізіологічного вчення Авіценни являло собою найбільш значне після Галена вчення, яке, з одного боку, відобразило успіхи розвитку природознавства того періоду, з іншого – чинило визначальний вплив на розвиток психологічної та природничо-наукової думки в Європі Нового часу.

Характеристика арабської середньовічної психології виявилася б далеко не повною без згадки двох інших видних арабських вчених Середньовіччя - Ібн аль-Хайсама, або Альгазена (965-1038), і Ібн Рушда, відомого під ім'ям Аверроеса (1126-1198). Альгазену належить заслуга у висуненні нової точки зору на механізм відчуттів і сприймань, механізм побудови зорового образу. Альгазен вперше, спираючись на експеримент, показав, що око є найточніший оптичний прилад і що причиною виникнення чуттєвого образу є закони відбиття і заломлення світла. Альгазеном були вивчені такі важливі феномени, як бінокулярний зір, змішання кольорів, контраст і т. д.

Вивченням функцій ока займався і інший учений тієї епохи - Аверроес. Він встановив, що відчужаючою частиною органа зору є не кришталик, а сітчаста оболонка.

За роботою з вивчення оптичних функцій очей, стояли вирішальні зрушення теоретико-методологічного характеру. Розгляд очей як оптичного приладу несло з собою нове розуміння природи психічних процесів взагалі. Пояснення процесу побудови психічного зображення в термінах оптики означало поширення фізичних законів на психічні явища, що сприяло подоланню телеологічної інтерпретації психіки.

Досліди, проведені арабськими вченими, показали, що немає необхідності пояснювати роботу очей участю душі як керуючої по відношенню до них сили або здібності. Зір є природний процес заломлення світла у фізичному середовищі. Це був перший поворотний крок до того, щоб підпорядкувати фізичним законам природи і інші психічні явища.

2. Психологічні ідеї середньовічної Європи

У період Середньовіччя в розумовому житті Європи запанувала схоластика. Цей особливий тип філософствування з XI до XVI ст. зводився до раціонального обґрунтування християнського віровчення. У схоластиці були різні течії. Але загальною для них служила установка на коментування текстів. Позитивне вивчення предмета та обговорення реальних проблем підмінялася вербальними хитрощами.

У страху перед появою на інтелектуальному обрії Європи трудів Аристотеля, католицька церква спочатку заборонила його вчення, але потім, змінивши тактику, почала «освоювати», адаптувати його відповідно до своїх потреб.

З цим завданням найбільш тонко впорався Фома Аквінський (1225-1274), вчення якого згідно папської енцикліки 1879 року канонізовано як істинно католицька філософія (і психологія), що отримала назву томізму. Для того, щоб усунути протиріччя між природно науковими поглядами Аристотеля і релігійним світоглядом, Аквінський звертається до ідеї про подвійну природу істини. Суть цієї теорії в тому, що існує два види істин, що відносяться до двох непересічних світів - матеріального і надприродного (божественного). Перші істини досягаються розумом на основі досвіду. Істини ж другого роду, розуму не доступні і можуть бути досягнуті тільки за допомогою віри і одкровення. Істини розуму повинні стати предметом філософії, а істини другого роду (істини одкровення) - теології.

Ще аверроїсти вважали, що несумісність з офіційною догмою уявлень про вічність (а не створення) світу, про знищуваність (а не безсмертя) індивідуальної душі веде до висновку про те, що кожна з істин має свою область. Істинне для однієї області може бути помилковим для іншої, і навпаки. З цього випливало, що філософія повинна займатися вивченням законів природи і виводити свої істини, не піклуючись про те, чи знаходяться вони чи ні у згоді з істинами одкровення. Аквінський ж, відстоюючи одну істину - релігійну, вважав, що розум повинен служити їй так само ревно, як і релігійне почуття. Аквінському і його прихильникам вдалося розправитися з аверроїстами в Паризькому університеті. Але в Англії, в Оксфордському університеті, концепція аверроїстів надалі перемогла, ставши ідеологічною передумовою успіхів філософії та природничих наук.

Ієрархічний шаблон Аквінський поширив і на опис душевного життя, різні форми якого розміщувалися у вигляді своєрідної драбини в ступінчастому ряду - від нижчого до вищого. Кожне явище має своє місце. У ступінчастому ряду розташовані душі (рослинна, тваринна, людська). В середині самої душі ієрархічно розташовуються здібності і їх продукти (відчуття, уявлення, поняття).

Неважко помітити, наскільки вихідні позиції Аквінського мало збігалися з основоположними принципами вчення Аристотеля про душу.

Томізм перетворив великого давньогрецького філософа у стовп богослов'я, в «Аристотеля з тонзура».

Прийняте церквою вчення Аквінського як останнє слово теології стало поступово викликати критику з боку самих богословів. Першим, хто виступив за зняття «тонзури» з Аристотеля, був англійський схоласт Д. Скотт (1270-1308). Скотт вказував, що немає підстави для приведення в гармонію істин розуму і одкровення. Навпаки, їх слід розвести,

оскільки істини віри пов'язані з пошуком раю і аскетизмом, тоді як істини розуму звернені до реального світу і дійсності. Матерія - це не просто аморфна, інертна маса, вона є умова всілякого творіння, як фізичного світу, так і психічного. Форму можна визнати початком всього суцього. Вона дає матерії дійсність, але це не означає, що матерія не може існувати незалежно від форми, не виключена можливість, припускав Скотт, що у фундаменті самої матерії закладена здатність мислити.

Це означає, що психічне закладено в самій матерії і немає необхідності вдаватися до ідеї про існування особливої духовної субстанції, яку насаджували теологи і стовпи церкви. Оцінюючи погляди Скотта, можна сказати, що англійський схоласт змушував саму теологію проповідувати матеріалізм.

За звільнення ідей Аристотеля від теології, з критикою схоластики і томізму виступав і інший англійський мислитель Середньовіччя - Р. Бекон (1214-1292).

Р. Бекон закликав звільнити науку від релігійних забобів і перейти від умоглядних побудов до правдивого і дослідного вивчення природи і людини. Тільки усунувши невігластво, вважав він, можна забезпечити справжній розвиток наук і загальний добробут світу. Бекон перше місце відводив не теології, а природним наукам, які б спиралися на експеримент і математику.

У «*Opus maius*» він писав, що вище всіх умоглядних знань і мистецтв, стоїть вміння проводити досліди і ця наука є царицею наук. У ряду природничих наук провідне місце відводилося фізиці, а точніше фізичній оптиці. Чільну роль, яку Р. Бекон приписував оптиці, він пояснював тим, що тільки завдяки зору людина встановлює відмінність предметів, а вміння бачити різницю в речах лежить в основі всіх наших знань про світ.

Будова і робота очей була для Бекона центральним питанням, що підлягало вивченню. Зорові відчуття і сприйняття - це не продукти інтенціональних актів духовної субстанції, вони є лише результатом дії, заломлення і віддзеркалення світла.

У даному відношенні Бекон сприяв подальшому зміцненню та поширенню нового фізико-оптичного погляду на природу чуттєвих образів, що підготувало ґрунт для матеріалістичного пояснення психіки в цілому.

В Англії проти томистської концепції душі виступив номіналізм. Він виник у зв'язку з суперечкою про природу загальних понять (універсалій). Прихильники першої течії, званого реалізмом, вважали, що поняття є єдині реальності буття. Вони мають самобутню природу і існують незалежно від конкретних речей і явищ.

Номіналісти навпаки, стверджували, що реальними є самі речі та явища, а загальні поняття по відношенню до них є тільки назви, знаки, позначки.

Найенергійнішим чином проповідував номіналізм професор Оксфордського університету В. Оккам (1300-1350). Відкидаючи Томізм і відстоюючи вчення про «двоїсту істину», він закликав спиратися на чуттєвий досвід, для орієнтації в якому існують тільки терміни, імена, знаки.

Неважко помітити, що вже в надрах самої схоластики поступово прокладали собі дорогу матеріалістичні тенденції, які підготували ґрунт для подальшої заміни схоластичної психології психологією дослідною та природничою.

3. Розвиток психології в епоху Відродження

Перехідний період від феодальної культури до буржуазної отримав назву епохи Відродження.

Мислителі Відродження вважали, що вони очищають античну картину світу від «середньовічних варварів».

Епоху Відродження часто називають періодом гуманізму, оскільки він пов'язаний з пробудженням всебічного інтересу до людини. Істотними сторонами психологічних знань у цей період є прагнення повернути людину з божественних висот на земний ґрунт, відмова від релігійних схоластичних уявлень про душу, заклик до правдивого і досвідченому опису душевного світу людей.

У головному осередку Відродження - Італії - розгорілися суперечки між врятованими там від інквізиції прихильниками Аверроеса (аверроїстами) і ще більш радикально налаштованими олександрістами.

Корінна відмінність стосувалася питання про безсмертя душі, на якому покоїлося церковне віровчення. Аверроес, розділивши розум і душу, вважав його, як вищу частину душі, безсмертним. Олександр ж наполягав, що всі здібності душі начисто зникають разом з тілом.

Обидва напрямки зіграли важливу роль у створенні нової ідейної атмосфери, проклавши шлях до природничонаукового вивчення організму людини та її психічних функцій. Цим шляхом пішли багато філософів, натуралістів, лікарів, яких відрізняв інтерес до вивчення природи, придушений теологією. Їх творчість пронизувала віра у всемогутність досвіду, в перевагу спостережень, прямих контактів з реальністю, в незалежність справжнього знання від схоластичної мудрості.

Серед перших великих мислителів, які спробували виступити проти традицій середньовічної схоластики, чільне місце займає Лоренцо Валла (1407-1457). Основні свої погляди Валла виклав у трактаті «Про насолоду як істинне благо». Він стверджував, що в основі всього лежить природа, а людина є її частиною. Оскільки людина є частина природи, то й душа її є не потойбічна, надприродна сутність, а лише прояв природи. Провідною ознакою, що відрізняє всю живу природу, Валла вважав потреби та прагнення.

З утвердженням природного детермінації душі людини виступав інший великий представник італійської думки XV століття - П. Помпонацці (1462-1524). У книзі «Про безсмертя душі» Помпонацці, критикуючи схоластику, вказував, що Бог у справах природи участі не приймає. Безсмертя Бога і вічність душі дослідним шляхом встановити неможливо. Душа - це земна, природна властивість, пов'язана з життєдіяльністю організму.

Психічні явища є продуктом роботи нервової системи і мозку. З руйнуванням і смертю тіла, зникають і всі здібності душі. У рівній мірі це стосується і мислення. Воно є функцією мозку, виникає і вмирає разом із загибеллю і смертю людини. Психічне розвивається від відчуттів через пам'ять та подання до мислення. Мислення призначено для пізнання загальних істин, які встановлюються на основі приватних, які в свою чергу дані в чуттєвих формах пізнання, відчуттях, сприйняттях і уявленнях.

Виступ проти церкви та богослов'я був присутній не тільки в критичних трактатах, але також в установах науково-навчальних центрів, або академіях, які були покликані кардинально змінити підхід до вивчення людини. Перший такий центр був створений в Неаполі відомим італійським мислителем Б. Телезіо (1508-1588). Власну систему поглядів він розвивав, орієнтуючись на вчення стоїків. На його думку, в основі світу лежить матерія. Сама по собі матерія пасивна. Для того, щоб вона могла проявитися в різноманітті своїх якостей, необхідна взаємодія з нею тепла і холоду, сухості і вогкості. Людина є результат розвитку природи, причому у неї, як і у всього живого, з'являється психічне, душевне,

назване лукрецієвським терміном «дух». Дух - це захоплена з навколишнього середовища найбільш досконала, не видима на око матеріальна речовина, яка знаходиться в мозку, пульсуючи і рухаючись від мозку до периферії і назад. При переході від відчуттів до думки велике значення, на думку Телезіо, належить пам'яті і асоціаціям за схожістю.

Проводячи в цілому передові для того часу погляди і стверджуючи природничонауковий і дослідний підхід до вивчення людини та її психіки, Телезіо, тим не менш, допускав деякі поступки ідеалізму і теології. Ним формально визнавалося існування Бога і вищої безсмертної душі.

Одним з титанів Відродження був Леонардо да Вінчі (1452-1519). Він представляв нову науку, яка існувала не в університетах, а в майстернях художників і будівельників, інженерів і винахідників. Їх досвід радикально змінював культуру і лад мислення.

У своїй виробничій практиці вони були перетворювачами світу. Вища цінність надавалася не божественному розуму, а «божественній науці живопису». Під живописом розумілося не тільки мистецтво зображення світу в художніх образах.

Однак Леонардо відомий не тільки як геніальний живописець, але і як блискучий анатом. У анатомічних дослідженнях він бачив шлях проникнення в таємниці людських пристрастей, почуттів і поведінки. Велике місце в анатомічних дослідках Леонардо займали питання біомеханіки, тобто будови і роботи рухових систем організму. Рухи усіх тіл, в тому числі і живих, вважав він, здійснюються за законами механіки, отже, принципово не повинно бути перешкод для відтворення роботи живого тіла в механічній конструкції. Таким чином, він виступив провісником сучасної біоніки.

Він відкрив, що м'язові реакції визначаються нервовою системою і що різні її відділи відповідають за різні функції.

Великий інтерес викликають уявлення Леонардо щодо роботи очей. Леонардо показав, що робота очей управляється не особливою здатністю душі, а є відповідною реакцією на світловий вплив. У наведеному ним описі механізму зору, давалася схема зіничного рефлексу. Леонардо досить близько підійшов до відкриття рефлекторного принципу.

Відродження нових гуманістичних поглядів на індивідуальне психічне життя досягло високого рівня і в інших країнах, де підривалися підвалини колишніх соціально-економічних відносин. В Іспанії виникли спрямовані проти схоластики вчення, спрямовані до пошуків реального знання про психіку. Так, Л. Вівес (1492-1540) в книзі «Про душу і життя» доводив, що людська природа пізнається не з книжок, а шляхом спостереження і досвіду. Основним способом, за допомогою якого відкриваються людині окремі прояви її душі, є внутрішній досвід, або самоспостереження. Він вивів деякі основні характеристики спонукань і емоційних станів:

- 1) різні ступені інтенсивності: легка, середня і сильна;
- 2) тривалість емоційних станів;
- 3) якісний зміст емоційних реакцій (поділ їх на приємні і неприємні, позитивні і негативні).

Погляди Вівеса підготували ґрунт для зародження в Європі емпіричної інтроспективної асоціативної психології.

Інший лікар, Х. Урте (XVI ст.), також відкидаючи схоластику, вимагав застосовувати в пізнанні індуктивний метод, викладений ним у книзі «Дослідження здібностей до наук». Це була перша в історії психології робота, у якій ставилося завдання вивчити індивідуальні відмінності між людьми з метою визначення їх придатності до різних професій.

Ще один іспанський лікар, Перейра (1500-1560), передбачивши на ціле століття Декарта, показав, що поведінка тварин керується не душею, а впливами зовнішнього середовища і внутрішньотілесними змінами, і запропонував вважати організм тварини свого роду машиною, яка не потребує для роботи участі душі.

Трохи осторонь від загальної тенденції розвитку психології в епоху Відродження знаходяться роботи німецьких мислителів Меланхтона і Гокленіуса.

Меланхтон відомий своєю книгою «Коментарі про душу».

У ній німецький неосхоласт намагається виходячи з рівня сучасних йому знань модернізувати вчення Аристотеля.

Меланхтоном виділялися в душі три види здібностей:

- 1) рослинні;
- 2) тварини;
- 3) розумні.

Діяльність душі з усвідомлення сприймань і встановлення в них подібностей та відмінностей, відносилася Меланхтоном до рівня розумних здібностей, або розумної душі, яка впроваджується в тіло Богом і яка лише тимчасово зв'язується з тваринними здібностями.

Розумна душа вічна і безсмертна.

З коментарем ідей Аристотеля виступив і інший німецький вчений - Гокленіус. З його ім'ям пов'язують появу терміну «психологія», яким і була названа його основна робота «Психологія», що вийшла у 1590 р.

Майже нікому з мислителів епохи Відродження не вдалося повністю подолати традиції середньовічної схоластики і богослов'я.

Але у більшості вчених з'явилася потреба звернутися до самої природи, до реального світу, до дослідного вивчення.

Ця вимога поширювалася і на область психічного. Виступаючи проти схоластики і теології, мислителі епохи гуманізму намагалися з'ясувати реальні тілесні підстави різних проявів душі.

Тема 5: Розвиток психологічної думки Нового часу (XVII ст.) та психологія в епоху Просвітництва (XVIII ст.)

Загальна характеристика розвитку науки у XVII столітті. Виділення Р.Декартом свідомості як атрибута духовної субстанції. Концепція людини в системі Декарта. Історичне значення Декарта для подальшого розвитку психології. Виникнення психофізичної проблеми в психології. Етика Б.Спінози, його вчення про душу, афекти та людську свободу. Рішення Спінозою психофізичної проблеми. Проблема вільної особистості та свідомості у працях Т.Гобса. Дж.Локк як засновник емпіричної психології свідомості. Проблема пізнання та афектів у працях Дж.Локка. Психологічні ідеї Г.Лейбніца.

Загальна характеристика епохи Просвітництва. Просвітителі та їх внесок у становлення великих націй. Особливості епохи Просвітництва в європейських країнах. Становлення емпіричного напрямку у французькій психології XVIII століття. Розвиток вчення про свідомість у працях Е.Конділляка, І.Ламетрі, К.Гельвеція.

Постановка проблем суспільної обумовленості та свідомості людини (К.А.Гельвецій, Д. Дідро). Природнонауковий підхід до свідомості (І.Ламетрі. П.Кабаніс). Поява та розвиток асоціативної психології (Д.Берклі, Д. Юм. Д.Гартлі).

1. Основні тенденції розвитку філософії і психології у XVII ст.

Інтенсивний [розвиток капіталістичних відносин](#) в XVI-XVII ст. спричинив за собою бурхливий розквіт багатьох наук, перш за все природознавства, особливо тих його областей, які мали практичне значення для виробництва мануфактурного періоду. До них належали «механічні мистецтва», пов'язані зі створенням різних наземних механізмів, техніки, машин, річкових і морських судів, виготовленням астрономічних, фізичних і навігаційних приладів. Успіхи і досягнення механіки мали не тільки практичне, але велике наукове і ідеологічне значення. Відкриття Н. Коперника, Д. Бруно, Г. Галілея, І. Кеплера, І. Ньютона завдали удари по релігійним міфам Середньовіччя. Традиції середньовічних алхіміків були підірвані блискучими дослідами Бойля. Незламні удари по богословським догматам завдали географічні відкриття, пов'язані з мореплаванням, які дозволяли отримати численні відомості в області астрономії, геології, біології та ін. З винаходом і використанням мікроскопа істотно змінилися уявлення в області анатомії і фізіології рослин і тварин. Найбільшими досягненнями слід визнати відкриття клітинної будови живих організмів і статевої диференціації у рослин, виявлення Гарвеем нової схеми кровообігу, опис Декартом рефлекторного механізму поведінки тварин.

Успіхи в розвитку природознавства, сприяли формуванню нового погляду на природу в цілому та місце людини в ній. На зміну схоластиці все більш наполегливо пробивало собі дорогу уявлення про природне [походження людини](#), про її могутність і необмежені можливості в пізнанні і підкоренні природи.

Загальний виступ проти церковної гегемонії, боротьба за звільнення людини, її розуму від релігійного гніту, боротьба за світський характер науки є однією з характерних тенденцій у розвитку філософії та психології Нового часу.

Нову епоху в розвитку світової психологічної думки відкрили концепції, натхненні великим тріумфом механіки, що стала «царицею наук». Її поняття і пояснювальні принципи створили спершу, геометро-механічну (Галілей), а потім - динамічну (Ньютон) картину природи. У неї вписувалося і таке фізичне тіло, як організм з його психічними властивостями.

Перший начерк психологічної теорії, орієнтованої на геометрію і нову механіку, належав французькому математику, натуралісту і філософу *Рене Декарту* (1596-1650). Він обрав теоретичну модель організму як автомата - системи, яка працює механічно. Тим самим живе тіло, яке в усій попередній історії знань розглядалося як одухотворене, звільнялося від впливу душі і її втручання. Відтепер, відмінність між неорганічними і органічними тілами пояснювалося за критерієм віднесеності останніх до об'єктів, що діють за типом простих технічних пристроїв. У добу, коли ці пристрої затверджувалися у суспільному виробництві, принцип їх дії відображає і далека від цього виробництва наукова думка, пояснюючи за їх образом і подобою функції організму. Першим великим досягненням в цьому плані стало відкриття Гарвея кіл кровообігу. Серце представляли як свого роду помпу, що перекачує рідину.

Відкриття рефлексу - друге досягнення Декарта. Він ввів поняття про рефлекс, що стало фундаментальним для фізіології і психології. Якщо Гарвей усунув душу з розряду регуляторів внутрішніх органів, то Декарт наважився покінути з нею на рівні зовнішньої, зверненої до навколишнього середовища роботи цілісного організму. [Декарту](#) нервова система бачилася у формі «трубок», по яких проносяться легкі повітреподібні частки (він називав їх «тваринними духами»). Він вважав, що зовнішній імпульс наводить ці «духи» в

рух, заносючи їх у мозок, звідки вони автоматично перенаправляються («відображаються») до м'язів. З'явився після Декарта термін «рефлекс» і означав «відображення».

Реакція м'язів - невід'ємний компонент поведінки. Тому, декартова схема відноситься до розряду великих відкриттів. Вона відкрила рефлекторну природу поведінки, не зусилля духу, а перебудова тіла на основі суворо причинних законів його механіки забезпечує людині владу над власною природою, подібно тому, як ці закони можуть зробити його володарем зовнішньої природи.

2. Матеріалізм і ідеалізм

Глашатаєм емпіризму виступив Френсіс Бекон (XVI ст.), який зробив головний акцент на створення ефективного методу науки, з тим, щоб вона на ділі сприяла отриманню людиною влади над природою.

У своїй праці «Новий Органон» Бекон віддав пальму першості індукції, тобто такому тлумаченню безлічі емпіричних даних, що дозволяє їх узагальнювати, з тим, щоб передбачати майбутні події і тим самим опановувати їх хід.

Ідея методології, що виходила з пізнання причин речей за допомогою досвіду і індукції, впливала на створення антисхоластичної атмосфери, в якій розвивалася нова наукова думка, в т. ч. психологічна.

Намітився корінний перелом у розвитку природознавства і супроводжували його численні грандіозні відкриття, висували на передній план питання загальних принципів і методів пізнання, вирішення яких було неможливо без звернення до основних психічних здібностей і функцій людини. При розробці проблем, пов'язаних з методологією, і методів пізнання, вчені розділилися на дві течії - емпіричну і раціоналістичну. Розбіжності між ними виникали за трьома кардинальним питанням. До них відносилися питання про джерела і походження знань, про природу загальних понять, про співвідношення і межі пізнавальних можливостей людини, а саме її чуттєвого досвіду і логічного мислення. Засновники емпіричного напрямку - Бекон, Гоббс, Локк та його послідовники вважали, що джерелом усіх знань є чуттєвий досвід. Представники раціоналістичної течії, піонерами якого виступили Декарт і Лейбніц, вважали, що джерело знань укладене у самому розумі, а загальні поняття мають апріорне походження, тобто походять з самого розуму і вроджених інтелектуальних здібностей. [Відповідно](#) до цих відмінностей, представники емпіризму розглядали в якості провідного наукового методу індукцію, яка передбачає сходження від приватних і окремих фактів, що встановлюються в чуттєвому досвіді, до загальних принципів і законів, тоді як представники раціоналізму бачили основу придбання достовірних знань в дедукції як способі виведення шуканих істин з принципів раніше встановлених, або вроджених (Декарт, Лейбніц).

Протиріччя, які виникли між вченими XVII століття в області загальної методології пізнання, загострювалися і ускладнювалися розбіжностями у вирішенні іншого, не менш принципового питання *про природу самих пізнавальних здібностей людини, їхнє ставлення до зовнішнього фізичного світу, з одного боку, до тілесного організму, з іншого.*

Ці суперечки породили психофізичну проблему, різні способи вирішення якої розділили мислителів на два інших непримиренні табори - матеріалізму та ідеалізму.

Ця лінія боротьби стала провідною в посиленні та диференціації ідейних позицій не тільки між згаданими раціоналістичним і емпіричним течіями, але і всередині них. Так, [Декарт](#), Лейбніц і Спіноза, будучи родоначальниками раціоналізму, у вирішенні психофізичної проблеми були противниками і виступали з різних позицій: Декарт - з позицій дуалізму; Лейбніц - ідеалізму; Спіноза - матеріалізму. Подібним чином і емпіризм розвивався як представниками матеріалістичного спрямування (Бекон, Гоббс, французькі та російські матеріалісти XVIII ст.), так і прихильниками ідеалістичних течій (Берклі, Юм та ін.)

Але їх об'єднували і деякі загальні моменти, які були пов'язані зі станом і рівнем науки в цілому.

Найбільш розвиненим розділом знань була механіка твердих тіл, домінування якої породило тенденцію всі інші явища неживої і живої природи трактувати та пояснювати в термінах механіки. В якості універсального методологічного підходу і способу пояснення і пізнання навколишнього світу механіцизм закріплюється і в філософії. З неї механістичні принципи переносяться на психологію, і всі психічні явища, поведінка і [свідомість людини](#) починають трактуватися і описуватися за зразком механічних процесів.

3. Філософсько-психологічна система Р. Декарта

Сподвижником Бекона в боротьбі з богослов'ям та середньовічною схоластикою, в прагненні розробити нову методологію, яка сприяла б подоланню забобонів, був найбільший мислитель Нового часу *Рене Декарт* (1596-1650).

Для Декарта досвід не є джерелом достовірного знання, таким є сила розуму. Припиняючи значення дослідного пізнання в досягненні істини, Декарт, проте, не заперечував повністю його ролі. Методологічні принципи пізнання, викладені Декартом спочатку в «Правилах для керівництва розуму» (1628-1629), потім у метафізичних «Міркуваннях про метод» (1637), «Засадах філософії» (1644), «Роздумах про першу філософію» (1641), виступили в якості введення до всієї системи філософсько-психологічних поглядів, представлених в систематичному і завершеному вигляді у трактаті «Пристрасті душі» (1649).

Складовою частиною вчення Декарта про тілесну субстанцію є питання фізики і фізіології, будови та діяльності тварин і людини. У галузі природничих наук Декарта цікавили не лише проблеми механіки, фізики, оптики, геометрії, але також питання ембріології, анатомії і фізіології тварин, психофізіології. Ним була висловлена ідея про повторення в індивідуальному житті особи етапів розвитку тваринного світу, яка в XIX ст. була відображена в біогенетичному законі - «онтогенез є коротке повторення філогенезу». [Декартом](#) була підтримана запропонована Гарвеєм нова схема кровообігу, за аналогією з якою він спробував розглянути роботу нервової системи тварин і людини. Це дозволило йому закласти ідею, дати перший опис схеми безумовного рефлексу і сформулювати принцип детермінізму, який був поширений не тільки на область органічних процесів, а й на широке коло психічних явищ. Провідною і вихідною тезою в поясненні життєдіяльності тварин стало положення про машиноподібний характер їхньої поведінки. Це послужило підставою для перенесення фізико - механічних принципів на всі життєві функції тваринного організму.

Принцип автоматизму поширювався Декартом і на дії людського тіла. Такі тілесні процеси, як травлення, серцебиття, харчування, ріст, дихання, а також ряд психофізіологічних функцій - відчуття, сприйняття, пристрасті й афекти, пам'ять і уявлення, зовнішні рухи органів тіла - всі вони відбуваються точно так, як працює годинник або інші механізми.

Декарта справедливо оцінюють як відкривача експериментальної психофізіології і як першого фізіологічного психолога.

Такі психічні акти, як відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, уява, афекти, розумілися Декартом як суто тілесні прояви і зі сфери психічного виключалися. Уява, уявлення, пам'ять, почуття й афекти є не більше ніж прості тілесні рухи, «непросвітлені» мисленням. Психічним Декарт вважав лише те, що пронизується розумом або усвідомлюється мислячою субстанцією. Вперше в історії психологічної думки психічне стало обмежуватися сферою тільки усвідомлюваних явищ. Психічне стало зводитися до самосвідомості. Цієї концепції судилося стати провідною точкою зору, що отримала широке розповсюдження в Європі і визначила формування багатьох філософсько-психологічних систем двох наступних століть.

Починаючи з Декарта, психологія перестала існувати як наука про душу, а стала виступати як наука про свідомість. А з точки зору методу пізнання, визначення психічного як такого, що безпосередньо переживається і усвідомлюється, означало те, що явища свідомості доступні тільки самому суб'єкту і спосіб їх виявлення може бути тільки

один - самоспостереження, інтроспекція. Визнання Декартом існування двох різних незалежних субстанцій визначило і відмінність методів їх пізнання: експериментальний метод для аналізу механіки тіла, інтроспекція - для пізнання душі. [Свідомість](#) не знайшла у Декарта свого вираження і прояву в діяльності, через яку вона могла б бути вивченою експериментально.

Вчення Декарта про дві субстанції, зведення психічного до самосвідомості вели до значних суперечностей і утруднень у вирішенні ряду інших принципових питань. Одне з них стосувалося наявності психіки у тварин. Тварини позбавлені духовної мислячої субстанції, і саме цим Бог відрізняв їх від людини. В результаті розведення психічного і тілесного Декарт змушений був обірвати зв'язок і між психікою тварин і людини.

Визнавши, що машина тіла і зайнята власними думками (ідеями) і хотіннями свідомість - це дві незалежні одна від одної сутності, Декарт зіткнувся з необхідністю пояснити, як же вони співіснують в цілісній людині. Рішення, яке він запропонував, назвали психофізичною взаємодією. Тіло впливає на душу, пробуджуючи в ній «пасивні стани» (пристрасті) у вигляді чуттєвих сприйнять, емоцій і т. п. Душа, володіючи мисленням і волею, впливає на тіло, примушуючи цю «машину» працювати і змінювати свій хід. Декарт шукав в організмі орган, де б ці дві несумісні субстанції все ж могли спілкуватися. Він запропонував вважати таким органом одну із залоз внутрішньої секреції - «шишковидну» (епіфіз). Це емпіричне відкриття ніхто всерйоз не прийняв. Проте теоретичне питання про взаємодію душі і тіла в його постановці поглинуло на століття інтелектуальну енергію безлічі розумів.

[Розуміння](#) предмета психології залежить від направляючих дослідний розум таких пояснювальних принципів, як *причинність (детермінізм), системність і розвиток*. Всі вони в [Новий час](#) зазнали докорінних змін. У цьому вирішальну роль зіграло впровадження у психологічне мислення образу конструкції, створеної руками людини, - машини.

Вона є, по-перше, системним пристроєм, по-друге, працює невідворотно за закладеною в ній жорсткою схемою, по-третє, ефект її роботи - це кінцева ланка ланцюга, компоненти якої змінюють один одного із залізною послідовністю.

Створення штучних об'єктів, впроваджувало в теоретичне мислення особливу форму детермінізму - механічну (по типу автомата) схему причинності, або механодетермінізму.

Звільнення живого тіла від душі було поворотною подією в наукових пошуках реальних причин усього, що відбувається в живих системах, в тому числі виникаючих у них психічних афектів (відчуттів, сприймань, емоцій). Але з цим у Декарта був пов'язаний інший поворот: не тільки тіло звільнялося від душі, а й душа (психіка) в її вищих проявах звільнялася від тіла. Тіло може тільки рухатися, душа - тільки мислити.

Принцип роботи тіла - рефлекс. Принцип роботи душі - рефлексія. У першому випадку мозок відбиває зовнішні поштовхи. У другому - свідомість відбиває власні думки, ідеї, відчуття. Декартом була створена нова форма дуалізму. Обидві складові відносин - і тіло, і душа - придбали зміст, невідомий попереднім епохам.

4. Матеріалістична теорія Т. Гоббса

Гідне місце в ряду творців нової методології і борців проти пануючої схоластики і біблійної міфології належить видатному англійському мислителю XVII століття, найближчому учню і послідовнику Бекона *Томасу Гоббсу* (1588-1679).

У світі немає нічого, вважав Гоббс, крім матеріальних тіл, які рухаються за законами механіки. Відповідно, і всі психічні явища підводилися під ці глобальні закони. [Матеріальні](#) речі, впливаючи на організм, викликають відчуття. За законом інерції з відчуттів у вигляді їх ослабленого сліду з'являються уявлення. Вони утворюють ланцюги думок, змінюючих одне одного у тому ж порядку, в якому змінювалися відчуття.

Для Гоббса, у будові людини діє тільки один закон - механічного зчеплення психічних елементів за подібністю. Асоціації брали за один з основних психічних феноменів Декарт,

Спіноза і Лейбніц. Але Гоббс першим надав асоціації силу універсального закону психології, якій підпорядковані як абстрактне раціональне пізнання так і довільні дії.

Довільність - це ілюзія, яка породжена незнанням причин вчинку. У всьому панує найсуворіша причинність. У Гоббса механодетермінізм отримав стосовно пояснення психіки гранично завершене вираження.

Важливою для майбутньої психології стала нещадна критика Гоббсом версії Декарта про «вроджені ідеї», якими людська душа наділена до всякого досвіду і незалежно від нього.

Свої погляди в галузі філософії і психології Гоббс виклав в ряді творів, найбільш значними з яких є «Про громадянина» (1642), «Левіафан» (1651), «Про тіло» (1655) і «Про людину» (1658).

Одна з заслуг Гоббса полягала у встановленні єдності емпіричного та раціонального пізнання. [Гоббс](#) стверджував, що істина може бути тільки одна, і саме та, яка досягається і купується на основі досвіду і розуму. На думку Гоббса, [пізнання](#) повинно починатися з чуттєвості як початкового етапу [на шляху](#) до узагальнень. Загальні властивості речей встановлюються за допомогою індукції, що є шляхом від знання дій до пізнання причин. Після визначення загальних причин необхідний зворотний шлях, або дедукція, яка забезпечує перехід від пізнаних причин до пізнання нових різноманітних дій і явищ. У методології Гоббса індукція і дедукція, чуттєве та раціональне пізнання є взаємообумовленими етапами єдиного пізнавального процесу.

Психічне - це особливий внутрішній стан матерії, яка рухається. Воно полягає в специфічній формі руху, яка виникає в живому тілі внаслідок зовнішніх впливів. Психічне починається з зовнішніх тисків на органи чуття. Впливаючи ззовні, поширюється по нервовій системі до мозку і серця, викликає в останніх зворотні рухи. Все - від відчуттів до думки - є не що інше, як внутрішні зворотні рухи.

Чуттєві ефекти внутрішнього зворотнього руху Гоббс називав «привидами», або «образами». [Привиди](#) бувають двох видів. До першого виду належать ті внутрішні рухи, які відбуваються в мозку і з якими пов'язане виникнення образів речей і уявлень.

Другий рід привидів складають ті внутрішні рухи, які, передаючись на серцеву діяльність, посилюють її або гальмують, викликаючи тим самим стан задоволення або незадоволення.

Первинною і найбільш універсальною формою переходу зовнішніх рухів у внутрішні, є відчуття. В душі або в думках нічого немає з того, що не пройшло б повністю або частково через відчуття. Відчуття розрізняються за якістю, і ці відмінності обумовлені різною фізичною природою зовнішніх тел. Показання наших відчуттів і сприйняття цілком достовірні, хоча повної тотожності, дзеркальної подібності між предметом і його образом бути не може. Ступінь адекватності чи спотворення зображення залежить від умов сприйняття.

Після прямого впливу зовнішніх предметів в мозку залишаються сліди, ослаблені внутрішні рухи. Ці залишкові рухи, за Гоббсом, є уявлення. Вони поділяються на два великі класи: прості і складні. Простими є ті, в яких зберігаються образи одного будь-якого предмета. Складні уявлення включають в себе або збірні образи, або узагальнені уявлення.

Розкриваючи природу уявлень, Гоббс висуває здогад про асоціативний механізм, хоча сам термін «асоціація» Гоббс ще не вводить. Зчеплення образів свідомості можуть носити випадковий і активний характер. Пасивне зчеплення асоціацій властиво для сновидінь.

Вищий рівень асоціацій характеризується тим, що тут потік образів і уявлень управляється самою людиною. Цілеспрямоване оперування образами та уявленнями складає суть мислення.

Механізм розумової діяльності трактувався Гоббсом за зразком арифметичних дій. У якості двох основних розумових операцій виступали «складання» і «віднімання». [Операції](#) складання відповідало з'єднання уявлень, а операції вирахування -

розчленування і роз'єднання уявлень і образів. Саме в операціях додавання і віднімання проявляється активність суб'єкта.

Таким чином, думки не є вродженими, вони є результат додавання і віднімання.

Важливу роль в пізнавальному процесі відіграє, за Гоббсом, мова, яка виступає в двох функціях - як знаряддя думки і як засіб спілкування. Гоббс перший, хто найбільш чітко виділив функції мови. Узятя по відношенню до суб'єкта мова виступає як розумовий процес, в якому слова виступають як ярлики, мітки якої-небудь речі або явища. Вони стають знаряддями думки, засобом збереження і відтворення досвіду.

Мова, звернена до іншої людини, є не тільки мітка для себе, а є знаком для інших. Без оперування знаками та мітками пізнання неможливе, і з цієї точки зору Гоббс оцінював виникнення мови як найбільше завоювання.

За своїм походженням всі слова є продуктом договору між людьми щодо вживання їх для позначення речей і спілкування.

Гоббс вказує, що нерозуміння між людьми, виникаючі між ними конфлікти викликаються двома головними причинами: або навмисно або, невігласи вживають слова, якими насправді позначають інші думки, почуття, дії; або у слухача використовувані слова викликають не ті уявлення, які стоять за ними.

З волею, спонукальними і пізнавальними процесами Гоббс пов'язував генезис довільних рухів і регуляцію людиною своєї поведінки в цілому. Довільними вважав він тільки ті дії, яким передують образи або примари руху. Довільні рухи можуть містити в собі як одне, так і кілька уявлень, що випереджають дію. У своєму практичному житті людина будує свою поведінку, спираючись на різні рівні роздумів. Поведінка, заснована на здоровому глузді, як правило, обмежена межами особистої розсудливості і досвіду. Але для вищих досягнень людині потрібна мудрість, що передбачає регуляцію своїх вчинків і поведінки не тільки на основі особистого досвіду, а ще й на основі даних науки. Наукові знання завжди є сила, яка збільшує потенційні можливості людини в її практичному житті.

Не можна не визнати того величезного впливу, який справили погляди Гоббса на подальший розвиток філософії і психології. Розпочата Беконом емпірична лінія отримала у вченні Гоббса своє нове матеріалістичне обґрунтування. Його ідеї прискорили перетворення психології з науки про душу в науку про психічні явища.

Розглядаючи психіку в термінах галілеєвської механіки, Гоббс навіть більшою мірою, ніж Декарт, сприяв утвердженню природничо-наукового і експериментального підходу у вивченні психічних явищ. Гоббсом був зроблений перший начерк асоціативного механізму, якому в працях Гартлі і Юма буде надано універсальне значення. У цьому відношенні Гоббса можна вважати передвісником майбутньої асоціативної психології, що здійснила безпосередній вплив на формування теоретичних основ експериментальної психології в період її виникнення.

5. Вчення Б. Спінози про психіку

Критику декартівського дуалізму Гоббса підтримав видатний голландський мислитель Барух (Бенедикт) Спіноза. Однак, на відміну від Гоббса, Спіноза пішов шляхом матеріалістичної інтерпретації раціоналізму. Спінозою, як ідеал і зразок для побудови і викладу свого вчення, була взята дедуктивно-геометрична схема Евкліда. Спінозу об'єднує з Гоббсом визнання ним природи як єдиної субстанції. Гоббсу світ представлявся як система взаємодіючих кінцевих окремих тел. Цій точці зору Спіноза протиставив своє уявлення про матерію як субстанцію, що не зводиться до своїх конкретних станів і властивостей.

З наміром подолати дуалізм Декарта, Спіноза висуває [вчення](#) про єдину субстанцію, її атрибути і модус, яке є стрижнем усієї його філософсько-психологічної системи. В її основі лежить прагнення пояснити природу з самої себе. Він стверджує, що першопричиною всього існуючого і самої себе є субстанція, яка існує об'єктивно, незалежно від будь-якого зовнішнього спонукача і творця. Вона нестворена і незнищенна,

нескінченна в своєму тимчасовому і просторовому існуванні. Субстанція єдина у тому сенсі, що в природі діють завжди і всюди одні і ті ж закони. Двох субстанцій однієї і тієї ж природи бути не може.

Сутність єдиної субстанції виражається і розкривається у своїх корінних і фундаментальних властивостях, які були названі Спінозою атрибутами. Атрибути - це такі суттєві і загальні аспекти субстанції, які їй не тотожні і по відношенню до якої, вони є похідними і вторинними. Субстанція має безліч атрибутів, з яких людині доступні лише два - атрибут мислення і атрибут протягу.

Все навколишнє різноманіття світу, різні явища і події є приватні стани і видозміни речовини або її атрибутів. По відношенню до атрибуту протягу кожен окремий модус висловлює певні конкретні протяги, тривалості існування і рухи тіл.

Кожну річ або явище потрібно розглядати в двох атрибутах - в атрибуті мислення і в атрибуті протягу.

З одного боку, Спіноза розумів неспроможність припущення, ніби кожна річ може переживати власні ідеї, тобто мислити, з іншого боку, не приймаючи дуалізму і бачачи в мисленні загальну властивість природи, він схильний був вважати, що в різній мірі, але одухотворені всі індивідуальні тіла.

Особливою складною модифікацією єдності атрибутів мислення і протягу, модусів душі і тіла є людина. Сутність людини може бути розкрита в двох вимірах, або модусах. В одному випадку людина виступає як модус тіла, в іншому - як модус мислення.

Кожен з атрибутів не може визначати один одного не тому, що вони різної субстанціональної природи, а тому, що обидва вони мають у своїй основі єдине джерело і початок, єдині закони і причини. Висунуту Спінозою нову точку зору, згідно якої тілесне та духовне розглядаються як дві сторони одного і того ж (субстанції), прийнято називати *психофізичним монізмом*. Принцип психофізичного монізму отримав у вченні Спінози матеріалістичну інтерпретацію, оскільки психічне виводилося з субстанції і трактувалося як природна властивість.

Процес пізнання полягає в поступальному русі від модального рівня знань про все кінцеве, тимчасове і випадкове до загальних логічних підстав природних законів і необхідності, від множинності модусів до субстанції. У Спінози виділяється три рівні пізнання: чуттєве, демонстративне і інтуїтивне.

Вчення Спінози про пізнання мало однією зі своїх цілей вирішити ряд етичних проблем, пов'язаних з пошуком шляхів, вказуючи людині її можливості в придбанні свободи і щастя. Ці шляхи Спіноза бачить в розумінні і усвідомленні людиною зовнішньої необхідності і прийняття її як підстави для добровільних рішень і дій.

Шлях перетворення зовнішньої необхідності у внутрішню необхідність чи свободу представлений у Спінози у вченні про пристрасті та афекти, аналіз яких займає майже дві третини його основного твору «Етика». Вихідним в теорії афектів є положення про самозбереження, згідно з яким всі живі істоти прагнуть зберегти і утвердити своє існування. Для свого збереження людське тіло має потребу в багатьох речовинах, за допомогою яких воно могло б безперервно відроджуватися. Для того щоб володіти цими речовинами, людське тіло повинно бути наділене здатністю до дії. Ці стани, які спонукають тіло до діяльності, були названі Спінозою афектами. Корінною спонукальною силою, що забезпечує самозбереження людського організму, є потяг чи прагнення. Поряд з потягом і бажанням в якості основних мотивів Спіноза виділяє також ще два види афектів: задоволення або радість і невдоволення або печаль. Людина повна пристрастей, різних за знаком і інтенсивністю. Афекти не можна винищити, так як вони є прояв законів природи, а закони природи усунути неможливо. Але і йти на поводу емоцій теж небезпечно. Люди, схильні до сильних афектів, перестають володіти собою. На думку Спінози, немає жодного афекту, про який б не можна було скласти ясного уявлення, а це означає, що афекти будуть знаходитися у владі людини, а душа її стане тим менше страждати, чим більше вони людиною пізнані.

Саме пізнання є вищий афект, від якого всі інші нижчі пристрасті відрізняються меншим ступенем включеності в них раціональних компонентів. Оскільки афекти відрізняються один від одного тим, що в них представлені в різній мірі раціональні елементи, це давало можливість розглядати боротьбу спонукань як зіткнення ідей. Для Спінози «воля і розум - одне і те ж». Воля є вищий афект, що веде до відмови від одних ідей та утвердження інших. Воля визначається ступенем усвідомлення людиною своїх пристрастей і станів, мірою повноти пізнання законів природи.

6. Сенсуалізм Д. Локка

Протилежні раціоналізму традиції у вивченні пізнавальних здібностей людини були закладені видатним англійським мислителем XVII ст. Д. Локком (1632-1704). Вихідним пунктом у філософсько-психологічній концепції Локка була критика ним теорії вроджених ідей, висунута ще в античний час Сократом і Платоном і підтримана в Новий час Декартом і Лейбніцем. Основна ідея Локка полягала в тому, що знання самі по собі виникнути не можуть. Вроджених ідей і принципів немає. Всі ідеї і поняття виникають з досвіду. Спираючись на дані медицини, дитячої психології, етнографії, філософ вказує, що якщо б ідеї були вроджені, то вони були б доступні дітям, ідіотам та дикунам. Наявні факти та спостереження за дітьми, душевнохворими людьми свідчать про те, що насправді такі ідеї, як поняття про Бога і душу, ідеї добра, зла і справедливості, ними не усвідомлюються, а отже, від народження людині не дано. Особливо показово Локк ілюструє неспроможність теорії вроджених ідей на прикладі сновидінь. Сновидіння, по Локку, складені з ідей людини, що спить, з'єднаних між собою химерним чином. Самі ж ідеї не можуть виникнути раніше, ніж органи почуттів не забезпечать їх ними.

Під досвідом Локк розумів все те, чим наповнюється душа людини протягом усього її індивідуального життя. Зміст досвіду і його структура складаються з елементарних складових, позначених філософом загальним терміном «ідеї». Ідеями Локк називав і відчуття, і образи сприйняття і пам'яті, загальні поняття і афективно-вольові стани. Спочатку людина з'являється на світ з душею, подібною чистому аркушу паперу на якому тільки за життя зовнішній світ завдає своїми впливами візерунки. Саме зовнішній світ є першим джерелом ідей. Від зовнішнього досвіду людина може мати тільки те, що нав'язує їй природа.

Придбані в зовнішньому досвіді чуттєві ідеї виступають як вихідний матеріал для особливої внутрішньої діяльності душі, завдяки якій народжуються ідеї іншого роду, що істотно відрізняються від чуттєвих ідей. Ця особлива діяльність душі, названа Локком рефлексією, є здатністю душі звертати свій погляд на власні стани, породжуючи при цьому нові психічні продукти у вигляді ідей про ідеї. Хоча рефлексія і не віднесена до зовнішнього світу, вона за своєю функцією схожа з зовнішніми почуттями і тому може бути названа «внутрішнім почуттям» або внутрішнім досвідом.

Згідно Локку рефлексія і зовнішній досвід між собою пов'язані. [Рефлексія](#) є похідним утворенням, що виникає на основі зовнішнього досвіду. Рефлексія є досвід про досвід. Але оскільки рефлексивна діяльність породжує власні ідеї, вона розглядалася Локком в якості іншого щодо самостійного джерела знання.

Вчення Локка про зовнішній і внутрішній досвід мало своїм наслідком два важливі моменти. Твердженням зв'язку між зовнішнім і внутрішнім досвідом він намагався відновити єдність різних форм пізнання. Продуктами рефлексії є загальні поняття і складні ідеї, а останні можуть бути результатом лише розумової діяльності. З цієї точки зору рефлексія виступає як форма раціонального пізнання, яка в свою чергу спирається на чуттєвий досвід. Поділом ж досвіду на зовнішній і внутрішній Локк прагнув підкреслити очевидні відмінності в закономірностях раціонального і чуттєвого пізнання.

Важливий розділ емпіричної концепції Локка пов'язаний з вченням про прості і складні ідеї. Простими ідеями він називав нерозкладні елементи свідомості. Вони можуть бути отримані як із зовнішнього досвіду, так і від рефлексії, і одночасно з обох джерел.

Як тільки душа придбала прості ідеї, вона переходить від пасивного споглядання до активного перетворення і переробки простих ідей в складні. Утворення складних ідей Локк представляв як просте механічне комбінування вихідних елементів досвіду. Комбінування простих ідей здійснюється різними способами. Ними є асоціації, з'єднання, порівняння і відокремлення.

У Локка асоціації не є основним механізмом внутрішньої діяльності свідомості. Їх він розглядав як невірні, ненадійні поєднання ідей, як випадкові і пасивні зв'язки, властиві в основному психічному життю душевнохворих і лише частково здорових людей, наприклад під час сновидінь. Локку належить заслуга у введенні терміну «асоціація ідей».

На відміну від асоціацій більш надійними способами утворення складних ідей, за які відповідальна рефлексія, є підсумовування або з'єднання; зіставлення чи порівняння та узагальнення або відокремлення. Складання, або підсумовування, засноване на безпосередньому з'єднанні ідей за ознаками подібності чи суміжності. Другий шлях утворення складних ідей пов'язаний з встановленням подібностей та відмінностей через зіставлення і порівняння ідей, в результаті якого виникають ідеї відносин. Прикладом подібних ідей можуть бути поняття «батько», «друг», «материнство» та ін. Останнім і вищим способом утворення складних ідей є абстрагування (відволікання, відокремлення), за допомогою якого утворюються самі загальні поняття, подібні таким, як поняття «душі», «Бога» і т. д. Своїм ґрунтовним описом технології мислення Локк далеко вперед просунув давню проблему походження загальних понять. Однак при аналізі законів розумової діяльності він зустрівся з низкою принципових труднощів, багато з яких були викликані загальним механістичним підходом до будови свідомості. Принцип зведення свідомості до механічної суми і комбінації вихідних психічних елементів займав панівне становище в англійській асоціативній психології протягом двох століть.

Особливу роль у формуванні ідей зовнішнього і внутрішнього досвіду, і в перетворенні простих ідей в складні, Локк відводив мові. Філософ приписує мові дві функції: функцію вираження й функцію позначення. Але слова і мова - це не тільки знаряддя мислення, а й засіб обміну ідеями та думками. Головна мета будь-якого повідомлення - бути зрозумілим. За допомогою слів позначаються як конкретні, так і загальні ідеї, і оскільки люди не завжди дають однакові позначення різних ідей, їм часто не вдається досягти взаєморозуміння. Локк указує, що основні зловживання, допущені людьми, виражаються у використанні слів без всяких ідей, у вживанні одного й того ж слова для вираження різних ідей, у застосуванні старих слів в новому значенні, в позначенні словами того, чого люди самі не розуміють. Позбавлення від можливих недоліків і зловживань у мові, пробудження ідей, адекватних їх мовним формам, - ось ті головні шляхи, за допомогою яких можна опанувати мистецтво спілкування.

Пізнання Локк визначав як встановлення відповідності або невідповідності двох ідей, причому адекватність пізнання залежить від способів сприйняття душею своїх ідей. Їх три: інтуїтивний, демонстративний і чуттєвий. Нижчим і найменш надійним є чуттєве пізнання, при якому речі пізнаються через образи сприйняття. Вищим ж і найдостовірнішим джерелом є інтуїтивне пізнання, коли відповідність або невідповідність двох ідей встановлюється через самі ці ідеї. Коли розкрити подібність або відмінність в ідеях за допомогою них самих не вдається, людині доводиться залучати інші ідеї, вдаватися до додаткових доказів і міркувань. Цей вид знання, що виводиться за допомогою низки проміжних висновків, названий Локком демонстративним пізнанням. За своїм характером, роллю та достовірністю воно займає місце між чуттєвим і інтуїтивним пізнанням.

Пізнавальні сили не вичерпують усього багатства духовного життя людини. Поряд з ними в душі є інший ряд психічних явищ, тісно пов'язаних з пізнавальними силами і названих Локком силами бажання або прагнення. У рамках спонукальних сил він виділяв волю і емоційний стан - задоволення і страждання. Таким чином, спонукальні сили є активною стороною всієї пізнавальної та практичної діяльності людини.

7. Г. Лейбніц: ідеалістична традиція в німецькій філософії та психології

Починає ідеалістичну традицію Г. Лейбніц (1646-1716) - сучасник всіх основних геніїв XVII ст. та їх ідейний противник. Ідеї Декарта, Гоббса, Спінози, Локка були критично перероблені і синтезовані Лейбніцем у власну оригінальну систему принципів і понять. Лейбніц не міг не помітити, що Спіноза не зумів повністю подолати дуалізм Декарта, оскільки у вченні голландського філософа картезіанський поділ світу на дві субстанції залишив свої сліди у вигляді роздвоєння та відокремлення атрибутів протягу і мислення. Лейбніца не задовольняло збережене протиставлення духу і матерії, психічного і фізичного, і з метою відновити їхню єдність він висуває вчення, що дозволяє пояснити нескінченне різноманіття світу виходячи з єдиної за своєю природою і походженням, але різноякісної за своїми станами субстанціональної основи. Неприйнятним для Лейбніца у вченні Спінози виявився також і фаталізм. Разом з тим Лейбніц стає на бік Спінози у своїй полеміці з Локком щодо ролі досвіду і розуму в пізнанні. Лейбніц намагається встановити зв'язок почуттєвого і раціонального. Але оскільки раціональне пізнання з досвіду не виростає, то єдність досвіду і розуму виступає у вченні Лейбніца не як сходження від чуттєвих форм до ідей, а як накладення раціонального на чуттєвий досвід.

Стрижнем, що створює філософсько-психологічну систему Лейбніца і зв'язує всі її розділи і частини, є ряд вихідних методологічних принципів, чи законів. До головних з них за своїм значенням слід віднести принцип загальних відмінностей, принцип тотожності нерозпізнаних речей, закони безперервності і дискретності. Принципом загальних відмінностей Лейбніц намагався затвердити загальну мінливість в світі фізичних явищ і свідомості, заперечувати як абсолютну схожість одних з одними існуючих речей, так і повторюваність станів однієї і тієї ж речі в часі, і цим самим вказати на якісне різноманіття світу. Принцип загальної відмінності доповнюється і забезпечується іншим принципом - принципом тотожності нерозпізнаних речей. СENS його полягає в тому, що не слід розрізняти речі, якщо насправді вони є однією і тією ж річчю, і навпаки, ототожнювати речі, різні за своїми якостями. Відмінності між речами виводяться Лейбніцем виходячи з третього принципу - закону безперервності. Цей закон вказує на те, що всюди в світі є непомітні переходи у сходженні речей за ступенями досконалості.

Лейбніц вважав, що в континуумі речей і їх якостей немає ні нижньої, ні верхньої межі. З принципу безперервності витікали та інші наслідки. Один з них вказував на спадкоємність різних станів в одній і тій же речі. Той же принцип безперервності передбачав також взаємозв'язок різних властивостей однієї і тієї ж речі.

Протилежним за своїм змістом до принципу безперервності є закон дискретності, згідно з яким сама поступовість і безперервність складається з малих стрибків і розривів, що породжують індивідуальні об'єкти, їх автономність і якісну своєрідність. Саме за допомогою принципу дискретності Лейбніцу вдається пояснити якісне різноманіття і неповторність різних речей і станів свідомості.

Лейбніц розгортає систему поглядів, побудовану за зразком і через аналогію з психологічними особливостями людини і представляє собою своєрідне ідеалістичне перетворення атомістичної картини світу.

«Щирими атомами природи» є душеподібні одиниці - монади, з незліченної безлічі яких складається Всесвіт. Монади прості, неподільні і вічні. Вони автономні, і вплив однієї монади на іншу виключений. Ведучими і корінними властивостями кожної монади є активність і уявлення.

Лейбніц вважав, що в історичній перспективі розвиток монад проходить кілька стадій, кожній з яких відповідає певна форма монади. Самою первинною формою є чисті монади. Для них характерна наявність активності, але відсутність будь-яких уявлень. Такий стан монади подібний до сну без сновидінь. Чисті монади проявляються як нежива, але активна та одвічно рухлива матерія. За чистими монадами слідує монади-душі, що володіють смутними уявленнями в результаті низького ступеня прагнень до ясності. Ця форма монад

виступає на рівні рослин і тварин. Людині властиві більш досконалі монади, звані монади-духи. Їх досконалість виражається в найбільшій ясності і виразності уявлень. Завершують ієрархію монади ангела і Бога, повністю вільні від матеріальної оболонки і володіють абсолютною повнотою знань і гранично ясною самосвідомістю.

Схожа система рівнів має місце і в онтогенезі людини. Своєю ієрархічною системою монад Лейбніц дає нове трактування аристотелівського вчення про три рівні душі, згідно з яким вищі її форми виникають і здійснюються на основі нижчих.

Вчення Лейбніца внесло чимало ідей і тенденцій, які зроблять значний вплив на подальший розвиток психології. [Лейбніц](#) вперше показав активну природу свідомості, динамізм і постійну її мінливість. Вчення Лейбніца про перцепції і апперцепції стане вихідною основою, на якій будуть будуватися наступні концепції душі в німецькій психології. Воно зробило вплив і в ряді інших питань. Перш за все, включення в сферу психічного, крім усвідомлюваних явищ досвідомих перцепцій, розширювало межі психічного. Логічним наслідком цього нового підходу стала і реабілітація психіки тварин. Лейбніц стає передвісником вчення про порогі свідомості, з яким виступить у ХІХ ст. Герbart і яке стане відправним в психофізичних вимірах і дослідях Фехнера. Від Лейбніца німецька психологія засвоїла принцип психофізичного паралелізму, на основі якого буде будуватися [експериментальна психологія](#) в Німеччині.

1. Французький матеріалізм

У філософському відношенні вирішальний крок в орієнтації психології на об'єктивне і дослідне вивчення був зроблений французькими матеріалістами ХVІІІ ст. Французький матеріалізм об'єднав в собі дві лінії теоретичної думки: об'єктивний напрям Декарта в галузі фізики і фізіології і сенсуалістичні ідеї Локка.

Що стосується локківського емпіризму і сенсуалізму, то їх перенесенню на французький ґрунт сприяли роботи *Е. Кондільяка* (1715-1780). До них відносяться: «Нарис походження людських знань» (1746 р.), який представляв собою короткий виклад книги Локка «Досвід про людський розум», і самостійну працю Кондільяка «Трактат про відчуття» (1754 р.). Кондільяк виходив з досвідного походження знань, він усунув рефлексивне джерело пізнання. Кондільяк скористався станом статуї, яка поступово наділялася ним різними відчуттями.

З введенням кожного нового виду відчуттів психічне життя статуї ускладнюється. Головним з усіх почуттів є дотик. Він виступає в ролі вчителя всіх інших почуттів.

Чільне місце дотику визначається тим, що тільки він навчає інші почуття відносити відчуття до зовнішніх предметів.

Душа людини являє собою сукупність модифікацій відчуттів. Пам'ять, уява, судження - це різновиди різних сполучень відчуттів. Відчуття - єдине джерело внутрішнього світу людини.

Загальна концепція Кондільяка відрізнялася подвійністю. Він не заперечував існування об'єктивного світу. У той же самий час Кондільяк критикував Спінозу за його [вчення про субстанцію](#), намагався довести, що за відчуттями не можна побачити будь-якої субстанції.

Дотримуючись подібної точки зору, Кондільяк практично залишався на інтроспективних позиціях. [Феноменологічні](#) тенденції Кондільяка викликали заслужену критику з боку Дідро.

Ідеї Декарта і Кондільяка знайшли подальший розвиток у матеріалістів ХVІІІ ст. *Ж. Ламетрі* (1709-1751), *Д. Дідро* (1713-1784), *П. Гольбаха* (1723-1789), *К. Гельвеція* (1715-1771) і *П. Кабаніса* (1757-1808). Для них характерно подолання дуалізму Декарта, Локка і Кондільяка як в розумінні всієї світобудови, так і в розумінні внутрішнього світу людини.

Значний крок до об'єктивного аналізу психіки людини і тварин з позицій механіки зробив родоначальник французького матеріалізму, лікар і натураліст *Ж. Ламетрі*. Його погляди склалися під впливом фізики Декарта і сенсуалізму Локка.

Приймаючи повністю картезіанську тезу про машиноподібний характер роботи тілесного організму, Ламетрі поширює механічний принцип і на область психічних явищ. Він твердо заявляє, що людина - це складна, вертикально рухлива машина, «живе уособлення безперервного руху».

Рушійним початком тваринної і людської машини є душа, що розуміється як здатність до відчущання. Ламетрі був пристрасним поборником об'єктивного методу. Свій твір «Людина-машина» він починає з вказівки на те, що його керівниками були завжди тільки досвід і спостереження.

Об'єктивним показником перебігу психічних процесів служать ті тілесні зміни і наслідки, що ними викликаються. Він вважав, що єдиною причиною всіх наших уявлень є враження від зовнішніх тіл. З них виростають сприйняття, судження, всі інтелектуальні здібності, що є «модифікації своєрідного мозкового екрану, на якому, як від чарівного ліхтаря, відображаються відбиті в оці предмети». У вченні про відчущання Ламетрі звертає увагу на формування об'єктивних і суб'єктивних моментів образу. Щоб підкреслити найважливішу роль розумових компонентів у становленні образу, Ламетрі називав сприйняття «інтелектуальним».

Незважаючи на механістичний підхід у поясненні психіки тварин і людини, антропоморфічні помилки, Ламетрі зіграв видну роль в утвердженні матеріалістичного, природничого погляду на природу психічних явищ, а отже, і у визначенні наукового методу прийдешньої експериментальної психології.

Одним з найбільш оригінальних французьких мислителів був *Д. Дідро*.

Основні його ідеї в галузі психології викладені в трьох творах: «Лист про сліпих для повчання зрячим» (1749 р.), «Думки до пояснення природи» (1754 р.) і «Розмова Д'Аламбера і Дідро» (1769 р.) .

У цих роботах Дідро стверджує, що матерія є єдиною субстанцією у Всесвіті, в людині і в тварині. Поділяючи матерію на живу і неживу, він вважав, що органічна форма матерії відбувається з неорганічної. Всій матерії властива здатність до відбиття.

На рівні органічного життя ця здатність виступає у формі активної чутливості.

На рівні мертвої матерії властивість відображення представлена у вигляді потенційної чутливості.

Вся сукупність психічних явищ, починаючи від різного роду відчущтів і закінчуючи волею і самосвідомістю, залежить від діяльності органів чуття, нервів та мозку.

Проблема відчущтів є найбільш розробленою частиною психологічних поглядів Дідро. У роботі «Лист про сліпих для повчання зрячим» він дає послідовно матеріалістичне вирішення питання про природу відчущтів і їх взаємодію.

Не менш послідовно проводить думку про природне походження психіки інший представник французького матеріалізму - *Поль Гольбах*. У його «Системі природи» немає місця для духовної субстанції. Людина оголошується цілковитою частиною природи. Завдяки високій тілесній організації людина наділена здатністю відчувати, мислити і діяти. Першою здатністю людини є відчущтя. Всі інші впливають з них. Відчувати - це означає відчувати вплив зовнішніх предметів на органи чуття. Будь-який вплив зовнішнього агента супроводжується змінами, що відбуваються в органах чуття. Ці зміни у вигляді струсів передаються через нерви в мозок.

Гольбах підкреслює певну роль потреб у житті людини. Потреби виступають рушійним фактором наших пристрасей, волі, тілесних і розумових потреб. Положення Гольбаха про потреби як основне джерело активності людини має величезне значення. Гольбах у вченні про потреби стверджував, що одних зовнішніх причин досить для пояснення активності людини та її свідомості (пізнавальної, емоційної і вольової діяльності). Він повністю відкидав традиційне уявлення ідеалізму про спонтану активність свідомості.

Для пізнання психічних явищ Гольбах закликав звертатися до природи і в ній самій шукати істини, залучаючи собі в керівники досвід.

Думка про можливість об'єктивного вивчення душевних явищ відкривала реальний шлях до наукового експериментування в області психічних процесів.

Крім затвердження природного детермінізму, при розгляді внутрішнього світу людини, її свідомості та поведінки французькі матеріалісти зробили перший крок до ідеї соціального детермінізму. Особлива заслуга належить тут *К. Гельвецію*, який показав, що людина не тільки продукт природи, а й продукт соціального оточення і виховання. Обставини творять людину - ось генеральний висновок філософії та психології Гельвеція. Обидві книги Гельвеція «Про розум» і «Про людину» присвячені розвитку та обґрунтуванню вихідної тези, в якій проголошувалося: людина є продукт виховання. Головне завдання Гельвецій бачив в доказі того, що різниця розумових здібностей, духовного обличчя людей обумовлена не стільки природними властивостями людини, скільки вихованням. Воно включає і предметне оточення, і обставини життя, і соціальні явища.

Гельвецій прийшов до недооцінки ролі фізичних можливостей людини у розвитку її психічних здібностей.

Першою формою психічної діяльності, за Гельвецієм, є відчуття. Здатність відчуття розглядається філософом такою ж природною властивістю, якою є щільність, протяг і інші, але з певними особливостями. Все у Гельвеція зводиться до відчуття: пам'ять, судження, розум, уява, пристрасті, бажання. У той же самий час крайній сенсуалізм Гельвеція зіграв позитивну роль у боротьбі проти зведення Декартом психічного до свідомості і мислення. Гельвецій зазначав, що душа людини - це не тільки розум, вона - щось більше, ніж розум, бо, крім розуму, є здатність до відчуття. Розум формується головним чином за життя; за життя його можна і втратити. Але душа як здатність до відчуття залишається. Вона народжується і вмирає разом з народженням і смертю організму. Тому одне тільки мислення не може виражати сутність душі. Сфера психічного не обмежується областю мислення і свідомості, оскільки за її межами є великий ряд слабких відчуттів, які «не приковуючи до себе уваги, не можуть викликати в нас ні свідомості, ні спогади», але за якими стоять фізичні причини.

Людина у Гельвеція - не пасивна істота, а, навпаки, діяльна. Джерелом її активності є пристрасті. Вони оживляють духовний світ людини і приводять її в рух. Пристрасті поділяються на два роди, одні дані від природи, інші набуваються за життя. Пізнаються вони за зовнішніми виразами і тілесними змінами.

Як справжній матеріаліст, Гельвецій щодо методу пізнання психіки людини не міг не стояти на позиціях об'єктивного і досвідного підходу. Науку про духовний світ людини, за його пропозицією, слід трактувати і створювати так само, як трактується і створюється експериментальна фізика.

2. Зародження та становлення асоціативної психології в Англії

Асоціанізм (або асоціативна психологія) з'явився як самостійний напрям у XVIII ст. Теоретико-пізнавальний напрям асоціативної психології мав на меті пошук правильностей у поєднаннях уявлень (адже нині всім уже було зрозуміло, що, наприклад, уява здатна приймати, пов'язувати і взагалі видозмінювати уявлення, діє таким чином завжди однаково). Світоспоглядання у XVIII ст. переспрямувалося від понять до законів, і ця обставина відобразилася на психологічній науці. Тепер, коли істинно сущими вважалися не метафізичні субстанції, а закономірна одноманітність процесів, наука, що пояснювала душевне життя, змушена була замінити загальні поняття пов'язаністю і правильністю душевних явищ.

Асоціанізм заклав основу для виокремлення психології в самостійну, незалежну від філософії науку, що має власний предмет і тезаурус. У руслі асоціанізму змінилася і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, а також почалися пошуки об'єктивного методу дослідження і становлення експериментальної психології.

Деякі питання асоціативної психології розроблялися в працях Бонне, Берклі, Юма, однак поява асоціанізму як психологічної школи, пов'язана з ім'ям Девіда Гартлі (1705-1757), який побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Проте висвітлення філософсько-психологічних уявлень з позиції асоціанізму почнемо з аналізу вчення Джорджа Берклі (1685-1753), оскільки саме він стоїть у витоків асоціативної психології. Цей англо-ірландський філософ та єпископ повністю погоджувався з тезою Локка, що всі наші знання про світ утворюються з досвіду, але заперечував виокремлення первинних і вторинних якостей. У «Трактаті про начала людського знання» (1710) Берклі стверджує, що первинні якості не відрізняються від вторинних, вони всі знаходяться в людському розумі. Іншим словами, на думку Берклі, всі якості є вторинними. Знання – надбання людини в процесі набуття нею досвіду, тобто весь процес пізнання залежний від того, хто сприймає світ.

Якщо у Локка ідеї відображали все ж деякі об'єктивні властивості предметів навколишнього світу (відчуття), то у Берклі ідеї (відчуття) є певною самодостатньою реальністю, тільки й відомою суб'єктові свідомості. Адже критерієм істини у Берклі так само, як і у Декарта, вважається ясність і виразність чуттєвого сприйняття людини, її відчуттів. Звідси його відомі фрази: «Бути – означає бути у сприйнятті», «Річ – це комплекс відчуттів».

Світ за Берклі – не більш, ніж певне суб'єктивне, психічне явище. Нам недоступні істинні характеристики зовнішнього світу, оскільки все, що ми про нього знаємо – це наші сприйняття. Немає відчуттів – немає нічого. Поза відчуттями не може існувати колір. Так само поза відчуттями форми або руху не існує ані форма, ані рух.

Берклі не стверджував, що реальні фізичні об'єкти існують лише в той час, коли їх хтось сприймає. Його позиція полягає в тому, що оскільки весь досвід людини існує в неї всередині та невіддільний від відчуттів, то у людей відсутній надійний доступ до об'єктивних характеристик предметів зовнішнього світу. Ми можемо з достовірністю покладатися лише на власні відчуття.

Процес пізнання Берклі пояснював з використанням теорії асоціацій. На його думку, людські знання являють собою переважно поєднання окремих психічних елементів, простих ідей. Іншими словами, складні уявлення – це комбінації ряду простих ідей, які виникають завдяки органам чуття.

У своїй роботі «Досвід нової теорії зору» (1709) Берклі досліджує питання, яке й досі цікавить психологів: яким чином людина сприймає просторові характеристики наочних об'єктів? До Берклі вважалося, що око «безпосередньо» бачить глибину, відчуваючи кути, що утворюються променями світла в апараті ока. Берклі вважає, що це абсолютно не відповідає реальності (приміром, дослідження незрячих, що почали бачити, показали, що вони не бачать «безпосередньо», що їх ще треба вчити бачити). Берклі робить цікавий висновок: «Я знаю з очевидністю, що відстань сама собою не сприймається, що, відповідно, вона має сприйматися за допомогою іншої ідеї, що сприймається безпосередньо...». Такими опосередкованими ідеями є, по-перше, відчуття від повороту очей та інші м'язові відчуття, які виникають, наприклад, під час переміщення до певного об'єкта; по-друге, ступінь ясності об'єктів та ін. Зв'язок між ідеєю відстані й даними опосередкованими ідеями утворюється в досвіді. Однак цей зв'язок виникає лише при тимчасовому узгодженні двох різних ідей. А такий, утворений лише в індивідуальному досвіді зв'язок між ідеями, називається асоціацією.

Так, Берклі використовує ідею асоціації для пояснення так званого глибинного зору. Загалом проблема сприйняття простору стосується трьох вимірів: розміру, форми та глибини. Філософ досліджує те, яким чином ми бачимо світ тривимірним, а не пласким, тобто, як сприймаємо третій вимір (глибину), якщо людське око здатне до двовимірного сприйняття (розміру і форми). З його точки зору, ми сприймаємо тривимірні зображення завдяки попередньому досвіду, проводячи асоціації даного відчуття з м'язовими відчуттями та іншими зоровими відчуттями, які ми колись мали, розглядаючи предмет з

різних відстаней. Отже, тривимірне сприйняття об'єкта, за Берклі, є не елементарним, а багатоплановим та асоціативним, яке засвоюється нами у процесі навчання (так, діти спочатку не здатні бачити світ у трьох вимірах, а сприймають його плоским).

Отже, Берклі стоїть у витоків власне асоціативної психології, намагаючись пояснити явище зорового сприйняття простору через механізм асоціації. Але невдовзі асоціація стане пояснювальним принципом усіх пізнавальних процесів.

Девід Юм (1711-1776) – відомий шотландський філософ та історик. З одного боку, він абсолютизував ідею емпіризму, довівши її до логічної межі й заперечивши силу людського розуму. Юм стверджував, що природа сильніша за людський розум і що «людина-філософ» має поступитися «людині-природі». З іншого боку, він вважав, що питання про те, чи існують фізичні об'єкти незалежно від нас, є теоретично невирішуваним – людина не може пізнати світ, що знаходиться поза її свідомістю.

Філософ погоджувався з уявленням Локка про поєднання простих ідей у складні, проте істотно переглянув його асоціативну теорію. Він також розділяв думку Берклі про те, що матеріальний світ не може існувати для індивіда доти, доки він не є доступним для спостереження. З точки зору Берклі, Бог постійно сприймає світ і тим самим постає в якості гаранта стабільності та постійності фізичних предметів. Юм же задає наступне питання: що буде, якщо прибрати ідею Бога з цієї картини? На думку Юма, у такому випадку у нас немає жодної можливості знати, чи існує щось поза нашою свідомістю? Якщо всі знання про зовнішній світ базуються лише на наших уявленнях, а отже є опосередкованими, то ми не можемо вневнено стверджувати, чи існує насправді зовнішній світ, чи ні. Можливо, існує, а можливо – ні; проте у нас немає підстав стверджувати щось напевно.

У праці «Трактат про людську природу» (1739-1740) Юм говорить про необхідність застосування експериментального методу щодо вивчення людської природи. Тільки пізнавши й пояснивши «велич і силу людського розуму», можна досягти прогресу в усіх інших галузях знання.

Юм сподівався, що наука про людину може бути точною, якщо, вивчаючи ряд явищ, звести їх до певного загального принципу, цей загальний принцип разом із іншим загальним принципом до ще більш загального і більш простого, доки справа не дійде до декількох найпростіших принципів в основі системи наук про людину. Така дослідницька установка Юма сприяла вибудові ним стрункої структури свідомості.

Так, зміст людського розуму, за Юмом, утворюють: враження та ідеї - перцепції (сприйняття) людського розуму за Д. Юмом. В основі розрізнення перцепцій людського розуму покладено 2 критерії:

- ☐ сила та яскравість, з якими враження та ідеї надходять до розуму людини;
- ☐ порядок і послідовність їх виникнення.

Сприйняття, «які надходять до свідомості з найбільшою силою», відносяться Юмом до вражень (відчуття, афекти, емоції). Ідеї – «це слабкі зразки цих вражень у мисленні та міркуванні». Тобто Юм не бачить суттєвої відмінності між відчуженнями та мисленням, наголошуючи лише на ступені їх інтенсивності.

До того ж, первинним елементом психічного досвіду є враження, ідея – вторинна і залежить від першого: «... прості враження завжди передують відповідним ідеям і ніколи не виникають у зворотному порядку. Щоб наділити дитину ідеєю червоного чи оранжевого кольору, солодкого чи гіркого смаку, я пропоную їй ці враження, а не вдаюся до абсурдної спроби викликати в дитини враження, збуджуючи ідеї...». У цьому твердженні проявляється сенсуалізм Юма, заперечення концепції вроджених ідей.

Всі сприймання (враження та ідеї) Юм також поділяє на: прості та складні.

Прості сприйняття – це ті, які не припускають ані розрізнення, ані розподілу. Складні – протилежні простим, і в них можуть бути розрізнені частини.

Складні сприймання є різними комбінаціями простих. В основі комбінування простих перцепцій лежать принципи асоціації, що нагадують ньютонівську силу тяжіння, згідно з якою «одна ідея природно викликає іншу».

Отже, поєднання простих ідей у складні відбувається, головним чином, за допомогою асоціації.

Юм пише: «Існує принцип поєднання різних думок або ідей нашого розуму, і при своїй появі у пам'яті або уяві вони викликають одне одного до відомої міри методично й регулярно. Навіть у фантастичних і незрозумілих мареннях, навіть у сновидіннях перебіг нашої уяви не був абсолютно довільним, тут існував певний зв'язок між різними ідеями, що слідували одна за одною». Це – надзвичайно важлива думка. Юм абсолютно переконаний у наявності певних загальних закономірностей роботи свідомості, тих самих «простих принципів», на основі яких він намагався побудувати свою науку про людину за аналогією з науками про природу. І одним з ключових принципів роботи свідомості є принцип асоціації. Юм виокремлює умови, при яких утворюються асоціації

- ☐ схожості (або подібності),
- ☐ суміжності в часі та просторі,
- ☐ причини й дії.

Наприклад, чим більш схожі враження (ідеї) одна з одною, чим більш близькими вони є у просторі та часі, тим із більшою імовірністю між ними утвориться асоціативний зв'язок. Зв'язок за принципом причинності, на думку філософа, не більше, ніж продукт віри в те, що за одним враженням (є причиною) з'явиться інше (є наслідком). Крім того, Юм доводив, що на основі одного сприйняття, без досвіду, неможливо скласти картину світу і тим більше діяти в ньому. Так, спостерігаючи за водою, можна сказати про її колір, швидкість течії, однак не можна припустити, що в ній можна потонути або пливти на плоту. Жоден об'єкт не проявляє при чуттєвому сприйнятті ні причин, ні дій. Лише досвід розкриває ці зв'язки, і людина, звикнувши спостерігати за даними явищами в певній послідовності, починає думати, що одне явище є причиною іншого. Однак будь-який досвід людини обмежений і наше передбачення може бути ймовірним, але не істинним.

Нарешті, Юм поділяє враження на: враження відчуття та враження ідеї.

Враження відчуття походять з невідомих причини, другі мають витокami ідеї. Для пояснення відмінності між ними Юм використовував такий приклад: «Припустимо, у людини виникає певне враження з невідомих причин – відчуття тепла або голоду. Розум «знімає копію» з цих вражень і виникає ідея задоволення або страждання. Ці ідеї відтворюють нові враження, але вже враження рефлексії – бажання, надію, страх, які, в свою чергу, можуть ставати «копіями» в ідеях рефлексії. Таким чином, ідеї рефлексії і враження рефлексії набуваються після виникнення у свідомості ідей відчуття».

Душа, за Юмом, є дещо схожою на театр, «в якому виступають одне за одним різні сприйняття; вони приходять, повертаються, зникають і змішуються одне з одним у нескінченно різноманітних положеннях і обрисах».

Попри те, що і Берклі, і Юм розглядали асоціацію в якості важливого принципу функціонування свідомості, засновником даного напрямку в Англії вважається саме Гартлі, який асоціативним принципом пояснював все психічне життя людини.

Девід Гартлі (1705-1757) – англійський мислитель, який, будучи лікарем за освітою, у філософії дотримувався матеріалістичних позицій.

Концепція Гартлі відображена в його основних працях: «Деякі припущення про дії відчуття і виникнення ідеї» (1746), «Роздуми про людину, її будову, обов'язок та сподівання» (1749). На науковий світогляд Гартлі здійснили вплив: рефлексорна концепція Декарта, емпіричне та асоціативне вчення Локка, а також ідея Лейбніца про несвідомі перцепції. «Моя головна мета, – пише він у своїх «Роздумах», – пояснити, встановити і застосувати учіння про вібрації та асоціації...».

Роботу під назвою «Роздуми про людину, її будову, обов'язок та сподівання» багато вчених вважають першим систематичним дослідженням з проблеми асоціації.

Людина, на думку Гартлі, складається з двох частин: тіла й духу. Перше підкорюється нашим зовнішнім відчуттям, як і інші частини зовнішнього матеріального світу. Дух – це та субстанція, діюча сила, першопричина, до якої ми відносимо відчуття, ідеї, задоволення, страждання і довільні рухи.

Гартлі погоджувався з Локком у тому, що всі наші знання базуються на досвіді, – вроджених асоціацій немає, як немає і знань, якими людина наділена від народження. По мірі дорослішання і накопичення численних чуттєвих вражень з'являються все більш складні психічні зв'язки між їх ідеями, асоціації примножуються. Однак вищі мозкові функції, такі як мислення, виведення суджень та умовиводів за допомогою аналізу можуть бути зведені до набору елементарних відчуттів. Саме Гартлі першим спробував дати систематичне пояснення всім видам розумової діяльності на основі теорії асоціації.

Асоціація для нього – не стільки духовний зв'язок ідей, як у Юма, а результат чисто матеріальних (фізіологічних) причин, «гіпотетичних вібрацій», що виникають у мозку під дією зовнішніх впливів. Якщо два подразники потрапляють у мозок одночасно, то між збудженими ділянками мозку виникає зв'язок – який лежить в основі психічної асоціації, яка, як тінь, слідує за фізіологічним процесом.

Психіка розуміється ним, з одного боку, як результат впливу на людину зовнішнього досвіду. Це відображається в описі механізму виникнення відчуттів, що доводить їх досвідне походження. З іншого боку, психіка постає в нього в якості продукту функціонування організму. У дусі механістичних поглядів свого часу Гартлі розглядає організм як своєрідну вібраційну машину.

У структурі психіки Гартлі виділив два кола. Велике коло проходить від органів відчуттів через мозок до м'язів і зумовлює поведінку людини. Подібне уявлення робило Гартлі послідовником Декарта, адже філософ, по суті, створив другу після французького мислителя теорію рефлексу, яка за допомогою законів механіки пояснювала активність людини.

Якщо велике коло здатне регулювати людську поведінку, то мале коло вібрації, розташоване у білій мозковій речовині, є основою психічного життя, процесів пізнання і навчання. Вібрація відділів мозку у великому колі викликає відповідне коливання в білій речовині мозку. Зникаючи у великому колі, дана вібрація залишає сліди в малому колі, які є основою пам'яті людини. Ці сліди можуть бути різної сили й значущості, від чого й залежить ступінь їх усвідомленості людиною (причому слабкі сліди взагалі можуть не усвідомлюватися). Так, Гартлі розширив сферу психічного життя людини, включивши в неї не лише свідомість, а й несвідомі процеси і створив першу матеріалістичну теорію несвідомого. Крім того, психіка отримує детерміністичне пояснення.

Він указував, що вібрації, які виникають в тілі, наділені здатністю зберігатися. Часте повторення відчуттів залишає «певні сліди, типи або образи, які можна назвати простими ідеями відчуттів». Ці прості ідеї «шляхом асоціацій перетворюються на складні». У зв'язку з цим Гартлі помічає, що, «удосконаливши учіння про асоціації, одного разу можна буде проаналізувати все величезне розмаїття ідей по частинах, з яких вони складаються».

З позиції асоціативного механізму філософ розглядає походження і таких психічних явищ як поняття, уява, воля. Гартлі вважає, що загальні поняття виникають тоді, коли від міцної та незмінної в різних умовах асоціації відпадає все неістотне і випадкове. Сукупність цих сталих зв'язків зберігається завдяки слову як узагальнюючому фактору. Вольові акти, на думку Гартлі, являють собою асоціації між словом і вчинком. У дитини такий зв'язок першочергово встановлюють дорослі, а згодом вона здійснює вчинки за власною волею.

Гартлі виокремлює мотиваційні сили, що регулюють поведінку людини: почуття задоволення і болю (страждання). За законами асоціації ці почуття об'єднуються з різними об'єктами. Відповідно задачу виховання він вбачає у створенні й зміцненні в людей таких зв'язків, які викликають задоволення від здійснення соціально цінних

вчинків і відвертають їх від аморальних справ. На думку філософа, основою формування добродісної особистості й розвитку досконалого суспільства є стійкість таких асоціативних зв'язків. Поступове ускладнення механізму асоціацій сприяє виникненню амбіцій, егоїзму, симпатій, любові до Бога.

Отже, в основі утворення всіх психічних явищ, за Гартлі, лежить механізм асоціацій. Але, на відміну від Локка, який визначав асоціації як зв'язки другого сорту, випадкові поєднання, порівняно зі зв'язками між думками, які встановлює розум, Гартлі надав асоціації сили всезагального закону, який можна застосувати до всіх форм психічної діяльності, подібно закону всесвітнього тяжіння. Філософ доводив, що психічний світ людини складається поступово в результаті ускладнення первинних сенсорних елементів шляхом їх асоціацій (в силу суміжності цих елементів у часі й частоти повторень їх поєднань).

На відміну від Юма, у якого виробленням асоціацій спричинені пізнавальні процеси, у Гартлі все психічне життя людини, в тому числі, й виникнення емоцій і довільних рухів пов'язується з асоціаціями. В його концепції повністю виключається будь-яка власна активність суб'єкта, оскільки асоціація – це зв'язок мозкових вібрацій.

Тим не менше, як і багато інших філософів до нього, Гартлі сприймав світ з механістичних позицій. Однак в одному відношенні він безумовно перевершив інших емпіриків та асоціаністів. Він не лише спробував пояснити психологічні процеси, керуючись механічними принципами, а й спробував розкрити фізіологічні процеси, що лежать в основі психологічних. Крім того, установка на досвідне і причинне пояснення виникнення і функціонування психічного механізму, а також спрямованість учіння Гартлі на вирішення соціально-моральних задач забезпечили йому заслужено широке визнання. Його ідеї вплинули на різні галузі знання: етику, естетику, логіку, педагогіку. У роботах Гартлі отримало подальший розвиток рефлексорне учіння, і в цьому сенсі він постає в якості наступника Декартового учіння про рефлексорну природу поведінки. Але, на відміну від Декарта, Гартлі спробував на основі єдиних принципів описати всі рівні психічної організації, включаючи і ті вищі прояви психічного життя, які відносилися Декартом до нематеріальної субстанції. Обґрунтований Гартлі підхід до пояснення психічного світу й поведінки отримав подальший розвиток і на наступних етапах становлення наукової думки.

Отже, розвиток емпіризму в англійській психології XVIII ст. істотним чином вплинув на характер філософського мислення. І хоча проблематика залишалася колишньою, підхід до її вивчення став істотно іншим: автоматичним, механістичним і позитивістським. Основними принципами емпіризму були: підкреслення провідної ролі чуттєвого досвіду в пізнанні, аналітичне розкладання досвіду на елементи, утворення складних ідей внаслідок проведення асоціації з рядом інших простих ідей, а також акцент на усвідомлюваних психічних процесах.

Найбільш яскравими представниками асоціативної психології XVIII ст. слід вважати Дж. Берклі, Д. Юма та Д. Гартлі. Всі вони підходили до розгляду принципу асоціації з різних позицій. Так, Берклі та Юм перебували на суб'єктивно-ідеалістичних засадах, вважаючи первинними феномени свідомості, на той час, як Гартлі виходив з матеріалістичного підґрунтя, віддаючи перевагу фізичній реальності та життєдіяльності організму. Асоціативна психологія Юма і Гартлі – перша спроба створити «логічну наукову» цілісну концепцію функціонування свідомості без звертання до надприродних сил, які не можна пояснити з наукової точки зору.

Теорія асоціанізму часто критикувалася переважно за спрощене розуміння людської природи, проте прагнення науковців до більш точного й достовірного пізнання сприяли тому, що вона проіснувала майже два століття, а її основні постулати стали основою для подальшого розвитку психологічної науки.

Тема 6: Становлення емпіричної та асоціативної психології у XIX столітті

Емпірична та раціональна психологія Х.Вольфа. Антропологія Е.Канта. Психологічні ідеї І.Фіхте про діяльність та діяльного суб'єкта. Ідеї Шелінга про розвиток природи та свідомості. Психологія Г.Гегеля. Матеріалістичний підхід до розуміння психіки Л.Фейєрбаха.

Психологія І.Гербарта, його вчення про свідомість та пороги свідомості. Ідеї Гербарта про застосування математики до психології.

Загальна характеристика етапів та напрямків у розвитку асоціанізму. Класичний асоціанізм Т.Брауна та Дж. Міля. Ментальна хімія Дж.Міля. Криза асоціанізму в психології А.Бена. Еволюційний асоціанізм Г.Спенсера. Вплив ідей біології та досягнень у фізіології на розвиток психології.

1. Загальна характеристика психології в XIX столітті

XIX ст. відкриває нову сторінку історії не лише психології, але й у сфері всього наукового пізнання. На зміну механічної картини світу приходять нові уявлення про природу, в основу яких покладені видатні досягнення у фізиці, хімії, біології та інших точних науках.

Перша половина XIX ст. характеризується подальшим розвитком психологічних ідей у межах філософії. Провідні позиції, як і в попередньому столітті, посідала асоціативна психологія, предмет якої – свідомість був визнаний багатьма вченими. У класичних теоріях асоціанізму (Т. Браун, Дж. Мілль), що з'явилися на початку XIX ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, об'єднаних за законами асоціацій.

Однак, починаючи з 30-х років XIX ст., під впливом теорії позитивізму почали здійснюватися спроби перегляду основних положень про предмет і метод асоціативної психології. Це призвело до створення таких оригінальних концепцій як «ментальна хімія» Дж. С. Мілля, асоціативний еволюціонізм Г. Спенсера і теорія про творчі асоціації О. Бена.

Для того, щоб залишатися незалежною і об'єктивною (позитивною) наукою, від психології вимагалось переглянути основні методологічні принципи дослідження і, головне, відшукати точний і об'єктивний метод вивчення душевного життя, не гірший за методи природничих наук.

Досягнення німецьких психологів попереднього століття, а саме: ідеї раціоналізму, ствердження активного характеру всіх пізнавальних процесів, що визначається вродженою активністю душі, мали продовження в концепціях науковців XIX ст. Найбільшу розповсюдженість у психології отримали ідеї І. Канта, пов'язані з відокремленням знання про душу від інших наук про природу, аналізом трьох основних здібностей людини (пізнання, почуттів і волі), проблем темпераменту, характеру і моральності.

Впродовж другої половини XIX ст. різні науковці (Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, І. Ф. Гербарт, В. Вундт) пропонували свої варіанти побудови психології. Спільною в наукових колах була ідея щодо важливості перегляду предмета психології і пошуку нового методу. Все більше вчених наголошували на тому, що інтроспекція не може залишатися основним способом дослідження, оскільки він позбавлений достовірності і всезагальності. Критикуючи інтроспекцію, І. Кант писав про неможливість перевірити її дані математикою. О. Конт підкреслював, що абсурдно думати, ніби дух може бути розділений на дві половини, з яких одна спостерігає за іншою. Не менш важливим був і той факт, що самоспостереження могло вважатися достовірним лише у випадку, якщо психіка обмежувалася сферою свідомості. Але вже в середині XIX ст. все більше науковців, особливо в Німеччині, слідом за Лейбніцем, приходили до висновку про існування не лише свідомих, а й несвідомих явищ. Вивчення психіки дітей і тварин також засвідчило неможливість використання самоспостереження, а отже доводило, що даний метод не може бути основним у психологічному дослідженні.

Так, поступово психології довелося не лише навчитися використовувати спостереження за іншими, а що найголовніше – розробити новий, об'єктивний спосіб

вивчення душевного життя. З середини XIX ст. з'являється багато наукових розробок таких методів, серед яких: метод логіки, запропонований Дж. Міллем, метод спроб і помилок О. Бена, метод генетичного спостереження І. М. Сеченова, і, нарешті, експериментальний метод В. Вундта.

Ще одним важливим фактором, що здійснив вплив на розвиток психології в даний період, була поява еволюційної теорії Ч. Дарвіна, яка сприяла переорієнтації психологічної науки в напрямі природознавства. Споконвічний зв'язок з філософією також не міг допомогти психології у вирішенні її проблем, оскільки наука, що буквально тлумачиться як «любов до мудрості», на той час сама переживала методологічну кризу і критикувалася представниками позитивізму. У той самий час природознавство, яке активно розвивалося (біологія, фізіологія), давало психології знаряддя у боротьбі за об'єктивність знання, допомагало сформулювати експериментальний підхід до психічного.

Теорія еволюції дозволила також переглянути постулати механістичного детермінізму, адже ідея про те, що метою психічного розвитку є адаптація до середовища сприяла структуруванню різних відкритих на той час фактів. Нова, біологічна детермінанта давала можливість, переглянувши предмет психології, співвіднести рівні розвитку свідомості.

Деякі науковці почали говорити про те, що психологія має вивчати не лише внутрішні асоціації, а ті асоціативні зв'язки, що виникають при взаємодії внутрішнього і зовнішнього. Так, на думку І. М. Сеченова, вчений Г. Спенсер сприяв виведенню психології з поля свідомості в поле поведінки, що сприяло не лише розширенню сфери психологічних досліджень, а й дозволило об'єктивну перевірку отриманих фактів за допомогою експерименту. Інше розуміння предмета психології давало підстави стверджувати, що з науки про свідомість вона поступово трансформується в науку про пізнавальні процеси. Це, в свою чергу, відповідало не лише логіці розвитку психологічної науки, а й вимогам позитивістського підходу, оскільки центром досліджень стає вже не дещо статичне – предмет (свідомість), а процес. Еволюційна теорія також сприяла зростаючим можливостям науковців вивчати формування психіки, відстежувати етапи її становлення, відкривати нові психічні закономірності. Тому все більшого розповсюдження отримував генетичний підхід, що зумовив виникнення генетичної (вікової) психології.

Дуже точно охарактеризував ситуацію розвитку науки на даному етапі історик філософії В. Вільденбранд: «Звитяжне вторгнення природничо-наукового мислення по суті справи легко знайшло собі в соціальних і психологічних явищах пункти, в яких воно могло зміцнити важелі свого методу дослідження...».

Отже, друга половина XIX ст. відіграє важливу роль в історії не лише психології, а й усієї європейської науки. Цей період характеризується у всій Європі зростанням інтересу до природничо-наукових проблем. Техніка, що розвивається, потреби виробництва показали першочергову важливість усіх знань, що стосуються матеріальної природи. Зростання промислового виробництва, інтенсифікація суспільної потреби в наукових знаннях, інтеграція зусиль вчених усіх спеціальностей у комплексному вирішенні конкретних проблем сприяли повсюдному розвитку природничих наук. У свою чергу, успіхи фізики, хімії дали могутній поштовх цілому комплексу анатоμο-фізіологічних наук, сприяли прогресу медицини, психіатрії, біології.

Все це відбувалося на тлі значних політичних змін. До середини XIX ст. Франція втратила свої лідерські позиції в Європі. Об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, що здійснювалося Бісмарком, призвело до того, що саме Німеччина стає головною індустріальною, економічною та військовою силою в Європі. Закономірним наслідком посилення Німеччини було те, що німецька наука і освіта також розвивалися бурхливими темпами, і, в свою чергу, здійснювали великий вплив на розвиток європейської науки.

У другій половині XIX ст. не лише виникають передумови для формування психології в якості самостійної науки, але й проводяться перші експериментальні дослідження, що стосуються проблем, які знаходяться на межі фізіології та психології, починають

оформлюватися експериментальні сфери психологічних досліджень. Серед таких сфер можна назвати психофізику і психофізіологію.

Важливою та необхідною умовою для розвитку природничо-наукових концепцій було те, що в середині XIX ст. самі природничі науки досягли такого рівня розвитку, що їх результати могли бути активно сприйняті й іншими науковими дисциплінами. У таких сферах, як нервово-м'язова фізіологія, фізіологія органів відчуттів, анатомія і фізіологія головного мозку, фізична оптика та акустика, астрономія та біологія, психіатрія та неврологія були отримані результати, які дозволяли більш об'єктивно підійти до дослідження психічних явищ. Все це стало одночасно і передумовою, і основою формування експериментальних розділів психології; сприяло підвищенню об'єктивності та доказовості психологічних досліджень, перетворенню психології на самостійну сферу експериментального наукового знання зі своїм предметом, сукупністю методів і проблематикою.

2. Особливе місце в розвитку психологічної думки XVIII ст. *належить німецькій психології*. Провідними в ній були раціоналістичні погляди і ствердження активного характеру всіх пізнавальних процесів, пов'язаного з вродженою активністю душі. Дані ідеї, закладені Лейбніцем, залишалися непорушними, але все ж були певною мірою переглянуті його послідовниками. Одним із таких учених був Христіан фон Вольф.

Христіан фон Вольф (1679-1754) – німецький філософ, юрист і математик. Йому належить заслуга розробки німецької психологічної термінології, що замінювала колишню, латинську. Саме слово «психологія» стало загальновідомим у Європі після публікації книг Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (1734).

Поняттю монади Лейбніца вчений надав грубого характеру атомістичного вчення і визнав здатність до уявлень лише за душами у власному розумінні, наділеними справжньою свідомістю. Тому найпершим його твердженням стало те, що душа – це субстанція, здатна до продукування уявлень, але при цьому вона не має внутрішнього зв'язку із системою. Його розуміння гармонії між душею та тілом наближується до учіння про психофізичний паралелізм. Так, на одному боці представлені душевні процеси, на іншому – тілесні; між ними немає причинних співвідношень – за допомогою одного лише неповторюваного чудотворного акту Бог встановив між ними інший зв'язок. Оскільки всі зміни у зовнішньому світі сліднують одна за одною в незмінюваному порядку і так само в душі кожний попередній стан приховує в собі основу для наступного, то потрібно лише раз спочатку узгодити відчуття з об'єктивними даними, і тоді все узгодження зміцниться назавжди. Для кращого і більш детального обґрунтування цього положення Вольф, спираючись на ідеї Лейбніца, використовує закон збереження енергії: «Коли тіло діє на душу, рух викликає думку. Після цього рух припиняється, і з нього не виникає новий рух в іншій частині матерії; отже, зникає сила, яка існувала до цього в світі. Так, всупереч закону природи в світі зменшується сила... Адже ніхто не буде стверджувати, що тілесна сила перейшла з тіла в душу і тут стала силою духовною, а потім знову духовна сила перейшла з душі в тіло і перетворилася там у тілесну?»

Дані роздуми відносяться до тієї частини психології, яку Вольф назвав «раціональною психологією». Можна припустити, що поділ ученим психології на раціональну та емпіричну є ніби розгалуженням першочергової розподіленості психотеології та психобіології. Тепер справа вже не в подвійній душі, а в подвійному розгляді однієї й тієї ж душі: відмінність перейшла зі сфери змісту в сферу методологічну. Емпірична психологія займається фактами внутрішнього досвіду і його безпосередніми наслідками. Раціональна психологія відшукує – переважно дедуктивним шляхом – підґрунтя для всього, доступного досвіду, в сутності й природі душі. Таке роз'єднання могло б привести до виявлення різниці між описом і поясненням. Однак на практиці, в своєму історичному впливові воно стало приводом до прирівнювання в правах спекуляції та досвіду. Уже в перших положеннях психології Вольфа ми знаходимо їх змішування. Душа визначається як та проста річ, «яка усвідомлює саму себе та інші речі поза собою», і це означає, що прагнення

до діяльності (таким є факт досвіду) у простій речі (це умоспоглядання) породжує множинність змістів. Далі Вольф говорить про існування активності, або точніше, об'єднувальної сили свідомості, яка завжди залишається незмінною і змінює лише свої предмети. Ця основна сила, звичайно, єдина. Те, що в свідомості не може одночасно існувати дві сили, так само неймовірно, як те, що тіло не здатне до руху в один і той же час за двома напрямками. Проте як тіло може рухатися послідовно за необмеженою кількістю різних напрямів, так і в душі є різні можливості послідовних самопроявів, які здійснюються завдяки енергії. Вони називаються душевними здібностями.

Намагаючись пояснити природу душі, Вольф розробив теорію, що отримала назву «психологія здібностей». Позитивна роль даної теорії обумовлена тим, що в ній зроблено спробу дати наукове пояснення різним психічним якостям людини. Провідними положеннями психології здібностей були раціоналістичний підхід до пізнання та ідея спонтанної активності душі. Спонтанна – це така активність, що не залежить від будь-яких впливів, яка першочергово притаманна душі, стає її головною характеристикою, надає активності всім душевним процесам, перш за все процесам пізнання.

Здібності, про які писав Вольф, розглядалися ним як прояви даної активності, причому головною вважалася здібність уявлення, що поставала у вигляді пізнання і бажання. Слідом за Лейбніцем Вольф писав про те, що душа розвиває закладені в ній образи речей: смутні – на рівні чуттєвого пізнання і виразні – на рівні розуму. Однак ці уявлення не є статичними, вважав Вольф, з кожним уявленням узгоджено прагнення. Якщо з уявленням об'єкта пов'язується думка про задоволення, душа прагне утримати це уявлення. При думці про незадоволення виникає протилежне прагнення.

Намагаючись повністю оволодіти душевними здібностями, Вольф вирішує слідувати вказівкам мови (правда, з певною обережністю через «непостійність мови»). Те, для чого існують спеціальні назви й найменування, вважається особливою здатністю. Однак своєрідність кожної зі здібностей стирається, оскільки Вольф вважає все душевне життя підкореним логічним формам і законам. Найпростіші дії з буденного життя стають, таким чином, силогізмами. Сюди приєднується наступне: як видно, в сутності одна і та ж сила душі продукує дії і відтворює уявлення, і, як Вольф намагається показати, вольові спонукання є однорідними з прагненням виробити більш живі уявлення. «Здатність бажати» виявляється в повній залежності від «здатності пізнавати». Саме тому воля зберігає за собою свободу. Адже ми можемо бажати лише того, що вважаємо хорошим, розум же не терпить змушування в своїх уявленнях, отже, і свобода вільна від усілякого зовнішнього тиску.

Здатність до пізнання представлена Вольфом як зв'язок теорії та фактів і складається з уявлень. За своєю внутрішньою властивістю вони можуть бути розмитими, ясними або чіткими. Над уявленнями керівним є закон асоціації, згідно з яким кожне з них викликає в душі те загальне уявлення, частину якого воно утворює. Але зустрічаються також поєднання, які ніколи не переживалися нами у сприйнятті, отже, існує «сила вигадки». Оскільки ми можемо дізнатися в уявленнях повторення колишніх переживань, то психологія приписує душі пам'ять. Через те, що ми можемо надати деяким уявленням більше ясності, ніж іншим, то психологія говорить про увагу. В такому ж дусі можна продовжувати й далі, коли відбувається планомірне зціплення психічних понять.

Розмірковуючи про почуття, Вольф називає задоволення спогляданням досконалості, тобто повного, узгодженого прагнення даної багатоманітності до однієї і тієї самої цілі. Якщо сюди додати розуміння, задоволення збільшується, оскільки досконалість пізнається ясніше.

Отже, значення Христиана Вольфа для історії світової психології полягає в тому, що ним уперше була виокремлена психологічна проблематика всередині філософської, причому вона опинилася не на периферії філософії, а стала її центром. В учінні Вольфа відобразилися досягнення західноєвропейської психології, пов'язані з прагненням побудувати об'єктивну психологію, знайти розумне обґрунтування всіх психічних

процесів. Його теорія здібностей багато критикувалася іншими вченими, проте німецька психологія залишала недоторканою ідею Вольфа про спонтанну активність душі, що породжує в силу власних творчих потенцій весь світ уявлень і прагнень. Ідея психічної причинності перейшла від Лейбніца через Вольфа, Канта і Гербарта до Вундта, який писатиме про апперцептивну активність душі, що є основою вищих психічних функцій.

Імануїл Кант (1724-1804) – родоначальник німецької класичної філософії. Його творчість є вершиною філософсько-психологічної думки XVIII ст. До основних робіт філософа відносяться: «Критика чистого розуму» (1781), «Основи метафізики моральності» (1785), «Критика практичного розуму» (1788) та ін.

Насамперед слід відзначити особливості філософської системи Канта:

□ вона має критичний характер. Філософ скептично ставився до будь-яких авторитетів, якщо їхні доведення не є доказовими. Слідом за Декартом найважливішим принципом пізнання він оголошує критику. Посиланню на авторитети він протиставляє опір на власні думки;

□ Кант – прихильник наукового природознавства. Він підтримує природничо-наукові уявлення, погляди І. Ньютона і стверджує, що основа світу – не духовний атом (монада), а фізичний елемент – матеріальний атом. На цій основі він створює глобальну концепцію виникнення, розвитку та загибелі світів у Всесвіті. Він говорить: «Дайте мені матерію, і я побудую з неї світ...»;

□ Підкреслював складність у поясненні походження живих істот і вказував на неможливість зробити це на основі механістичних законів. Попри це, він наголошував на тому, що біологічні явища мають природні причини. Походження життя Кант розглядав як природний процес, заперечуючи тим самим ідею його Божественного створення;

□ Філософ був прихильником емпіричних ідей Дж. Локка, Д. Юма і вважав, що досвід – найважливіший метод наукового пізнання, хоча при цьому фактично розривав зв'язок між досвідом, чуттєвістю та науковими ідеями, вважаючи, що сам по собі чуттєвий досвід не несе знань про предмети, вони виникають завдяки апіорним формам, які передують досвіду;

□ Кант стверджує існування поза нами реальних предметів – «речей-у-собі», але про них ми не можемо нічого сказати, оскільки вони непізнавані. Нам же дані лише явища свідомості, які створюються «речами-у-собі», але не виражають їх сутності. Те, що нам представлено в свідомості – це «світ явищ», не схожий на світ речей.

В одній зі своїх заміток Кант говорить: «Тетенс досліджує поняття чистого розуму лише суб'єктивно (людська природа); я – об'єктивно; то – аналіз емпіричний, це – трансцендентальний». Читачам «Критики розуму» філософ нагадує про те, «що тут мова йде не про походження досвіду, а про його зміст. Перше належить психології, але навіть і там це питання ніколи не могло б отримати належного розвитку без другої проблеми, що відноситься до критики пізнання». Отже, Кант чітко розрізняє завдання критичної філософії та психологічну постановку питання і тим самим вказує нашій науці нове місце.

Філософа не влаштовують відкриті закономірності душевного життя, критичний розум Канта намагається відшукати його основи. Так, від емпіричних даних він переходить до апіорних умов, або, що для трансцендентальної філософії одне і те саме, від суб'єктивно-психологічного до об'єктивно-предметного. Спочатку вчений розглядає внутрішній світ не інакше, ніж світ зовнішній: тут, як і там, ми спостерігаємо явища і приймаємо їх за дійсні, оскільки вони пов'язані між собою за певними правилами; тут, як і там є досвід, закономірний, незмінний і такий, що базується на певних принципах. Саме тому, що Кант підкорює душу тим же методологічним і гносеологічним умовам, що і природу, у нього зникає своєрідність душевного життя. Так, критика психології не лише витісняє науку про душу і сама завойовує центральні позиції, але і завдяки їй зникає до певної міри і визнання за процесами свідомості права на особливе положення.

Зі своїх досліджень зовнішнього почуття Кант виводить, що матерія не менше, ніж простір, складається із співвідношень. Він переносить це учіння на душу, демонструючи і у

внутрішньому переживанні лише сукупність співвідношень. В них він бачить найважливіше і опиняється таким чином у рішучій опозиції до традиційної психології змістів. Характерну властивість душі він вбачає не в оволодінні відомими змістами, а в діяльності, що вносить певний порядок, у зв'язуванні та роз'єднанні, у відшукуванні схожості й відмінності. Всі ці способи, за допомогою яких дух вносить єдність у розмаїття, є чимось зовсім новим, що має вирішальне значення, адже вони містяться в логічній єдності свідомості, що лежить в основі всього. Кант називає їх запозиченим у Лейбніца поняттям «апперцепція».

На думку філософа, поняття психологічного тотожне емпіричному і суб'єктивному, і психологія «може розчленити розмаїття внутрішнього спостереження лише у вигляді розподілу думок, але не може зберегти його розчленованим і знову об'єднати за бажанням», як це робить хімія зі своїми елементами. Тут можна встановити емпіричні правила, подібні до законів асоціацій. Психологія ніколи не стане наукою у власному розумінні цього слова, оскільки не можна ані застосувати математику до явищ і процесів свідомості, ані впливати експериментальним шляхом на душу інших.

У роботі «Критика чистого розуму», досліджуючи пізнання, Кант виділяє два його джерела: відчуття та розум, відмінні за своєю природою. Послідовність чуттєвого і раціонального ступенів пізнання Кантом описується так: спочатку предмети діють на відчуття, потім відбувається обмірковування результатів чуттєвого пізнання. Чуттєвість і розум, незважаючи на різну природу, функціонально пов'язані одне з одним.

Описуючи сферу інтелекту, філософ виокремлює в ній «емпіричні поняття», які включають в себе чуттєві елементи, і «чисті поняття», які втрачають чуттєвий зміст. Сходження від чуттєвої інтуїції до «емпіричних понять» і від них – до «чистих понять» відображає реальну динаміку пізнавального процесу. Кант називає помилкою раціоналістичної філософії той факт, що вона називає чуттєві уявлення невиразними, а поняття чіткими, оскільки таким чином, по-перше, вся чуттєвість «перетворюється на недолік», тоді як вона є «дещо доволі позитивне», а по-друге, існують як виразні споглядання (за допомогою спеціального приладу ми ясно бачимо Чумацький шлях), так і нечіткі поняття (непроаналізована ідея краси). Відмінність між чуттєвими уявленнями і уявленнями-поняттями полягає не в ступені ясності, а в їх походженні: перші – продукт пасивної сприйнятливості, другі – самодіяльності. Не були праві ані Лейбніц, коли називав пізнання через зовнішні відчуття продуктом душевної самодіяльності, ані Юм, коли уподібнював поняття копіям вражень. Чуттєвість має бути наділена певною творчою силою саме внаслідок діючих у ній форм споглядання та не є головною ознакою відчуття.

Здатність до уяви описується Кантом, з одного боку, пасивною, з іншого, самодовільною з притаманними їй ознаками як чуттєвості, так і розуму.

Кант розмежовує розсудок і розум. На його думку, розсудок обмежується синтезом чуттєвих даних, а розум за своєю природою прагне до того, щоб вийти за межі досвіду й досягнути абсолютне. То ж розумом називається пізнавальна здатність людини, що звеличується над її чуттєвим досвідом і сприяє пізнанню деяких задач, що виходять за межі даного світу, а тому є ніколи повністю невирішуваними. Однак людина може користуватися цими «ідеями» в якості керівного напрямку для власної діяльності розсудку. Одна з таких ідей розуму, що вказує напрямок психології, – це ідея душі; і вона, як ми вже знаємо, не є предметом, який можна досягнути, а являє собою лише регулюючий принцип. Під відомим словосполученням «чистий розум» мається на увазі розум, незалежний від досвіду, але такий, що продукує значущі судження про речі.

В учінні Канта поняття апперцептивної (спонтанної) активності поєдналося з учінням про апіорні знання, тобто такі, що існували до досвіду, до початку процесу пізнання. Розповсюдивши механічне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, Кант, виходячи із законів Ньютона, дійшов висновку, що відчуття можуть виникати лише під дією зовнішнього поштовху, спонуки. Самі по собі вони є пасивними, а тому потребують зовнішньої активності, яка і стає стимулом процесу сприйняття.

Такий підхід дозволяв пояснити, яким чином у людини формується поняття про форму, колір або призначення конкретних предметів, оскільки звук або дотик може стати зовнішньою спонукою до відчуття. Однак такі поняття, як час і простір, так само як і інші відсторонені уявлення, що не мають безпосереднього зв'язку із зовнішніми впливами, опинилися поза даним законом і не могли бути пояснені як результат узагальнення чуттєвих вражень. Це і привело Канта до думки про існування апіорних знань.

Так, філософ поділив усе пізнаване (як зовнішні предмети, так і внутрішні переживання) на явища і речі-в-собі.

«Явища» можна пізнати за допомогою чуттєвого досвіду, а «речі-в-собі» (апіорні знання) є непізнаваними за допомогою відчуттів, а, отже, недоступними для пізнання взагалі, оскільки іншого шляху, окрім дослідного, Кант, як і всі сенсуалісти, не визнавав.

Систематизація та узагальнення знань, отриманих досвідним шляхом, забезпечується апіорними формами мислення, які представлені категоріями розсудку та ідеями чистого розуму. Розум у Канта – вища пізнавальна здатність душі, яка спрямована не на досвід чи предмет, а на розсудок. Виробляючи загальні принципи, розум керує розсудком. У розумі містяться головні апіорні ідеї: Бог, світ, «річ-у-собі». Всі ці ідеї не представлені в досвіді, не можуть бути ані підтверджені, ані спростовані ним.

Поряд із відчуттями та раціональною сферою, Кант виокремлює волю, розуміючи її як здатність людини керувати своїми вчинками згідно з усвідомленими уявленнями про закони. В основі вольового акту – ціль; вольова дія завжди цілеспрямована. Воля в нього близька до практичного розуму, «оскільки для виведення вчинків із законів потрібен розум». Оскільки воля ґрунтується на свідомості, вона може бути лише у розумних істот.

Багато з наукових робіт Канта присвячені проблемі моральності. Він писав, що предметом його міркувань є дві речі – «це зіркове небо наді мною і моральний закон у мені». Кант одночасно відкидає правила, встановлені Богом, а також їх соціально-історичну природу. Він вважає, що «моральний закон» знаходиться у свідомості всіх людей як незмінна даність, одна з її апіорій. На думку Канта, дійсно моральний вчинок – той, який людина здійснює в ім'я морального обов'язку, а не керуючись уявленнями про особистий і суспільний інтерес або суб'єктивними схильностями.

Головний етичний принцип, сформульований Кантом, не втратив своєї актуальності й у наш час – людину не можна розглядати як засіб для досягнення цілі, вона сама є даною ціллю. Даний підхід не лише визнає аморальним будь-яке маніпулювання людьми, а й ставить перед людиною задачу відповідати своєму високому призначенню. Кант вважав, що існує обов'язковий для всіх людей етичний закон, якого всі мають дотримуватися не через прагнення до вигоди, а через бажання відповідати ідеалу людини. Цей закон, що отримав назву морального імперативу, проголошував, що людина повинна вчиняти завжди так, щоб принципи, якими вона керується, могли стати всезагальними.

Отже, роботи Вольфа і Канта стимулювали дослідження важливих для психології проблем індивідуальних особливостей, природи активності людини, формування у неї цілісної картини світу і себе.

Фіхте (1762- 1814) знаходився під безпосереднім впливом Французької революції. Розвинув ідеї про активність суб'єкта, його «Я», про діяльність суб'єкта, про діяльну сторону суб'єкта, трактуючи її ідеалістично. Шеллінг назвав Фіхте антиподом Спінози: «Ідеалізм Фіхте виступає як повна протилежність спінозизма, як спінозизм навиворіт». За Фіхте, є безумовна абсолютно творча здатність - «розумна воля», яка реалізується в емпіричній людській істоті і відрізняє людину від інших явищ природи. Сутність «Я» становить діяльність: ми не тому діємо, що пізнаємо, але ми дізнаємося, призначені діяти. Знання виступає не як мета, а як засіб раціонального панування над природою. Суб'єкт - перш за все діючий суб'єкт. Тому всі знання лише умова, попередній шабелі дії, а теорія - частина людської практики. Діяльна природа людини проявляється і в її зовнішньому - тілесному - зовнішності, складаючи принципову відмінність людського тіла від тіла

тварини: вона має два органи свободи - дві руки, вертикальне положення при ходьбі, «одухотворені очі і такий, що виражає найінтимніші рухи серця рот», але, на відміну від інстинктивної оснащення тварин, «нічого цього ми не маємо, коли виходимо з руки природи». Тіло людське не завершене при народженні і до кінця формується духом, тобто свободою волі. Фіхте діалектично представляє духовний розвиток людини від дитинства до зрілого віку, всюди протиставляючи вченню про асоціації творче «Я». У цих генетичних ідеях душевне життя розкривається з доцільних дій «Я».

Учень Фіхте Шеллінг (1775 - 1854) виступив з критикою суб'єктивізму Фіхте і, на відміну від нього, розглядав душевну життя в контексті вчення про природу. Природа телеологічно пов'язана з духовним. Шеллінг бачить духовне в процесах магнетизму, в електриці, хімічних реакціях, але особливо в органічній природі, яка розвивається від рослин до людини. Людина є сполучною ланкою двох світів - природи і духу. Шеллінг простежив розвиток свідомості від відчуття до свободи. Метою і вищою діяльністю «Я», за Шеллінгом, є мистецтво. За Шеллінгом, теоретичне і практичне, розум і моральність, природа і дух, несвідоме і свідомість втрачають свою протилежність в мистецтві як вищої діяльності «Я». Вище теоретичного пізнання і практичного задоволення варта блаженна насолода красою і художня фантазія.

У ідеалістичній системі Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831) психологія становить один з розділів вчення про суб'єктивний дух (індивідуальну свідомість). Індивідуальна свідомість проходить в своєму розвитку три ступені. На першому ступені дух виступає в безпосереднє сплетіння з тілом (дух як душа); складає предмет антропології. Тут розглядаються різні форми психічного складу людей в зв'язку з їх расовими, віковими і фізіологічними особливостями, аналізуються природні задатки, вікові і статеві відмінності, поняття характеру і темпераменту, а також відчуття. На другому щаблі - рефлексії - дух являє свідомість. Явища свідомості складають предмет феноменології духу. Тут розглядаються питання розвитку свідомості. Вона проходить шлях від свідомості взагалі до самосвідомості і від неї - до розуму. На третьому щаблі розглядається дух, як він проявляє себе як розум (теоретичний дух, тобто пізнання), воля (практичний дух) і моральність (вільний дух). Цей ступінь розвитку духу становить предмет власне психології. Розкриваються в системі Гегеля проблеми відчуження духу і його опредмечування - в моралі, праві, державі, релігії і т.д. Наближають до нового розуміння людської свідомості: вона проявляється не тільки в слові, але в найрізноманітніших проявах творчої активності людини, в практиці. У той же час джерела мислення, його нескінченної творчої потуги залишаються тут нез'ясовним. На особливу увагу заслуговують уявлення Гегеля про особу. Гегель розрізняв в людині такі аспекти: біологічний (органічне природне начало в людині), індивідуальність (формується соціальним середовищем), особистість (особистістю людина повинна стати сама). Духовне ядро особистості становить самосвідомість. Особистість формується і проявляється у вчинках і діях людини. Справжня особистість ніколи не буває завершена і тільки прагне до цього в невтомній діяльності. Так, від Канта до Гегеля розробляється ідея діяльності - творчого ставлення людини до світу, яке і складає сутність людини.

У філософії Людвіга Фейєрбаха (1804 - 1872) стверджується матеріалістичний підхід до розуміння психіки. Темою його філософії є «людина як суб'єкт мислення, тоді як раніше мислення саме було для мене суб'єктом і розглядалося мною як щось самодостатнє». Згідно антропологічного принципу людина розглядалася в єдності тіла і душі: «... протилежність між тілом і душею навіть логічно неспроможна. Протилежності, висловлюючись логічно, відносяться до одного і того ж роду сутності». Фейєрбах не зводив і не протиставляв людину природі, вважав її продуктом і частиною природи. Вказавши на принципову недостатність інтроспективної психології, в якій явища свідомості розглядаються в їх відокремленні від всіх реальних зв'язків, Фейєрбах підкреслює обумовленість свідомості об'єктивними матеріальними процесами, перш за все мозковими, і ставить завдання їх вивчення: «... в психології нам влітають в рот смажені голуби, в нашу свідомість і почуття

потрапляють тільки результати, а не процеси організму ... Але з того, що мислення для мене не мозкової акт, відмінний і незалежний від мозку, не впливає, що і саме по собі воно не мозкової акт ... Навпаки, що для мене, або суб'єктивно, є чисто духовний нематеріальний нечуттєвий акт, то саме по собі, або об'єктивно, є матеріальний чуттєвий акт».

3. Розвиток асоціативної психології в XIX ст.

На початку XIX ст. асоціативна психологія набула канонічного, завершеного характеру, розвиваючись в руслі законів, закладених психологами попереднього покоління, перш за все Гартлі. Найвідомішими представниками асоціативного напрямку в цей період були Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль, Томас Браун та ін.

Спершу проаналізуємо наукові погляди Джеймса Мілля – батька та Джона Стюарта Мілля – сина. Джеймс Мілль (1773-1836) – шотландський економіст і мислитель. Найбільший інтерес для історії психології являє його книга «Аналіз феноменів людського розуму» (1829), в якій він описує закони, що керують мисленнєвими процесами людини. Всі психічні явища він пояснює за допомогою одного основного принципу – принципу асоціації.

У всіх творах Дж. Мілля є одна суттєва суперечність: він був глибоко переконаний, що все наше знання має досвідне походження, але поряд із цим, сам ніколи не користувався досвідом і спостереженням для своїх висновків. Улюблений метод дослідження вченого – дедукція. Людське життя, на його думку, доволі проста і нескладна річ. Він не розумів значення культурних і національних відмінностей між народами і глибоко вірив у те, що відмінність їх колишньої історії залежала лише від того, що народні маси самі не розуміли своїх інтересів. Абстракція, шаблон замінювали для нього живу людину. Всі емоційні рухи людської душі – це відчуття задоволення або страждання, мисленнєві процеси – асоціації уявлень. Таким чином, психологія ставала з його допомогою такою самою точною апріорною наукою, як геометрія, і задачі її надто спрощувалися. Але дедукція може мати наукове значення лише тоді, коли відомі всі фактори досліджуваного явища. Якщо ж ця умова не зберігається, то яка ціна такої логічної дедукції? Дослідники вважають, що такий дедуктивний метод стає подібним до будівлі на піску (чим і є етика, політична економія та психологія Мілля).

Дж. Мілль визнавав психологічне учіння Гартлі істотним пунктом своєї філософської програми. Він заперечував існування в нашому розумі будь-яких вроджених ідей; людський розум – *tabula rasa*. І лише шляхом індивідуального розуму він може засвоювати нові істини і пізнавати організацію Всесвіту. Уривчасті враження, отримувані нами ззовні, під впливом сил природи на наш організм пов'язуються одне з одним і утворюють єдине ціле за участі основного психологічного закону – асоціації. Моральні поняття – справедливість, обов'язок – виникають в нас схожим шляхом, під впливом асоціації між уявленнями про відомі вчинки та їх звичні наслідки. Людський характер також утворюється вихованням та умовами життя. Тому не існує меж моральному вдосконаленню людини, якщо лише виховання здійснюється правильно.

Дж. Мілль застосував механістичну доктрину до розуміння розумової діяльності людини, представляючи таким чином «ментальну механіку». Він мав на меті вигнати з науки ідею суб'єктивності або психічної діяльності та довести, що людський розум є не більше, ніж машина. З його точки зору, емпірики, які оголосили, що розум людини діє як машина, були праві. Розум в дійсності і є машина, яка функціонує так само, як і годинниковий механізм. Він спричиняється дією зовнішніх фізичних сил, а потім функціонує під впливом внутрішніх фізичних сил. На думку Дж. Мілля, розум – це певна пасивна структура, що приводиться в дію тільки зовнішніми стимулами. У відповідь на ці стимули людина реагує автоматично. Тобто ми взагалі не володіємо здатністю діяти спонтанно. Зрозуміло, що в такій концепції свободній волі просто немає місця. Як це відображено в назві головного його твору, Джеймс Мілль в якості основного методу дослідження пропонував також метод аналізу, зведення психічних явищ до їх

елементарних складових. Це варіант все тієї ж механістичної доктрини. Для того, щоб вивчити те чи інше явище, – байдуже, у фізичному чи у психічному світі – все одно, стосується це годинникового механізму чи ідей, що виникають, – необхідно розкласти його на складові частини. «Чітке знання елементів абсолютно необхідно для того, щоб скласти яскраве уявлення про те ціле, яке з них складається», – Дж. Мілль.

На його думку, єдиними психічними елементами є відчуття та ідеї. Пізнання починається з відчуттів, а потім через асоціативні процеси утворюються складні ідеї більш високого рівня. Асоціації залежать від суміжності понять та їх узгодженості. Розум людини не наділений ніякими творчими функціями: асоціації – процес автоматичний і пасивний. Ті відчуття, які зустрічаються разом в певному порядку, у тій же послідовності будуть відтворені в ідеях. Ідеї, які виникають в результаті таких механічних асоціацій, є ніщо інше, як сума деяких індивідуальних психічних елементів.

Джон Стюарт Мілль (1806-1873) – відомий британський філософ, економіст і політичний діяч. Існує думка, що він є найбільш видатним англomовним філософом ХІХ ст.

Велике значення мала діяльність Дж. С. Мілля, спрямована на розробку принципів побудови наукового знання. Його вчення про методи дослідницької діяльності було викладено в роботі «Система логіки» (1843). Розглядаючи асоціації в якості похідних від законів логіки, вчений доводив, що логічні операції (судження, умовисновки та ін.) підкорюють собі зв'язки вражень в середині індивідуального розуму. Тому логіка і є критерієм правильності людських суджень. Логіка, на думку Мілля, може стати об'єктивним і надіндивідуальним методом, який допоможе психології вивчити зміст свідомості, особливості перебігу пізнавальних процесів і стати, таким чином, точною дисципліною.

Джон Стюарт рано звик аналізувати свої власні переживання і був переконаний, що ніхто не може йому допомогти. Він розмірковував так: всі наші моральні якості суть результат асоціації; ми любимо ті речі, які зазвичай приносять нам задоволення, не любимо того, що приносить страждання. Задача виховання полягає в тому, щоб створити в душі дитини тверді та міцні асоціації між задоволенням та поведінкою, спрямованою на благо людству, асоціацією ж страждання – з протилежним способом думок.

Доволі скептично вчений ставився до всіх реформаторських планів: що ж будуть робити люди, чим вони наповнять своє життя, коли ціль буде досягнута і боротьба за краще завершиться перемогою? Чи варто боротися з вадами і недоліками в сучасному суспільстві, коли успіх приведе за собою смуток і пересичення життям? Як досягнути того, щоб люди були щасливі тими буденними подіями, які складають головний зміст життя кожної людини? Допоки не буде вирішено це питання, нічого й думати про соціальну реформу.

Дж. С. Мілль був переконаний, що апіорні теорії не можуть пояснити всієї багатоманітності й складності людського життя, і що істина зазвичай лежить однаково далеко від всіх крайніх думок.

Син піддав критиці позицію свого батька, Джеймса Мілля, щодо питання про пасивність людського розуму, який діє лише під впливом зовнішніх стимулів. На думку Джона Стюарта, розум відіграє активну роль у виробленні асоціативних ідей. Складні ідеї не являють собою просто результат сумування декількох простих ідей. В процесі асоціювання виникають нові якості, які були відсутні у складових елементах. Наприклад, якщо змішати синій, червоний та зелений кольори в певній пропорції, то врешті-решт ми отримаємо колір зовсім нової якості. З позицій такого творчого синтезу поєднання декількох психічних елементів завжди породжує нову, відмінну від вихідного, якість.

На розвиток поглядів Дж. С. Мілля значний вплив здійснило вивчення хімії. Саме з цієї науки він запозичив модель психічних процесів, альтернативну фізичній, механічній моделі, яка так сильно вплинула на його батька і на все покоління емпіриків та асоціаністів. Провідною моделлю в хімії є модель синтезу: коли виникає певна нова якість, що не зводиться до якостей вихідних елементів (поєднання водню та кисню – це вода).

Аналогічні процеси відбуваються і під час асоціювання ряду простих ідей в складні. Мілль назвав подібні процеси через асоціацію ідей «ментальною хімією». Ще одним важливим внеском Дж. С. Мілля у психологію є те, що він відстоював можливість наукового пізнання у психології. Він висловлював цю точку зору тоді, коли інші філософи, і серед них Огюст Конт, заперечували можливість наукового пізнання психіки.

Дж. С. Мілль говорить також про необхідність створення нової соціальної науки, яку він називає «політична етологія» (наука, яка має встановити закони розвитку національного характеру, досліджуючи психологічні особливості цілих народів, подібно тому, як психологія вивчає психічне життя окремої особистості).

Він не створив нової школи, не розробив завершеної філософської системи. Дж. С. Мілль був послідовником інших мислителів і розвивав ті ідеї, які були відкриті його попередниками. Але він більше, ніж будь-хто інший, сприяв розповсюдженню у всьому цивілізованому світі правильного розуміння духу сучасної науки, що виникла на основі вивчення природи. Предметом дослідження Дж. С. Мілля було психічне життя людства у широкому розумінні цього слова. Вивчення психічних процесів окремої особистості було основою для розробки соціальних питань: життя індивідуума і суспільства – постійна тема творів Джона Стюарта. Він був переконаний в тому, що соціальна наука не може мати самостійного характеру і що закони соціальних явищ можливо відкрити лише тоді, коли ми зрозуміємо явища, які відбуваються в душі окремої людини.

Одним із видатних представників асоціативного напрямку на початку XIX ст. був також Томас Браун (1778-1820).

До його заслуг відноситься постановка питання про власне психологічні закономірності набуття індивідом досвіду, що не зводиться до фізичних або фізіологічних причинних пояснень. Він вважав, що у трактуванні асоціацій не потрібно обмежуватися провідним, на думку Гартлі, принципом суміжності, або іншими типами асоціацій – за схожістю та контрастом, про які писали Берклі та Юм. Не влаштовували Брауна і введені Юмом асоціації причини, тому Браун визначив існування законів асоціацій двох рівнів складності, з яких перші можуть пояснити лише прості судження.

У своїй праці «Лекції про філософію людського розуму» (1820) Браун доводив, що *первинні закони* людського розуму першочергово притаманні людській свідомості, складові якого, незалежно від навчання та досвіду, пов'язуються між собою. Ці закони необхідні, проте недостатні для пояснення тих обставин, згідно з якими за певним психічним феноменом (образом, бажанням, думкою) у свідомості з'явиться саме такий, а не інший образ або ідея. Щоб вирішити цю, центральну для асоціативної психології задачу, потрібно до первинних законів приєднати *вторинні*.

Таких законів Браун виокремлює дев'ять: частоти, новизни, конституційних відмінностей між індивідами, тривалості першочергового відчуття та ін. Вчений стверджував, що частота усвідомлення певних образів, свіжість і незвичність вражень від них, сила пов'язаних з ними емоцій збільшують шанси на встановлення зв'язку між образами.

Важливими пунктами в концепції Брауна було виокремлення в якості особливої категорії асоціативного процесу відчуття відношень між окремими станами свідомості, а також положення про те, що окремі відчуття здатні до злиття в комплекси, де утворюючи ці комплекси складові вже не розрізняються. Із цим було пов'язано і положення про наявність спонтанної асоціації, за якої порядок ідей може дещо відхилятися від порядку відчуттів. У подальшому ці думки Брауна були втілені в закони творчої асоціації, сутність яких полягала в тому, що людина здатна до продукування принципово нових понять.

Одним із перших спробу перебудувати асоціативну психологію здійснив німецький психолог Іоган Фрідріх Герbart (1776-1841). Він є автором головної своєї праці «Психологія, по-новому обґрунтована на метафізиці, досвіді та математиці» (1814). В його теорії об'єдналися основні принципи асоціанізму і традиційні підходи німецької психології – ідеї активності душі, апперцепції, ролі несвідомого.

Герbart стверджував, що наш внутрішній світ відносно пов'язаний з внутрішнім світом, а

тому неможливо говорити про адекватне відображення дійсності, яке передає основні властивості оточуючих предметів. Для того, щоб підкреслити відмежованість внутрішнього світу від зовнішнього, показати відсутність зв'язку між уявленням як частиною внутрішнього, психічного світу і предметом, який є непсихічним, зовнішнім по відношенню до людини, Герbart замінив термін «відчуття» на поняття «уявлення».

Герbart виокремлював в душі три прошарки – апперцепцію (сфера ясної свідомості), перцепцію (сфера неясної свідомості) і несвідоме. Таким чином, для Герbart сфера душі була значно ширшою за свідомість. Обсяг свідомості, на його думку, не співпадає з обсягом уваги, яка і є апперцепцією.

На відміну від Лейбніца, який розумів під монадою сутність, в якій відображається Всесвіт, у Герbart ж уявлення є феноменом індивідуальної душі, тобто вичерпується тим, що дано суб'єкту.

Герbart стверджує (як асоціаністи), що в душі немає нічого першочергового. Одночасно із цим він зберігає поняття про душу, вважаючи, що інакше неможливо пояснити єдність психічного життя і початкове джерело її активності (у цьому дослідник розходиться з прихильниками асоціаністичного вчення). Разом із тим, душа, вважає Герbart, непізнана, тому вона не може бути предметом науки. Цим предметом є феномени, доступні досвідному вивченню – уявлення. Кожне з них не лише має певний зміст, але є «енергетичною» (силовою) величиною. Уявлення не є пасивними елементами в душі людини, але наділені власним зарядом, активністю.

Виходячи з даної тези, Герbart розробляє вчення про «статичку і динаміку уявлень». Додавання сили (заряду) в якості параметра уявлень дозволило згодом застосувати по відношенню до дослідження психічних процесів математичні методи і таким чином отримувати об'єктивні дані. Не менше значення введення даного параметра мало і для розвитку дослідження порогів відчуттів. З токи зору Герbart, кожне уявлення прагне потрапити до центральної частини душі – сфери свідомості. Однак обсяг даної сфери, так само як і апперцепції, не є безмежним, і тому потрапити туди може лише уявлення, наділене достатньою інтенсивністю, силою, що може подолати поріг і відділяє свідоме від несвідомого. Ще більшу інтенсивність повинно мати уявлення для того, щоб подолати поріг апперцепції і потрапити до центру уваги людини, до сфери її ясної свідомості. Хоча сам Герbart і не мав можливості експериментально вивчити ту найменшу інтенсивність, яка необхідна уявленню для того, щоб потрапити до свідомості, ідея порогу відчуття пов'язана саме з цими роботами.

Природно, що кожне сильне уявлення, потрапляючи до свідомості, витісняє звідти вже неявне в ній, але більш слабе уявлення. Так, Герbart зробив висновок про те, що між протилежними уявленнями існують відношення конфлікту, витіснення.

«Теорія статички і динаміки уявлень» відіграла важливу роль і в теорії навчання, оскільки Герbart висунув ідею про принципи навчання: ясність, асоціації, систему і метод. Методика навчання має будуватися так, щоб нове знання відразу ж потрапляло до центру уваги людини, для чого воно повинно бути або досить привабливим, або поєднатися з іншими, вже наявними в людини знаннями. Інформація збережеться в душі в тому випадку, якщо вона увійде до системи з іншою, вже наявною інформацією. Механізмом такого поєднання понять є класичні закони асоціацій.

В теорії Герbart з'явилися нові й актуальні для психології ідеї про динаміку уявлень, їх зв'язки і конфлікти, розташування в душі людини. Наукові пошуки вченого здійснили вплив на багатьох психологів, зокрема, на положення Фрейда про витіснення і конфлікт між свідомим і несвідомим. Герbart показав, що дійсно існують перемінні для математичного обчислення життя уявлень, а саме: їх інтенсивність (сила) та перебіг у часі.

Олександр Бен (1818-1903) – шотландський філософ, психолог і педагог. Він є автором таких праць: «Відчуття та інтелект» (1855), «Емоції та воля» (1859) та ін. Вчений послідовно проводив курс на зближення психології з фізіологією.

Бен доводив, що асоціативна психологія має розглядати не лише асоціації, що існують в свідомості індивіда, а й ті, що знаходяться в основі його поведінки. В своїх працях вчений

прагнув якомога тісніше пов'язати психічні процеси з тілесною організацією (що було не дуже звичним на той час).

Бен вважав, що не лише мозок, а й вся «тілесна система», хоча й різною мірою, пов'язана з психічними функціями. Відтак, шляхом вивчення органів відчуттів і органів можна проникнути в сутність мозку, зрозуміти особливості його роботи. Він рішуче відстоював теорію «психофізичного паралелізму», початок розробки якої був покладений Лейбніцем. Однак Бен розглядав даний підхід не як відособлення душі від тіла, а як утвердження їх нероздільності.

Науковець приділяв увагу рівням психічної діяльності (рефлексам, інстинктам, навичкам), безпосередній зв'язок яких із тілесною будовою є очевидним. Значне місце в загальній будові психофізичної діяльності відводив м'язовій системі. При цьому мова йде, як і у Гартлі, про реальний акт, а не лише супроводжуючі його відчуття. Саме в теорії Бена до предмета асоціативної психології було включено реальну поведінку живої істоти, хоча даний факт і не отримав теоретичного обґрунтування, як це буде зроблено в теорії Спенсера.

Учений встановив у примітивному русі перше душевне явище і вказав на зародок активності думки й волі всередині м'язового відчуття. Походження уявлення простору, яке він ретельно досліджував, Бен бачив у тому, що рух доводить до свідомості однакові відмінності в ступені відчуття у різний час, а саме залежно від його (руху) власної швидкості. Наприклад, уявлення площини виникає внаслідок поступово змінюваної інтенсивності руху очей у зв'язку з тими самими зоровими враженнями. Рух та його зв'язок зі сприйняттям пояснюють також і вищі форми душевного життя, наприклад, волю.

Тлумачення русійних сил поведінки Беном відбувалося в суперечці з причинною тенденцією у фізіології та психології, де головним механізмом поведінки ще з часів Декарта вважався рефлекс. Бен протиставив рефлексу спонтанну дію, що стала однією з важливих категорій в його концепції. На думку вченого, спонтанними є такі дії, для виникнення яких прямих фізичних дій недостатньо. Принципом спонтанних дій він пояснював вироблення навички. Вихідними для неї є неупорядковані випадкові рухи людини, з яких обираються і закріплюються в результаті повторення ті, що призвели до успіху.

Бену належать ідеї про спонтанну активність нервової системи, прояви якої закріплюються тоді, коли супроводжуються відчуттям задоволення. Він наголошував на тому, що асоціації не можуть утворюватися без наявності особливої активності розуму, яка неоднакова у різних людей. Бен визнавав існування так званих творчих асоціацій, що пояснюють виникнення нових продуктів, які неможливо пояснити просто сумою отриманих у досвіді відчуттів.

Спираючись на положення еволюційної теорії Дарвіна, Бен звертав увагу на фактори, які зумовлюють перехід від інстинктивної поведінки до вольової, що керується людським розумом. Науковець доводив, що як природа, пробує і помиляючись, обирає найпродуктивніші види, так і людина здійснює перехід від неусвідомлюваної та спонтанної поведінки до розумної та вольової не відразу, а поступово. Людина за допомогою методу спроб і помилок знаходить найбільш продуктивні й доцільні форми реакції на певні події і предмети навколишнього світу, які й закріплюються у формі навички або вольової, розумної дії. Так, у психології з'явилася модель спроб і помилок, яка в подальшому була покладена американськими психологами в основу об'єктивного дослідження поведінки.

Якщо Бен сприяв фактичному розширенню сфери психологічного дослідження, то теоретичне обґрунтування подібної зміни предмета було зроблено Гербертом Спенсером.

Герберт Спенсер (1820-1903) – англійський філософ і соціолог, один із засновників позитивізму. В його теорії переплітаються впливи позитивізму, асоціанізму та еволюційного підходу.

Спенсер здійснив спробу переглянути предмет психології, визначивши його як співвідношення зовнішніх і внутрішніх форм, асоціації між ними. Тим самим він розширив сферу психічного, включивши до неї не лише асоціації в полі свідомості, а й ті асоціативні зв'язки, що пов'язують свідомість із зовнішнім світом.

Науковець наполягав на існуванні об'єктивної психології, що вивчає будову мозку, і

суб'єктивної, спрямованої на вивчення станів душі. Дослідження останніх привело його до визначення того, що існують паралельні етапи в розвитку внутрішніх і зовнішніх (поведінкових) психічних актів. Таким чином, і зовнішнє, і внутрішнє ставало предметом вивчення психології, що дозволяло виробити об'єктивні методи дослідження, неможливі при зведенні психіки лише до свідомості. Спенсер наголошував на специфіці психологічного дослідження, говорячи про унікальність психології як єдиної науки, що вивчає зв'язок внутрішнього і зовнішнього, на той час, як інші дисципліни зосереджені або на зовнішньому плані (хімія, фізика), або на внутрішньому (фізіологія, філософія).

Спенсер зміцнив принцип розвитку в якості найважливішого способу наукового пояснення. Оригінальності й значущості його думка про розвиток набуває у висновку про те, що кожна людина знаходить в собі як апріорне дане – дух, а саме: вроджені уявлення дані індивіду в спадок в якості здатності, а отже, першочергово вони набувалися шляхом численних попередніх поколінь. Тому закономірно, що психічний розвиток окремої людини починається не з нуля. Але з такої позиції неправильно було б заперечувати емпіризм. Так можна пояснити апріорне, однак залишається ще сутність духу як дещо незмінюване і неосяжне, як сутність матерії. Психолог має задовольнятися вирішенням своєї задачі, вдаючись до загальної біології, тобто дослідження тваринного життя і нервової системи. Весь предмет психології – це закономірний зв'язок між сукупністю зовнішніх явищ, з одного боку, і сукупністю внутрішніх – з іншого.

Життя означає постійне пристосування внутрішніх відношень до зовнішніх. Спенсер у цілому демонструє, що адаптація розповсюджується в просторі, розширюється в часі, виграє в точності, значенні та складності. Розвиток розуму, зокрема, починається з рефлексу, переходить в інстинкт, пам'ять і, нарешті, в розум. Даний розвиток базується на простому принципі: зв'язаність між душевними станами пропорційна тому, скільки разів зв'язок між відповідними зовнішніми явищами повторювався на досвіді. Крім того, в ньому також наявний закон будь-якого розвитку: рух уперед від невизначеної, незв'язаної однорідності до визначеної, зв'язаної різноманітності.

Наукові пошуки Спенсера сприяли появі нового підходу до детермінації психіки – біологічного, що змінював механістичне пояснення. Психіка, на думку вченого, являє собою механізм адаптації до середовища. Крім того, вона закономірно виникає на певному етапі еволюції в той момент, коли життєві умови ускладнюються настільки, що пристосуватися до них без адекватного відображення не видається можливим. То ж, психіка людини – це вищий ступінь розвитку, який з'являється не відразу, а поступово з ускладненням умов життя і діяльності живих істот. На думку вченого, вихідна форма психічного життя – відчуття розвилося від подразливості, потім з'явилися інші форми психіки, за допомогою яких організм пристосовується до середовища: відчуття, почуття, пам'ять, розум існують у свідомості; рефлекс, інстинкт, навичка, воля реалізуються у поведінці.

Спенсер стверджує: головне значення розуму полягає в тому, що він позбавлений обмежень, притаманних нижчим формам психіки, а тому сприяє найбільш адекватному пристосуванню індивіда до середовища. Дана ідея про зв'язок психіки, переважно інтелекту з адаптацією, стала провідною для психології на початку ХХ ст.

Спенсер розповсюдив закони еволюції як на психіку, так і на соціальне життя. Він стверджував, що людина повинна пристосовуватися не лише до природи, а й до соціального оточення, тому її психіка розвивається разом із суспільством. Вчений одним з перших порівняв психологію дикуна і сучасної людини і зробив висновок про те, що у сучасної людини сильніше розвинуте мислення, на відміну від дикунів, у яких більше розвинуте сприйняття. Вчений здійснював аналіз психічного розвитку людей різних національностей і різних історичних періодів, намагаючись віднайти відмінності між ними. Як уже було сказано вище, Спенсер не погоджувався з колишніми поглядами асоціаністів на прижиттєвість формування знань. На його думку, найчастіше повторювані асоціації не зникають, а зміцнюються в мозку людини і передаються в спадок, таким чином, «свідомість не є чистим аркушем, а має заздалегідь готові асоціації». Ці вроджені асоціації і визначають відмінність між мозком європейця і туземця,

різницю в свідомості різних народів.

Тема 7: Виникнення психології як самостійної науки у XIX ст.

Основні відкриття у фізіології (Дюбуа-Реймон, Белл, Вебер, Гельмгольц), які стали підставою для оформлення психології як самостійної науки. Психофізика Г.Фехнера. Основний психофізичний закон та варіанти його виразу (Г. Фехнер, С. Стівенс). Психометрія Ф.Дондерса. Лабораторія Ф. Гальтона та його внесок у розвиток психодіагностики. Школа В.Вундта та його програма будування психології як самостійної науки.

Сучасна психофізика. Проблема закону та методу в психології. Дослідження Тітченера та будування нової школи структуралізму. Основні відмінності від психології Вундта. Дослідження Ебінгауза.

1.Становлення експериментальної психології: дослідження Г. Т. Фехнера, Е. Г. Вебера, Г. Гельмгольца

Перші паростки експериментальної психологічної науки почали з'являтися на фізіологічній ниві, коли дослідники з метою вивчення функцій органів відчуття почали проводити експерименти й обчислювати результати своїх досліджень. Відтепер вони взаємодіяли не з уявленими елементами безтілесної душі, а з її реальними реакціями на фізичні стимули.

Нині предметом математичних узагальнень стали факти, доступні експериментальній перевірці. Фундаментальне коло цих фактів було об'єднано під назвою психофізики. Її основоположником став німецький учений Густав Теодор Фехнер (1801-1887).

У книзі «Елементи психофізики» (яку вважають першою працею з експериментальної психології) (1860) він визначає психофізику як науку про всезагальний зв'язок фізичного і духовного світу. При цьому зв'язок між матеріальним і духовним, психічним і фізичним розглядався ним із позицій паралелізму цих явищ (тобто їх незалежності), між якими існує лише функціональний зв'язок. Як вважав Фехнер, психофізика повинна займатися експериментально-математичним вивченням різних психічних процесів (відчуттів, сприймань, почуттів, уваги тощо) в їх співвідношенні із зовнішнім і внутрішнім світами. Відповідно він виокремлював два види психофізики: одна, зовнішня, мала вирішувати питання про співвідношення між психічним і фізичним (духовним і матеріальним), друга, внутрішня, – питання про співвідношення психічного і фізіологічного (між душею і тілом). Свої зусилля вчений зосередив на зовнішній психофізиці – дослідженні зв'язків між факторами зовнішнього середовища та психічними процесами. В основі його експериментів лежала думка, що душевні явища можна виміряти.

Психофізик Фехнер виходив з переконання, що тіло й душа являють собою два роди проявів однієї і тієї ж основної сутності. Їхню приналежність одне до одного та їхню відмінність він вважав можливим виразити спочатку символічно, а потім фактично в законі числового ряду. Так він дійшов до думки «зробити відносний приріст живої тілесної сили... мірою приросту відповідної духовної інтенсивності». Для Фехнера тілесні процеси означають перемини в мінливій системі рухів, які пов'язані з одночасними по суті змінами душі в сенсі математичної функції. У зв'язку з цим він вважає, що душа наділена протяжністю й досягає повного усвідомлення, як тільки певні частини нервової системи переходять до хвилюподібного руху, сила якого перевершує відому межу, або «поріг». Втім, сфера одухотвореного буття ширша за сферу людської або тваринної свідомості. Не

можна точно довести, але можливо доволі серйозно припустити, що й рослина приховує в собі душу.

Заслугою Фехнера є те, що він увів у психологію чуттєвого пізнання поняття порогу відчуття. Запозичивши сам термін порогу в Гербарта, який говорив про поріг свідомості, Фехнер застосував його по відношенню до відчуттів. Перші експерименти вченого показали відмінність між відчуттями залежно від початкового параметра подразників, які їх викликають. Так, звук дзвону, доповнюючи один дзвін, викликав інше враження, ніж його приєднання до десяти дзвонів. Виникло уявлення про поріг відчуття, тобто про величину подразника, що викликає або змінює відчуття. У тих випадках, коли мінімальне збільшення величини подразника супроводжується ледве помітною зміною відчуття, почали говорити про поріг розрізнення. Було встановлено закономірність: для того, щоб інтенсивність відчуття зростала в арифметичній прогресії, необхідним є зростання в геометричній прогресії величини стимулу, що його викликає (закон Вебера-Фехнера).

До речі, за словами Фехнера, проводячи свої експерименти, він не знав про роботи Вебера. Лише пізніше вчений зрозумів, що закон, виражений ним математично, був як раз тим відкриттям, над доведенням якого працював і Вебер.

Фехнер ретельно розробив техніку експериментальних досліджень, спрямованих на визначення порогів відчуттів, які б дозволяли встановити ледве помітну відмінність між відчуттями. Вчений використовував спеціально розроблені методи вимірювання: метод ледве помітних змін, метод постійного стимулу та ін.).

Фехнер відкрив ефект температурної адаптації, виокремив три види шкіряних відчуттів: відчуття тиску, або дотику, температурні відчуття, відчуття локалізації.

Поряд із психофізикою, Фехнер став засновником експериментальної естетики, в якій намагався застосувати свій експериментально-математичний метод. Так, порівнюючи предмети мистецтва, вимірюючи різні побутові предмети, вчений намагався віднайти формулу, за якою можна було б визначити приємність (неприємність) певних об'єктів. Науковець вивчав, які предмети і завдяки яким ознакам людям подобаються, а які не викликають у них почуття прекрасного.

Фехнер описував свої теоретичні погляди та експериментальні дані детально, в чіткій доказовій формі. Він продемонстрував, що психічні явища можна вивчати відповідно до загальноприйнятих наукових критеріїв, а не лише у формі метафізичних спекуляцій. Цікаво, однак, що експериментатор Фехнер у 1866 році під псевдонімом «доктор Мізес» опублікував «Книжечку про життя після смерті» – цілковито метафізичного споглядального плану. Так, він виявив свій інтерес до філософських питань, незважаючи на те, що все життя діяв, спираючись на засади природничих наук.

Фехнер здійснив настільки потужний внесок у розвиток психології, що він по праву міг би вважатися засновником експериментальної психології. Але науковець не прагнув створити нову науку, його ціллю було зрозуміти співвідношення між психічним і фізичним світами. На основі психофізичних досліджень Фехнера, В. Вундт невдовзі розробить свій план експериментальної психології. Визнаючи видатні наукові досягнення Фехнера, слід зазначити, що підґрунтям для його психофізики стали численні експерименти, отримані іншим німецьким ученим, фізіологом Ернстом Генріхом Вебером.

Ернст Генріх Вебер (1795-1878) – німецький психофізіолог, анатом, брат фізика Вільгельма Вебера.

Використовуючи спеціально розроблений прилад – екстезіометр (або циркуль Вебера), дослідник експериментально дослідив відчуття дотику і встановив, що шкіра людини наділена різною чутливістю до локалізації дотику. Для того, щоб виникло нове відчуття, необхідним є певне співвідношення (яке може бути константним і відмінним для різних органів відчуттів) нового подразника до вихідного (закон розрізнюваної чутливості). Тим самим Вебер установив правило, згідно з яким рівним відносним

відмінностям у подразниках відповідають рівні відмінності у відчуттях і продемонстрував можливість вимірювання психічних явищ.

Так, Вебер, намагався встановити величину ледве помітного розрізнення у вазі двох вантажів, яку здатна розпізнати людина. Він запропонував учасникам експерименту підняти два вантажі й визначити, який з них важчий. Вага одного вантажу була однаковою на всіх етапах експерименту, вага іншого піддавалася змінам. Якщо відмінність була несуттєвою, вага визнавалася однаковою, але на певному етапі збільшення різниці вона розпізнавалася досліджуваними.

У 1834 році вчений дійшов висновку, що для визначення ледве помітної різниці між двома подразниками можна вивести постійний коефіцієнт, свій для кожного різновиду відчуттів. Для слухової чутливості це співвідношення становитиме $1/10$, для світлових подразників – $1/100$. Відкрите Вебером співвідношення $dR/R = K/dR$, де K – константа, а R – стандартна величина стимулу, має назву закон Вебера, або дріб Вебера. Так, дослідження вченого засвідчили, що немає відповідності між фізичним подразником і його змінами та сприйняттям суб'єктом цього подразника.

Потім Вебер дослідив здатність розрізняти вагу за м'язовими відчуттями. Він виявив, що учасники експерименту точніше розрізняють відмінність у вазі вантажів, коли піднімають їх самі, отримуючи м'язові відчуття через кисті рук, плечі та передпліччя, ніж коли вантаж вкладають їм у руки. Проводячи досліди з візуального визначення відмінностей, він виявив, що тут відношення величин менше, ніж у випадку з м'язовими відчуттями.

Вебер також експериментально вивчав точність тактильних відчуттів, а саме відстань між двома точками на поверхні шкіри, коли людина відчуває два окремі дотики. Учасники експерименту не могли бачити спеціальний прилад, але мали назвати кількість відчутих ними дотиків. Коли дві точки подразнення знаходяться близько одна до одної, досліджувані відзначають лише один дотик. Збільшення відстані між двома джерелами подразнення викликало в учасників експерименту невпевненість відносно того, скільки дотиків вони відчули: один чи два. Але на певній, досить великій відстані, досліджувані впевнено стверджують те, що вони відчули два різні доторкання. Цей експеримент продемонстрував наявність так званого двоточкового порогу – певного моменту, з якого можна розпізнати два незалежні джерела подразнення.

Учений висловив цікаву гіпотезу про сенситивність раннього дитинства для білатерального (перехресного) переносу рухових навичок. Сам дослідник був амбідекстером і міг одночасно обома руками малювати дзеркальні зображення.

Герман Людвиг Фердинанд фон Гельмгольц (1821-1894) – німецький фізик, фізіолог, дослідник, який здійснив низку видатних відкриттів. І хоча психологія посідала лише третій рядок в списку його наукових інтересів, він фактично поклав початок психофізіології.

Як писав І. М. Сеченов: «Слава Гельмгольцу за його кроки в психологічній галузі, – з нього виросла найбільш розроблена частина сучасної фізіологічної психології». Для психологічної науки інтерес являють досліджувані Гельмгольцем питання психофізіології зору та слуху: фундаментальна 3-томна праця «Фізіологічна оптика» (1856-1866), «Про сприйняття тону» (1863), а також визначення швидкості нервових імпульсів.

На той час існувала думка, що швидкість перебігу нервового імпульсу є «невимірною» (надзвичайно великою, миттєвою). У 1852 році Гельмгольц виміряв швидкість проходження нервового імпульсу і вважається першим дослідником, який це зробив. Він фіксував моменти збудження рухливого нерву м'яза кінцівки жаби і наступної м'язової реакції. За допомогою спеціально винайденого для цього дослідження приладу (кінографу) Гельмгольц експериментував з нервами різної довжини і визначав часову різницю між моментом стимуляції нерва поряд із м'язом і періодом м'язової реакції. Після цього він робив те саме, але вже стимулюючи нерв в іншому місці, далі від м'яза. Ці

досліди дозволили йому визначити швидкість проходження нервового імпульсу, яка в середньому дорівнювала 90 футів/сек.

Дослідним шляхом науковцем було встановлено, що нервові імпульси проходять з певною швидкістю. Це підтвердило припущення, що процеси мозкової та м'язової діяльності протікають не одночасно, як вважалося раніше, а сліднують одне за одним через певний час. Гельмгольца, однак, цікавили не психологічні аспекти, а лише сама можливість вимірювання даного параметру. Заслуги Гельмгольца для психології були визнані пізніше: результати його експериментів створили підґрунтя для перспективного напрямку в галузі вивчення перебігу нейропроцесів, а також – для майбутніх експериментів з визначення кількісних характеристик психофізіологічних процесів.

Центральне місце в експериментальних дослідженнях Гельмгольца посідали питання психофізіології зору та слуху. До вивчення фізіології зору він приступив майже відразу після своїх відомих дослідів щодо вимірювання швидкості проведення нервового збудження.

Під час досліджень з фізіологічної оптики він винайшов офтальмоскоп – прилад для дослідження сітківки ока. Гельмгольц вивчав зовнішні м'язи ока та механізми, за допомогою яких внутрішні м'язи переміщують кришталік під час фіксування зору. Він переглянув і розширив трикомпонентну теорію кольорового бачення.

Експериментальне вивчення явищ контрасту, окоміру, ілюзій, сприйняття напрямку й глибини привело вченого до висновку про те, що всі перераховані вище зорові функції не є вродженими властивостями ока, а являють собою продукти досвіду та вправ, ефекти багаторазового повторення сенсомоторних зв'язків та асоціацій.

Із загальної емпіричної теорії зору виходило й учення Гельмгольца про «несвідомі умовиводи». Вчений використовував різноманітні призми, які спотворювали зорові образи, однак досліджувані дуже скоро навчалися бачити крізь призму правильний образ. Причиною такої здатності усувати перешкоди у формуванні образу є досвід багаторазової перевірки образів об'єктів, їхньої форми, величини за допомогою рухів очей, рук, усього тіла. Дослідження свідчило, що рухи – це не механічні дії, вони здійснюють «пізнавальну» діяльність. Як вважав Гельмгольц, ці рухи підпорядковані певним правилам, які по своїй суті є правилами логіки, своєрідними умовиводами несвідомого характеру. До того ж, вчений виявив існування внутрішнього зв'язку сенсорних (чуттєвих) та рухових актів, які приховані за звичайним процесом безпосереднього сприйняття світу.

Учений бачив відмінність між відчуттями і сприйманням, вважаючи перші моментальною сенсорною інформацією, а сприймання – інформацією про минуле. На його думку, сприйняття впливає на відчуття: щось зникає, а щось додається до відчуттів у процесі сприйняття. Такий процес чуттєвої модифікації є «несвідомим умовиводом», що перебуває поза контролем людей, але здатний на них впливати.

Встановлені в експериментах численні факти демонстрували, що різноманітні перцептивні акти визначаються не лише характеристиками об'єкта, а й притаманний їм значній частині досвідних даних, які в стимулі безпосередньо не представлені (наприклад, ілюзії, константність сприймання неможливо вивести лише з властивостей зовнішніх предметів та їх відношень). Таким чином, Гельмгольц зробив висновок про існування внутрішнього додаткового фактору, або механізму, який впливає на те, де, як і якими ми бачимо зовнішні предмети. Цей фактор він називає «несвідомими умовиводами» (або набутий у досвіді шляхом багаторазового повторення асоціативний синтез сенсомоторних компонентів), які формулюються за зразком індуктивного умовиводу без участі свідомості.

Висунута вченим гіпотеза стверджувала факт реального існування несвідомої частини психічних процесів, дія яких недоступна для інтроспекції, а тому їх виявлення можливе лише опосередковано, об'єктивним шляхом. Крім того, вона дисонувала з тими поглядами, які утвердилися в результаті засвоєння німецькими вченими ідей І. Канта. Більшість психологів виховувалась у дусі кантівського апіоризму і вважала, що

мисленнєві процеси і перцептивні категорії є вродженими, засвоюються апіорно (поза досвідом). Гельмгольц, навпаки, у своїх класичних експериментах з формування просторових образів довів, що процеси сприйняття розвиваються в ході навчання.

З 1856 року Гельмгольц починає займатися фізіологічною акустикою. У 1863 році він публікує узагальнюючу працю «Про сприйняття тону», в якій пропонує широкий матеріал з експериментального вивчення тонального складу голосних звуків, тембру, комбінаційних тонів, висуває учіння про дисонанс і консонанс, викладає свою резонансну теорію слуху.

Герман фон Гельмгольц був видатним ученим, всі його експерименти та книги сприяли формуванню психології як самостійної науки. Його учнями були І. М. Сеченов і В. Вундт.

2.Ф. Гальтон (1822-1911), перебуваючи під глибоким враженням ідей свого кузена Дарвіна, вирішальне значення надає не фактору пристосування окремого організму до середовища, а фактору спадковості, згідно з яким пристосування виду досягається за рахунок генетично детермінованих варіацій індивідуальних форм, які складають цей вид. Спираючись на даний постулат, Гальтон став піонером у розробці генетики поведінки.

Широко розгорнулося вивчення індивідуальних відмінностей. Ці відмінності постійно давали про себе знати в експериментах по визначенню порогів чутливості, часу реакції, динаміки асоціацій і інших психічних феноменів. У книзі «Спадковість таланта» (1869) він доводив, що видатні здібності передаються у спадок. Використовуючи наявні експериментально-психологічні методики, приєднавши до них винайдені ним самим, він поставив їх на службу вивчення індивідуальних варіацій. Це відносилось як до тілесних, так і до психічних ознак. Останні вважались не в меншій мірі залежними від генетичних детермінант, ніж, скажімо, колір очей.

У його лабораторії кожен бажаючий міг за невелику плату визначити свої фізичні і психічні здібності, між якими, за Гальтоном, існують кореляції. Через цю антропологічну лабораторію пройшло близько 9000 чоловік. Але Гальтон тримав в умі більш глобальний задум. Він розраховував охопити все населення Англії, з тим, щоб визначити рівень психічних ресурсів країни.

Свої випробування він позначив словом «тест», яке широко увійшло в психологічний лексикон. Гальтон *став піонером перетворення експериментальної психології в диференціальну*, що вивчає відмінності між індивідами і групами людей. Заслугою Гальтона стала поглиблена розробка варіаційної статистики, яка змінила вигляд психології як науки, широко використовуючи кількісні методи.

Гальтон був першим, хто зробив індивідуальні відмінності між людьми спеціальним предметом дослідження; створив вимірювальні процедури і початковий статистичний апарат для оцінки відмінностей; зібрав великий експериментальний матеріал, що стосувався різних рівнів у структурі індивідуальності - соматичного, фізіологічного, психологічного, він навіть поставив питання про походження індивідуальних особливостей і спробував вирішити його.

3.Внесок В. Вундта у розвиток психології як науки.

Незважаючи на численні експериментальні дослідження і надзвичайно цінні наукові досягнення багатьох учених XIX ст., «батьком експериментальної психології» вважають Вільгельма Вундта.

Вільгельм Вундт (1832-1920) – німецький вчений, який заснував у Лейпцигу першу в світі експериментальну лабораторію в 1879 році. У ній працювали вчені не лише з Німеччини (Е. Крепелін, О. Кюльпе, Е. Мейман та ін.), а й з Америки (Г. С. Холл, Дж. М. Кеттел та ін.). Через два роки лабораторія перетворилася на психологічний інститут, а в 1883 році почав виходити перший науковий психологічний журнал, який спочатку називався «Філософські дослідження», а в 1905 році його назва була змінена на «Психологічні дослідження».

На відміну від багатьох науковців, Вундт цілеспрямовано взявся за створення нової науки. У передмові до 1-го видання своїх «Основ фізіологічної психології» (1874) він писав: «У роботі, яку я представляю на суд публіки, зроблена спроба виокремити нову наукову галузь». Причому, говорячи фізіологічна психологія, Вундт має на увазі експериментальну психологію.

Предметом вивчення у Вундта була свідомість. В його науковій системі знайшли відображення всі теорії емпіризму та асоціанізму, що набули розвитку в XIX ст. Він вважав, що свідомість – явище складне і «першим кроком у вивченні будь-якого явища має бути повний опис... його складових компонентів».

На думку Вундта, психологія повинна мати справу з безпосереднім досвідом (таким, що позбавлений будь-яких інтерпретацій). А оскільки психологія, за Вундтом, – наука про досвід свідомості, то і метод психології повинен включати спостереження за власною свідомістю. Такий метод вчений назвав внутрішньою перцепцією (по суті, це той самий метод інтроспекції, але тепер уже не побутової, а експериментальної). Науковець зазначає: «Задача експерименту полягає в тому, щоб зробити можливим точне самоспостереження».

Експерименти з інтроспекції проводилися Вундтом в лабораторії за умови суворого дотримання встановлених ним самим правил:

1. Спостерігачі повинні вміти правильно визначати момент початку експерименту.
2. Спостерігачі ніколи не повинні знижувати рівень своєї уваги.
3. Експеримент має бути організований так, щоб його можна було повторити декілька разів.
4. Умови проведення експерименту мають сприяти зміні та контролю за всіма факторами подразнення.

Визначивши предмет і метод нової психології, Вундт окреслив основні її задачі:

- ☐ проаналізувати процеси свідомості шляхом дослідження її основних елементів;
- ☐ з'ясувати, як ці елементи поєднуються між собою;
- ☐ встановити принципи даних зв'язків.

Слід зазначити, що свідомість Вундт ототожнював із психікою і заперечував існування несвідомих психічних процесів. На його думку, «свідомість являє собою суму усвідомлюваних нами станів» тобто складається з окремих елементів (відчуттів, емоцій). Відчуттям, як елементам свідомості, притаманні такі властивості: модальність (зорові відчуття відрізняються від слухових), інтенсивність і тривалість. Відчуття і почуття виникають одночасно в процесі одного і того ж безпосереднього досвіду. Почуття неодмінно слідує за відчуттями. Будь-яким відчуттям відповідають ті чи інші почуття.

Елементи свідомості об'єднуються між собою за законами асоціації, утворюючи уявлення, які відображають об'єктивну дійсність.

У процесі проведення сеансу самоаналізу Вундт розробив тривимірну модель почуттів.

Після низки експериментів з метрономом (пристрій, що відміряє ударами короткі проміжки часу) Вундт помітив, що здатний віддавати перевагу одним ритмічним композиціям порівняно з іншими. Так, у певні моменти експерименту в нього виникало суб'єктивне відчуття задоволення або дискомфорту. У цих експериментах він виявив ще один вид почуттів. Коли чекаєш наступного удару метронома, виникає стан легкої напруги, а після звуку – розслаблення. Крім того, коли ритм ударів збільшується, людина здатна дещо збуджуватися і відповідно заспокоюватися, коли ритм уповільнюється. Отже, згідно з гіпотезою Вундта, кожне почуття має три виміри:

- Напруження-розслабленість
- Задоволення-незадоволення
- Збудження-заспокоєння

Вчений вважав, що емоції являють собою складне поєднання елементарних відчуттів, які, в свою чергу, можуть бути з легкістю виміряні за допомогою тривимірної теорії. Таким чином, Вундт майже ототожнив емоції з елементами мислення.

Окрім відчуттів і почуттів, не менше значення, на думку Вундта, мають воля та увага, які скеровують перебіг процесів пізнання. Перенесення дослідницької уваги з процесу пізнання на вивчення інших аспектів психіки, а саме: на вольову поведінку зробило Вундта засновником нового напрямку в асоціативній психології – волюнтаризму.

Головною частиною його теорії стало учіння про зв'язки між елементами. Виокремлення даної частини в якості основної стає зрозумілим, якщо врахувати, що зв'язки – це і є ті універсальні механізми, які поєднують окремі елементи в комплекси – уявлення, ідеї та ін.

Механізми зв'язків між елементами свідомості за В. Вундтом: асоціативний – відчуття, сприймання (залежать від зовнішньої ситуації), апперцептивний (вищі психічні функції (мислення та ін.) викликаються внутрішньою мотивацією).

До Вундта таким універсальним механізмом об'єднання частин свідомості вважалися асоціації. Як видно, в його теорії асоціативний зв'язок також має місце. Однак Вундт увів ще один зв'язок – апперцептивний (спонтанна активність душі у Вольфа, Канта), який пояснював вищі психічні процеси (наприклад, мислення).

Вчений міркував так: відчуття і сприймання залежать від зовнішніх ситуацій, тому їх можна пояснити за допомогою асоціативного зв'язку; мислення ж не завжди залежить від зовнішньої ситуації, часто спонукається внутрішньою мотивацією, тому і механізм, що лежить в його основі, має бути іншим – апперцептивним. До речі, в його концепції апперцепція фактично ототожнювалася з увагою та волею, що покращують і регулюють діяльність людини. Так, в учінні про зв'язки знаходила підтвердження його концепція волюнтаризму.

Спрямована на внутрішній план психіки апперцепція відіграє роль уваги, допомагаючи перебігу вищих психічних функцій. Діяльність же людини регулюється апперцепцією, спрямованою на зовнішній план, у план поведінки, і ототожнюється Вундтом із волею.

Так, поява теорії апперцепції ставила під сумнів всезагальність механізму асоціації і спонукала науковців шукати нові пояснюючі принципи для побудови психології. На думку Вундта, вивчати мислення, а також інші вищі пізнавальні процеси за допомогою експерименту безглуздо. Тому для вивчення вищих психічних функцій і феноменів психічного розвитку людини Вундт пропонує використовувати інший метод – аналіз продуктів людського духу, до яких відносяться колективні результати взаємодії та спілкування людей (мова, міфи, звичаї, традиції, правові закони, мораль тощо). Ця частина психології отримала в роботах Вундта назву «психологія народів», яка протиставлялася ним індивідуальній експериментальній психології.

В останні роки своєї наукової творчості В. Вундт практично повністю зосередився на дослідженнях у сфері «психології народів». У період з 1900 по 1920 роки ним було видано 10 томів «Психології народів».

Виведення Вундтом у межах обґрунтованої ним нової психології двох її гілок (експериментальної та соціальної), які відрізняються між собою за своїм змістом і методами, сприяло створенню передумов для поділу психології та формування умов для стану відкритої кризи у психологічній науці початку ХХ ст.

4. У цей час *Дондерс* займався виміром психічної ланки загальної реакції. Перші його дослідження були пов'язані з визначенням тривалості реакцій на подразники різних модальностей. Дондерс став ускладнювати просту реакцію з допомогою введення в неї нових додаткових компонентів: акт розрізнення та акт вибору. Експеримент дозволив Дондерсу заміряти загальний час для обох психічних актів - вибору і розрізнення. Завдяки даній модифікації в експериментальній процедурі Дондерс зумів виміряти окремо і час розрізнення, і час вибору. Просту реакцію Дондерс назвав А-реакція. Реакцію, що включає

одночасно і процес розрізнення, і акт вибору, він назвав В-реакція. Реакція, пов'язана тільки з функцією вибору, була названа С-реакцією.

Дондерс розглядав свої дослідження як суто фізіологічні. Насправді вони мали безпосередньо психологічну спрямованість і сприяли оформленню ще одного нового розділу майбутньої експериментальної психології. Роботи Дондерса у багатьох відношеннях визначили характер майбутніх досліджень в галузі вимірювання психічних реакцій. Їх дослідженнями практично завершується експериментальний аналіз реакцій людини в рамках фізіології.

5. Вивчення змісту свідомості в структуралізмі Е. Тітченера

На межі XIX-XX структуралізм був найбільш розповсюдженою та значущою психологічною школою в Америці, засновником якої був англійський психолог Едвард Бредфорд Тітченер (1867-1927). Спочатку він отримав психологічну освіту в Оксфордському університеті, згодом навчався у Вундта в Лейпцигу, а в 1892 році переїхав до США, де і створив в Корнельському університеті найбільшу в цій країні наукову школу, аналогом якої слугувала Лейпцигська лабораторія Вундта. Тому Тітченера іноді називають американським Вундтом.

Він також перекладав книги Вундта з німецької мови на англійську (зокрема «Основи фізіологічної психології») і сам є автором багатьох робіт, серед яких: «Нариси психології» (1896), «Початковий курс психології» (1898) і 4-томник «Експериментальна психологія» (1901-1905) та ін.

Тітченер завжди говорив, що дотримується поглядів Вундта, однак він все ж змінив їх і розробив власну теорію, яка отримала назву структуралізму. Дійсно, системи Вундта і Тітченера мали принципові відмінності й термін «структуралізм» міг застосовуватися лише по відношенню до підходу, який використовував Тітченер.

Науковець називав свою *теорію структуралізмом*, оскільки вважав, що предметом психології має стати зміст свідомості, впорядкований у певну структуру. На думку Тітченера, психологів не повинно цікавити питання про те, як дана структура працює. При цьому, слід зазначити, що психіка і свідомість ним ототожнювалися.

Головні задачі структуралізму:

- ☐ точне визначення структури психіки, виділення окремих її компонентів;
- ☐ виявлення законів, за якими здійснюється об'єднання елементів;
- ☐ дослідження зв'язку компонентів свідомості з фізіологічними станами.

Серед перерахованих вище задач структурної психології основну частину досліджень Тітченера було присвячено першій задачі – виявленню елементів свідомості.

Свідомість Тітченер розумів як людський досвід в її залежності від суб'єкта, який його переживає. Предметом психології є вивчення свідомого досвіду, оскільки саме такий досвід залежний від досліджуваного суб'єкта. Цей вид знань, говорить психолог, відрізняється від тих, які отримують учені, що досліджують традиційні проблеми природничих наук. Наприклад, звук і світло вивчаються фізиками і психологами, однак фізики досліджують явища з позиції перебігу фізичних процесів, а психологи – з точки зору специфіки спостереження і сприйняття людьми. За твердженням Тітченера, всі інші науки, окрім психології, незалежні від досліджуваного суб'єкта.

Вчений попереджав, що при вивченні свідомого досвіду не можна допускати так званої помилки стимулу – тобто змішування психічних процесів сприйняття об'єкта і впливу самого об'єкта.

До самоспостереження мають долучатися спостерігачі, які навчені описувати стани своєї свідомості, а не стимули, що сприймаються.

Свідомість за Тітченером – це сума наших переживань, які існують на даний період часу, а розум – це сума наших, накопичених за життя, переживань. Свідомість і розум багато в чому схожі між собою, проте у свідомість включені психічні процеси, які відбуваються зараз, а в розумі міститься загальний результат цих процесів.

Вчений запропонував вважати 3-ма основними елементами структури свідомості такі:

Відчуття – це основні елементи сприйняття, представлені у вигляді звуків, зорових образів, запахів та інших переживань.

Образи – елементи ідей і відображають переживання, які не пов'язані з теперішнім (наприклад, переживання, що виникають в нашій пам'яті).

Емоційні стани – вияви душевних переживань і виявляються в таких почуттях, як кохання, ненависть або туга.

До запропонованих Вундтом властивостей якості та інтенсивності Тітченер додав властивості тривалості та чіткості. Він вважав ці 4 ознаки основними характеристиками всіх відчуттів і образів. Емоційні стани, на його думку, мають лише інтенсивність та тривалість. Наприклад, відсутність у переживаннях чіткості пояснюється Тітченером тим, що концентрація уваги безпосередньо на емоціях неможлива. Спроба скерувати увагу, наприклад, на тугу, призводить до того, що емоція зникає.

Тітченер на основі відкриттів, зроблених в його лабораторії, відмовився від 3-вимірної теорії почуттів Вундта і висунув своє припущення про те, що всі почуття мають лише одну вісь вимірювання: задоволення-незадоволення.

Виявити найпростіші елементи свідомості (відчуття, емоційні стани, образи) можна завдяки особливим чином організованої інтроспекції, яка має бути експериментальною:

- ☐ експеримент повинен являти собою спостереження, яке можна повторити, ізолювати та змінити;

- ☐ чим частіше повторювати спостереження, тим імовірніше, що можна чітко побачити досліджувані явища та мати можливість їх детального опису;

- ☐ чим краще вдасться унеможливити вплив сторонніх факторів на спостереження, тим простішою стане вирішувана задача і тим меншою буде небезпека того, що дослідник піде неправильним шляхом і прийме хибну точку зору;

- ☐ чим ширшими є можливості варіювання спостереження, тим чіткіше виявлятиметься єдність досвіду, і тим більше шансів для відкриття закономірностей матиме дослідник.

Тітченер писав, що відпрацьоване спостереження має стати настільки звичним і автоматичним, щоб перетворитися на майже несвідомий процес. Якщо спостерігачів у лабораторії можна розглядати в якості машин, то всіх людей також можна вважати машинами.

Ближче до кінця життя Тітченер почав *змінювати свою систему поглядів*.

Починаючи з 1918 року, він виключив зі своїх лекцій тему про психічні елементи.

Замість цього, він висловив припущення про те, що психологія має вивчати не базові психічні елементи, а переважно відмінності у процесах сприйняття, оцінюючи такі характеристики як якість, тривалість, інтенсивність, чіткість тощо. На початку 20-х років він почав піддавати сумніву сам термін «структурна психологія» і радше називав свою систему «екзистенційною психологією». Він також переглянув інтроспективний метод і віддав перевагу феноменологічному підходу, намагаючись просто досліджувати переживання без спроби розкладання їх на компоненти. Хоча ці ідеї формально не увійшли до психологічної системи Тітченера, вони вказують напрям руху його думки, яка все ж не була ним розвинута далі.

Структуралізм являв собою чисту науку, яка не мала прикладного значення. Сам Тітченер заявляв, що в її задачу не входить лікування «хворої психіки», зміна людської свідомості чи реформування суспільства. Її єдиною метою є відкриття сутності та структури психіки. Він вірив, що вчені не повинні піклуватися про практичну цінність своїх досліджень. З цієї причини він виступав проти розвитку дитячої психології, зоопсихології та інших напрямів, які не включали в себе самоаналіз і не сприяли пошуку сутності свідомості.

Проте, незважаючи на сувору критику структуралізму Тітченера, слід відзначити, що він та його прихильники здійснили важливий внесок у розвиток психології. Предметом їхніх досліджень був свідомий досвід, який набув чіткого визначення, а методи ґрунтувалися на спостереженні, експерименті та вимірюванні, що відповідало кращим науковим традиціям. Безперечно, свідомість краще за все розумілася людиною при свідомому досвіді, а тому найбільш доцільним методом її дослідження виявилось самоспостереження, до проведення якого в межах структуралізму були вироблені певні вимоги.

І хоча нині предмет дослідження структурної психології та її цілі втратили свою актуальність, все ж інтроспекція (як словесний опис переживань) і досі використовується у багатьох психологічних галузях.

Позитивний вплив теорії Тітченера полягав також і в тому, що вона постала в якості мішені для критики. Адже проти структуралізму почали виступати нові психологічні школи, які зобов'язані своїм існуванням саме переосмисленню засад структурної психології.

6. Г. Еббінгауз і його дослідження пам'яті

Герман Еббінгауз (1850-1909) – німецький учений-одинак, який працював поза університетами, один із засновників експериментальної психології.

Заслуга Еббінгауза полягає в тому, що він був одним із перших дослідників, хто показав, що вищі психічні функції також можна вивчати експериментальним шляхом. Він був науковцем, який вперше почав досліджувати пам'ять. У 1885 році Еббінгауз опублікував свій відомий твір «Про пам'ять», який став одним із перших експериментальних психологічних досліджень та однією з найбільш видатних робіт, написаних незалежним дослідником.

На основі теоретичних постулатів асоціанізму він висунув припущення, що люди запам'ятовують, зберігають і пригадують факти, між якими утворилися асоціації. Однак зазвичай людина усвідомлює цю інформацію, а тому досить складно визначити, завдяки чому утворилася асоціація: пам'яті чи розуму. Тому вчений поставив собі за мету вивчити те, як відбувається формування асоціацій, а не традиційно досліджувати вже складені асоціації.

Науковець мав намір відкрити закони пам'яті в «чистому» вигляді (незалежно від смислового змісту, з яким пов'язане мовлення людини) і для цього винайшов особливий матеріал: не цілі слова, а частини слів – склади, які утворювалися з 2-х приголосних і голосної між ними. Склавши список складів (близько 2300), Еббінгауз експериментував із ним упродовж п'яти років. При цьому, єдиним досліджуваним був він сам. Еббінгауз склав «беззмістовний ряд складів», оскільки весь список не повинен був викликати асоціацій, адже вчений заучував не окремі склади, а список з декількох із них.

Дослідник вивчив залежність кількості повторень, необхідних для заучування ряду складів, від довжини цього списку і встановив, що при одному причитуванні запам'ятовується, як правило, 7 складів. При збільшенні списку вимагалася значно більша кількість повторень, ніж кількість складів, що були приєднані до першочергового списку.

Еббінгауз вивчав і вплив так званого надзаучування. Після того, як ряд складів відтворювався без помилок, Еббінгауз продовжував їх вчити. Розроблений метод збереження полягав у тому, що через певний проміжок часу, коли ряд було завчено, людина знову здійснювала спробу його відтворення. Коли відома кількість слів не могла бути відтворена в пам'яті, ряд складів знову повторювався до його правильного відтворення. Далі кількість повторень (або час), потрібний для відтворення повного знання ряду, зіставлявся з кількістю повторень (або часом), витраченим при першочерговому заучуванні. Отримані за допомогою методу збереження в пам'яті дані зіставлялися з кількістю повторень при так званому надзаучуванні, тобто визначалася кількість повторень, необхідних для того, щоб довести матеріал до його повного безпомилкового відтворення, якщо до того він «надзаучувався».

Еббінгауз використав перший психологічний спосіб дослідження, створений психологом, а не запозичений з інших наук: метод заучування і метод збереження. Результати досліджень Еббінгауза такі:

- ☐ складність заучування пропорційна обсягу або довжині стимульного ряду;
- ☐ зі збільшенням повторень швидкість заучування зменшується;
- ☐ заучування в цілому ефективніше ніж заучування частинами;
- ☐ був виявлений «ефекту краю» – явище, коли з розташованого в ряд заучуваного матеріалу швидше запам'ятовуються елементи, що знаходяться на його початку або в кінці, ніж ті, що знаходяться посередині ряду (даний ефект зберігається як при безпосередньому, так і при відстроченому відтворенні);
- ☐ найбільш відомий результат Еббінгауза – «крива забування».

У результаті експериментів Еббінгауз установив, що швидко падаючи, крива стає більш-менш рівною. Найбільша кількість інформації забувається в перші хвилини після заучування. Значно менше матеріалу забувається в найближчі години і ще менше – в найближчі дні після того, як людина його вчила.

Заучуючи текст Байрона «Дон-Жуан», дослідник також визначив, що усвідомлений матеріал запам'ятовується в 9 разів швидше. Крім того, при забуванні осмисленого матеріалу падіння кривої відбувалося повільніше. Так, «криві забування» і заучування показали, що ці процеси носять нелінійний характер.

Вчений розробив також тест на заповнення фрази пропущеним словом, який носить його ім'я і став одним із перших у діагностиці розумового розвитку та отримав широке використання в дитячій і педагогічній психології.

Хоча Еббінгауз і не розробив власної психологічної теорії, його дослідження стали важливими для експериментальної психології. Психолог довів, що пам'ять можна досліджувати об'єктивно і відкрив шлях до експериментального вивчення складних форм поведінки – навичок. «Крива забування» набула значення зразка для побудови в подальшому графіків вироблення навичок у школі біхевіоризму. Багато його висновків щодо природи навчання та пам'яті залишаються справедливими навіть більше, ніж через століття після їх появи.

Тема 8: Поява та розвиток функціоналізму та біхевіоризму в кінці XIX на початку XX ст.

Поняття про функціоналізм. Витоки функціональної психології. Вплив теорії Ч.Дарвіна та досліджень Ф.Гальтона на появу та подальший розвиток функціональної психології. Вюрцбурзька школа психології (О.Кюльпе) та її основні ідеї. Вплив ідей Ф.Брендана на розвиток функціональної психології. Родоначальник функціональної психології В.Джеймс та його основні ідеї. Предмет вивчення у психології – функції свідомості. Поняття про течії свідомості та психіки у В.Джеймса. Ідеї Г.Керра та Дж. Енджелла та набуття функціональною психологією офіційного статусу напрямку науки.

Проблема об'єктивності психологічного дослідження. Філософські основи біхевіоризма як науки про поведінку. Біхевіоризм та проблема активності в психології. Ортодоксальний біхевіоризм Д.Уотсона. Внесок Е.Толмена, В.Вудворта та ін. у становленні та розвитку біхевіоризму. Основні течії в біхевіоризмі: когнітивний біхевіоризм К. Хала, оперантний біхевіоризм В.Скінера. Основні експерименти та результати наукових досліджень, отримані в рамках цього напрямку. Концепції особистості, які примикають до біхевіоризму.

1. Криза в психології

Чим успішніше йшла в психології експериментальна робота, тим ширшим ставало поле досліджуваних нею явищ, тим стрімкіше росла незадоволеність версій про те, що унікальним предметом цієї науки служить свідомість, а методом - інтроспекція. Це посилювалося успіхами нової біології. Вона змінила погляд на всі життєві функції, в тому числі психічні. Сприйняття і пам'ять, навички і мислення, установки і почуття трактуються відтепер як «інструменти», що працюють на рішення організмом завдань, з якими його зіштовхують життєві ситуації.

Вплив дарвіністської біології позначився й у тому, що психічні процеси стали досліджуватися з точки зору розвитку.

На зорі психології головним джерелом відомостей про ці процеси служив дорослий індивід, здатний в лабораторії, дотримуючись інструкції експериментатора, зосередити свій «внутрішній погляд» на фактах «безпосереднього досвіду». Розширення зони пізнання ввело в психологію особливі об'єкти. До них неможливо було застосувати метод інтроспективного аналізу. Такими були факти поведінки тварин, дітей, психічно хворих.

Нові об'єкти вимагали і нових об'єктивних методів. Тільки вони могли оголити ті рівні розвитку психіки, які передували процесам, що вивчаються в лабораторіях. Відтепер вже неможливо було відносити ці процеси до розряду первинних фактів свідомості. За ними. Наукові відомості про них дозволили психологам перейти з університетської лабораторії в дитячий садок, школу, психіатричну клініку.

Практика реальної дослідницької роботи фундаментально розхитала погляд на психологію як науку про свідомість. Дозрівало нове розуміння її предмета.

В будь-якій області знання є конкуруючі концепції та школи. Такий стан нормальний для зростання науки. Однак при всіх розбіжностях ці напрямки скріплюють загальні погляди на досліджуваний предмет. У психології ж на початку XX століття розбіжність і зіткнення позицій визначалися тим, що кожна зі шкіл відстоювала відмінний від інших власний предмет. За цим розпадом йшли процеси більш поглибленого освоєння реального психічного життя, різні сторони якого відбилися в нових теоретичних конструктах. З їх розробкою пов'язані революційні зрушення по всьому фронту психологічних досліджень.

На початку XX ст. колишній образ предмета психології, яким він склався в період її самоствердження в сім'ї інших наук, сильно потьмянів. Хоча як і раніше більшість психологів вважали, що вони вивчають свідомість і її явища, ці явища все тісніше співвідносилися з життєдіяльністю організму, з його руховою активністю. Лише дуже небагато продовжували вважати, що вони покликані займатися пошуками будівельного матеріалу безпосереднього досвіду і його структурами. Так формувався ґрунт для дозрівання нового предмету дослідження психології.

2. Дослідження функцій свідомості у функціоналізмі

На відміну від структуралізму, засновником якого був Тітченер, науковці, яких об'єднав функціоналізм, не мали наміру створювати нову психологічну школу. Ідеї функціоналізму представлені в наукових концепціях європейських та американських психологів.

Функціоналізм, як свідчить назва, займається проблемами функціонування психіки або її використання організмом для адаптації до навколишнього середовища. Рух функціональної психології сконцентрував свої зусилля на практичному питанні про роль і значення психічних процесів. Функціоналісти вивчали психіку з точки зору дослідження не її складу, а скоріше, функцій і процесів, які призводять до практичних наслідків у реальному світі.

Дослідження психіки, проведені Вундтом і Тітченером, не виявили ніяких практичних результатів психічної діяльності людини, хоча це і не було їх ціллю. Таке утилітарне ставлення до подібних питань було несумісне з їх виключно науковим підходом. Функціоналізм – перша система психології, яка постала проти

експериментальної психології Вундта і структуралізму Тітченера. Справа в тому, що обидва ці напрями не могли дати відповіді на питання про те, які функції виконує розум і як він це робить. Хоча виникнення функціоналізму було протестом проти існуючих напрямів психології, його прихильники не намагалися створити власну школу. З часом функціоналізм дійсно набув риси наукової школи, проте її поява ніколи не було істинною ціллю його лідерів.

У результаті функціоналізм так і не став відособленим рухом, яким був структуралізм Тітченера. Тому не існувало і такої єдиної функціональної психології, якою була структурна психологія. Хоча були декілька напрямів функціоналізму, які мали власні відмінності, тим не менше, всі вони займалися проблемами функцій свідомості. Але оскільки вони вивчали поведінку організму в умовах його взаємодії з навколишнім середовищем, то закономірним є той факт, що розробники функціоналізму почали цікавитися питаннями потенційного застосування психології у вирішенні повсякденних задач. Таким чином, прикладна психологія швидко розвивалася саме в США, де сьогодні вона вважається головним творчим доробком руху функціоналістів.

Вільям Джеймс (1842-1910) – американський психолог і філософ, постать і роль якого в американській психології є доволі парадоксальними.

Джеймс не є засновником функціоналізму, але міркував і писав у дусі цього напрямку, тому можна сказати, що його роботи попередили виникнення нової наукової течії в Сполучених Штатах.

Згідно з одним із історико-психологічних досліджень, Джеймс поступається за значущістю для світової психологічної науки лише Вундту, очолюючи список американських психологів. При цьому, на відміну від Тітченера або Вундта, Джеймс присвятив психології не так багато своєї уваги, віддаючи перевагу філософії, вважаючи психологію ствердженням очевидного.

Незважаючи на таке доволі специфічне ставлення до психологічної науки, у 1890 році було опубліковано двотомник Джеймса «Принципи психології», яка мала величезний успіх і досі вважається однією з фундаментальних робіт з психології. У 1899 році вийшла його праця «Бесіди з учителями про психологію», присвячена питанням використання методів психологічної науки у процесі навчання. Можна сказати, що цей твір започаткував виникнення педагогічної психології і став першим підручником з цього предмету.

«Принципи психології» Джеймса починаються з твердження, що «психологія є наукою про психічні (ментальні) явища та їх умови». З точки зору предмета вивчення, ключовими словами тут постають явища та умови. Поняття «явища» засвідчує те, що предмет вивчення психології перебуває у сфері безпосереднього досвіду людини. Термін «умови» для Джеймса засвідчує важливість тіла, зокрема мозку, для функціонування психічних процесів.

За Джеймсом, основну частину психології утворюють фізичні основи свідомості. Вчений надавав важливого значення вивченню свідомості у своєму природному середовищі, тобто в нерозривній єдності з людським буттям. Відмінною рисою психології Джеймса також було звернення до біології та фізіології мозку при вивченні свідомості.

Він виступав проти вузькості і штучного характеру вундтівської позиції та стверджував, що свідомі переживання є просто тим, чим вони є, а не групами або набором елементів. Відкриття окремих складових за допомогою інтроспекції ще не доводить їхнього існування незалежно від спостерігача. Психологічна інтерпретація результатів експерименту залежатиме насамперед від поглядів та позиції науковця. Дегустатор поволі вчиться розпізнавати окремі компоненти запаху і смаку, які людина не підготовлена вловити не в змозі. Так само, вважав Джеймс, той факт, що деякі люди здатні до аналізу власних переживань в умовах психологічної лабораторії не означає, що описувані ними окремі елементи дійсно наявні у свідомості будь-кого, хто переживає такий самий досвід.

Подібні припущення Джеймс назвав хибним висновком психологів і заявив, що у свідомому досвіді відсутні елементарні відчуття, оскільки вони є виключно результатом складного спіралеподібного процесу умовисновків та абстрагування. «У жодної людини не може бути елементарних відчуттів самих по собі. Із самого народження наша свідомість заповнена безліччю різних об'єктів і зв'язків, а те, що ми називаємо простими відчуттями, є результатом розбірливості уваги, яка часто досягає найвищого рівня», – писав Джеймс.

Замість штучного аналізу і розподілу свідомого досвіду на уявні елементи, Джеймс запропонував нову програму психології. Він оголосив єдність всього психічного життя, цілісність і постійну змінюваність досвіду. На його думку, свідомість існує у формі безперервного перебігу, який він назвав потоком свідомості, і будь-яка спроба розкласти його на окремі елементи лише спотворює його сутність.

Оскільки потік свідомості перебуває у безперервному русі і постійно змінюється, ми не можемо мати одну і ту ж думку або пережити відчуття більше одного разу. Про щось ми можемо думати скільки завгодно разів, проте ці думки завжди будуть відмінними. Різниця в думках і переживаннях людини обумовлена проміжним досвідом, тому свідомість носить не зворотний, а спрямований, кумулятивний характер.

Безперервним є також і процес мислення. Потік свідомості супроводжується пробілами (наприклад, під час сну), однак прокинувшись, нам відразу вдається відтворити рух потоку свідомості. Крім того, психіка відзначається вибірковістю. Так, ми здатні приділяти увагу певній невеличкій частинці емпіричного світу, що свідчить про вибіркове реагування мозку на численні подразники з метою їхньої фільтрації. Головне, на чому наголошував Джеймс, – це мета свідомості. Він вважав, що свідомість наділена біологічною корисністю, за інших же умов вона не вижила б. Мета, або функція свідомості – дати людині можливість – у вигляді уміння обирати – пристосуватися до оточуючого середовища. Джеймс розділяв свідомий вибір і «звичку», вважаючи звички несвідомими і мимовільними. Свідомість вступає в дію тоді, коли ми стикаємося з новою проблемою і необхідністю обирати шляхи її вирішення. Це – безумовний вплив на Джеймса еволюційної теорії.

Оскільки психологія вивчає індивідуальну і безпосередню свідомість, кращим інструментом для цього є самоаналіз. Він вважав цей метод далеким від досконалості. Тим не менше, результати інтроспективного спостереження можна перевіряти, порівнюючи дані, отримані від різних спостерігачів. Хоча Джеймс не на стільки широко практикував експериментальний метод, він визнавав його корисність для психологічного дослідження – особливо для психофізики, аналізу сприйняття простору, вивчення пам'яті. На доповнення до експериментального та інтроспективного методів Джеймс запропонував використовувати в психології порівняльний метод. Досліджуючи психічні функції дітей, людей з погано розвиненим інтелектом і з психічними розладами, Джеймс дійшов висновку, що психологія повинна вивчати і психічні відхилення. Він підкреслював цінність прагматизму для психології. Його головний принцип – обґрунтованість ідеї або поняття має бути розглянута в термінах їх практичних наслідків.

Інтерес до суб'єктивного привів Джеймса до спроби аналізу структури особистості. Він пропонував чотири форми «Я»: матеріальне «Я» – тіло, одяг, майно людини; соціальне «Я» – все, що відноситься до претендувань на престиж, дружбу, до потреби в позитивній оцінці з боку інших; духовне «Я» – процеси свідомості, психічні здібності; чисте «Я» або особиста ідентичність, основою якого є органічні (вісцеральні, та м'язові) відчуття.

Найбільше визнання у психології отримали ідеї відносно соціального і чистого Я». Соціальне «Я» – компонент у структурі особистості, в якому відображається усвідомлення значущості особистості в уявленнях інших. Оскільки людина є членом різних соціальних груп, у неї є кілька соціальних «Я». Самооцінка особистості є певним сумарним результатом соціального досвіду людини. Джеймс вивів навіть формулу, в якій

самооцінка, являючи собою почуття власної гідності, самоповагу, представлена співвідношенням успіху до рівня претендувань людини: самоповага = успіх / рівень претендувань.

Джеймс, одночасно з датським психологом Карлом Ланге, розробив одну з найвідоміших теорій емоцій, яка вказує на зв'язок між емоціями і фізіологічними змінами. Джеймс писав: «Ми засмучені, тому що плачемо, гніваємося, оскільки б'ємо іншого, боїмося, тому що тремтимо», тобто вважав, що фізіологічні зміни є первинними по відношенню до емоцій.

Така позиція суперечила існуючій на той час думці, коли вважалося, що емоція передуює фізичній реакції. Джеймс же перевернув це твердження, відзначивши, що фізична реакція передуює появі емоцій, особливо «яскравих» (страх, кохання, гнів). На підтримку цього переконання Джеймс наводив приклад інтроспективного спостереження: якщо фізичних змін немає (прискорення серцебиття і дихання, напруження м'язів), то немає емоції. Точка зору Джеймса викликала серйозні суперечки в наукових колах і надихнула багатьох дослідників на вивчення цього питання.

Незважаючи на зовнішню парадоксальність даного погляду, теорія Джеймса-Ланге отримала широке розповсюдження внаслідок послідовності й логічності викладення.

Отже, Джеймс – одна з найбільш видатних постатей в американській психології, який заклав основний принцип американського функціоналізму: мета психології – не виявлення елементів досвіду, а вивчення функцій пристосування свідомості. Свідомість, за Джеймсом, – це життєво важлива функція високорозвинених істот, які живуть у складному середовищі. Без неї була б неможливою еволюція людини.

Подальший розвиток функціоналізму пов'язаний з роботами Чиказької школи Керра, Джеймса Енджелла та вченого Колумбійської школи Роберта Вудвортса.

Джеймс Роуланд Енджелл (1869-1949) – науковець, який сприяв перетворенню руху функціоналізму в справжню психологічну школу. Завдяки йому відділення психології в Чиказькому університеті стало одним з найбільш впливових з подібних факультетів того часу.

У 1904 році Енджелл опублікував підручник «Психологія», в якому запропонував опис функціонального підходу. У цій праці Енджелл стверджував, що функцією свідомості є вдосконалення адаптивних можливостей організму. Мета психології полягає у вивченні того, як психіка допомагає організму в пристосуванні до навколишнього середовища. Але ще більш видатною подією стала промова Енджелла, адресована ним Американській психологічній асоціації у 1906 році, в якій він сформулював позиції функціоналізму.

«Функціональна психологія, – говорив Енджелл, – зовсім не є новою, вона завжди була невід'ємною частиною психології. Це структуралісти відокремилися від давно існуючої, дійсно всеохоплюючої галузі психології». Енджелл визначив три головні теми руху функціоналізму:

- функціональна психологія – це учіння про психічні операції; учіння, яке протистоїть психології психічних елементів; задача функціоналізму – вивчення законів психічних процесів та умов, в яких відбувається їх перебіг;

- це учіння про фундаментальну корисність свідомості; свідомість – інструмент, за допомогою якого організм пристосовується до вимог оточуючого світу; оскільки свідомість вижила, вона має відігравати істотну роль в житті організму;

- це учіння про психофізичні зв'язки (розум-тіло); фактичної різниці між функціями розуму і тіла немає, вони належать до феноменів одного порядку і легко переходять одне в одного.

Енджелл сприяв перетворенню даного напряму в широкий і діяльний науковий напрям із власною лабораторією, дослідницькою базою, викладачами-ентузіастами і відданими функціональному підходу студентами. Але сам він продовжував наполягати на тому, що функціоналізм на справі не є психологічною школою і не має ототожнюватися

виключно з Чиказьким університетом. Всупереч таким заявам Енджелла, формально течія функціоналізму розвивалася, і часто саме її називають Чиказькою школою, на чолі якої після Енджелла став Гарвей Керр (1873-1954).

Незважаючи на те, що батьківщиною функціоналізму прийнято вважати Чикаго, інша його гілка формувалася Вудвортсом у Колумбійському університеті.

Роберт Вудвортс (1869-1962) – американський психолог, який очолив Колумбійську школу функціоналізму.

Вудвортс, так само як Енджелл, вважав неприпустимим для науки домінування певної теоретичної системи, а тому мав негативне ставлення до терміну «психологічна школа». Відносячи себе до еkleктиків, він наголошував на відкритості своєї наукової позиції по відношенню до різних методологічних концепцій.

Свої погляди на психологію Вудвортс описував у журнальних статтях і таких книгах як: «Динамічна психологія» (1918), «Динаміка поведінки» (1958) та ін.

Спираючись на учіння Дьюї та Джемса, Вудвортс у межах функціоналізму розробив динамічну психологію. Перше власне дослідження Вудвортса стосувалося проблеми «переносу» в навчанні. Аналіз зв'язків «стимул-реакція» привів його до висновку про важливість активного втручання організму в систему взаємодії цих компонентів, що доповнювало формулу і перетворювало її на іншу: «стимул-організм-реакція». На думку вченого, вивчення «організму» допоможе зрозуміти поведінку людини, оскільки може повністю змінити першочергові взаємозв'язки між стимулом і реакцією.

Вудвортс стверджував, що його психологія не відзначається новаторством і відповідає кращим психологічним традиціям того часу. Він також говорив про те, що психологічне знання починається з дослідження характеру подразника і реакції, – тобто, по суті, зовнішніх подій. Але, на його думку, цього замало і, можливо, втрачається найголовніше. Адже подразник не є головною і єдиною причиною конкретної реакції, і сам організм здатний коригувати реакцію на подразник. З такої позиції випливає, що предметом психології є як свідомість, так і поведінка, а отже, психологічна наука може використовувати інтроспективний метод, а також спостереження та експеримент.

Сконцентрувавшись на вивченні поведінки, Вудвортс виокремив важливу роль мотивації в даному процесі. Мету динамічної психології він вбачав у дослідженні мотивації, іноді називаючи нову галузь «мотивологією».

Хоча в позиціях Вудвортса і представників Чиказької школи функціоналізму простежуються спільні риси, Вудвортс, на відміну від колег із Чикаго, підкреслював значущість фізіологічних основ поведінки. Його динамічна психологія концентрувалася саме на причинно-наслідкових зв'язках, а мета психології вбачалася у визначенні того, чому людина поводиться так, а не інакше. Таким чином, його насамперед цікавили рушійні сили або мотиви функціонування людського організму.

Американські функціоналісти розглядали функцію в якості діяльності, що охоплює одночасно і свідомість, і поведінку. Цим вони відрізнялися від позиції європейських психологів, які, в першу чергу, були сконцентровані на актах (функціях) свідомості. Проте було й те спільне, що визначало загальний підхід науковців до предмета психологічного дослідження в Америці та Європі. Психічна діяльність неможлива без суб'єкта, з якого вона й починається. Більше того, саме операціями та актами цього суб'єкта визначається характер світу, в якому він функціонує.

Одним із яскравих представників європейського функціоналізму був австрійський філософ і психолог Франц Brentano (1838-1917), який майже одночасно з Вундтом висловив ідею про те, що кожний психічний акт має певну спрямованість (інтенцію) на об'єкти зовнішнього світу.

Провідною для психології він вважав проблему свідомості та наголошував на необхідності визначення відмінності свідомості від інших явищ буття. Вирішення цієї проблеми, – стверджував Brentano, – допоможе окреслити сферу психології. Він заперечував також позицію Вундта щодо важливості визначення змісту свідомості,

вважаючи, що такий підхід ігнорує активність свідомості та її постійну спрямованість на об'єкти (інтенцію). На думку Brentano, інтенція являє собою не просто активність, а спільне з актом свідомості співіснування певного об'єкта. Наприклад, у психології доволі широко використовується поняття «уявлення», під яким розуміється відновлення в пам'яті відбитків побаченого і почутого. За Brentano, слід диференціювати уявлення від уявлювання і зосередитись саме на останньому як спеціальній духовній діяльності, завдяки якій пізнається образ. Він стверджував, що звичне для науковців міркування про сприйняття, як правило, обмежується аналізом «появи» чуттєвого образу. У той же час ігнорується найважливіше – акт «сприймання» змісту цього образу. Відтак, слід рішуче розрізняти акт і зміст, не плутати їх і тоді стане зрозуміло, що психологія – це наука про акти свідомості.

Brentano описав і класифікував форми цих актів: акти «уявлювання» чого-небудь, акти емоційної оцінки, акти судження. Поза актом об'єкт не існує, але й акт, у свою чергу, виникає лише при спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість через звукову, матеріальну оболонку скеровується на предмет, про який йдеться. Оскільки розуміння значення слова є актом, тому воно є психічним феноменом, на відміну від подразника і речі, які до сфери психології не відносяться.

Brentano вважав, що при звичайному самоспостереженні і різних видах експерименту можна побачити і вивчити лише результат, а не сам психічний акт, а тому заперечував прийняту в лабораторіях процедуру аналізу. Психічні процеси й феномени, на його думку, слід досліджувати шляхом ретельного самоспостереження за їх природним перебігом.

Ствердивши принцип активності свідомості, Brentano став піонером функціоналізму.

3. Експериментальна діяльність представників Вюрцбурзької школи

Вюрцбурзька школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше було розпочато експериментальне дослідження мислення. Її засновником вважається німецький вчений Освальд Кюльпе.

Освальд Кюльпе (1862-1915) так само як і Тітченер, був учнем Вундта і тому на початку своєї професійної кар'єри частково повторював експерименти, які проводилися в Лейпцигській лабораторії. Одночасно він займався удосконаленням лабораторного методу.

Кюльпе, на відміну від Вундта, вважав, що не лише прості психічні функції, а й складні розумові процеси можна досліджувати експериментально. Крім того, вчений зосередився не на результатах діяльності досліджуваних (швидкості й точності відповідей учасників експерименту), а на її процесі. Специфіка дослідів полягала у зміні інструкції, яку пропонували досліджуваному на початку експерименту. Дотримання саме цієї умови привело Кюльпе та його колег до зосередження уваги дослідників саме на цьому аспекті психологічного випробування.

Так, постановка перед досліджуваним задачі та спостереження за процесом її вирішення фактично зумовили початок експериментального вивчення мисленнєвої діяльності людини. Тим самим науковець заперечив переконання Вундта в тому, що експерименту доступні лише елементарні (сенсорні) процеси, а також те, що свідомість – це сенсорна мозаїка, представлена комплексами взаємопов'язаних сенсорних елементів, таких як: відчуття та уявлення.

З метою модифікації методу інтроспекції Кюльпе запропонував метод «систематичної експериментальної інтроспекції». Розв'язуючи інтелектуальну задачу (наприклад, встановлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний мав представити ретроспективний звіт про стани свідомості, пережиті ним у процесі мисленнєвої діяльності. Назва самозвіту систематичним була обумовлена точним розподілом процесу на часові відрізки і наступним його багаторазовим повторенням з метою коригування опису. Результати досліджень засвідчили, що думка може бути

охарактеризована і негативно (як така, що якісно відрізняється від сенсорних даних), і позитивно (як така, що оперує значеннями). Тим самим колишнє уявлення про зміст свідомості було змінено, оскільки до її складу вводилися розумові образи як нові феномени свідомості.

В лабораторії Кюльпе від досліджуваних вимагали не просто відтворити просте судження про силу подразника, їх просили описати складні психічні процеси, які відбувалися з ними в ході виконання завдань. Метою Кюльпе було дізнатися, що відбувається в голові суб'єкта під час того чи іншого переживання. Психолог прагнув розширити вундтівську концепцію предмета психології, включити до нього складні психічні функції та удосконалити методологію інтроспекції.

Експерименти Вюрцбурзької школи також показали, що досліджуваний під час виконання завдань здійснює розумові операції, які зазвичай є неусвідомлюваними. Отже, до сенсорного «матеріалу» психологічного життя людини було додано елементи, неприрівнювані до відчуттів; ці елементи узгоджені з діями суб'єкта, його розумовою діяльністю тощо.

Отже, на відміну від системи Вундта, результати експериментів якого показали, що свідомий досвід можна розкласти на частини, результати інтроспекції мисленнєвих процесів, отримані психологами Вюрцбурзької школи Кюльпе, підтверджували протилежну точку зору: думка можлива без будь-якого сенсорного або образного змісту. На основі цих висновків склалася теорія безобразної, або ненаочної думки: відчуття та образи виконують у мисленні лише додаткову роль. Таким чином, дослідження Кюльпе встановили наявність несенсорної форми свідомості.

Ці висновки скерували науковця на розробку власної програми експериментальних досліджень свідомості, яка була успішно реалізована його учнями. Після смерті Кюльпе були видані «Нариси психології».

4. Біхевіоризм

У США на початку XX століття активно розвивається біхевіоризм – заснована Дж. Уотсоном школа психології, що базується на роботах І. П. Павлова і Е. Торндайка про навчання. Цей напрямок радикально змінив всю систему уявлень про психіку. Кредо біхевіоризму висловлювала формула, згідно з якою предметом психології є поведінка, а не свідомість (звідси, назва – behavior, англійською – поведінка).

Найважливішими категоріями біхевіоризму є стимул, під яким розуміється будь-який вплив на організм з боку середовища, в тому числі і дана ситуація; реакція і підкріплення, в якості якого для людини може виступати і словесна або емоційна реакція оточуючих людей. Суб'єктивні переживання при цьому в сучасному біхевіоризмі заперечуються, але ставляться в положення, підпорядковане цим впливам. Біхевіористи дотримувалися позитивістської вимоги щодо виключення з розгляду науки всіх явищ, крім безпосередньо спостережуваних. Людина розглядалась як «чорний ящик», до якого входять стимули, а виходять – реакції на ці стимули.

У біхевіоризмі неадекватно відбилася потреба в розширенні предмета психологічних досліджень, висунута логікою розвитку наукового знання. Біхевіоризм виступив як антипод суб'єктивній (інтроспективній) концепції, яка зводила психічне життя до «фактів свідомості» і вважала, що за межами цих фактів лежить чужий до психології світ. Критики біхевіоризму надалі звинувачували його прихильників в тому, що в своїх виступах проти інтроспективної психології вони самі перебували під впливом створеної нею версії про свідомість. Приймаючи цю версію за непорушну, вони вважали, що її можна або прийняти, або відкинути, але не перетворити. Замість того щоб поглянути на свідомість по-новому, вони вважали за краще взагалі з нею розправитися.

Вивченням поведінкових реакцій займалися різні дослідники, серед яких найбільшої популярності набули: Д. Б. Уотсон, Е. Торндайк і Ф. Б. Скіннер.

Даний напрямок відповідав потребам часу, адже стара суб'єктивна психологія довела свою неспроможність. Це яскраво продемонстрували досліди над тваринами, які

були головним об'єктом досліджень психологів США. Міркування про те, що відбувається у свідомості тварин при виконанні ними різних експериментальних завдань, виявлялися не результативними. Психологія стане точною і об'єктивною тільки тоді, коли відмовиться від внутрішніх спостережень.

Уотсон Джон Бродес (1878–1958) – американський психолог, основоположник біхевіоризму. Уотсон став найбільш популярним лідером біхевіористського руху. Заслуга Уотсона в тому, що він розширив сферу психічного, включивши в нього тілесні дії тварин і людини. Однак домігся він цього дорогою ціною, відкинувши як предмет науки величезні багатства психіки, які не зводились до поведінки, яку можна спостерігати. Освіту здобув в коледжі Фурмана та Чиказькому університеті. Викладав в Чиказькому університеті і Балтиморському університеті Дж. Гопкінса.

У 1913 р. Уотсон опублікував статтю «Психологія з точки зору біхевіориста», яка стала маніфестом нового напрямку в психології. Публікацію цієї статті в журналі «Psychological Review» прийнято вважати датою виникнення біхевіоризму. У ній Уотсон висловив ідею про необхідність проведення поведінкових досліджень, припустивши, що поведінку необхідно розглядати як реакцію організму на зовнішні стимули.

Також він висловив тезу про марність спостережень за станами свідомості. Автором була описана знаменита стимульно–реактивна формула $S - R$ (стимул – реакція). Вчений вважав, що поведінка може бути пояснена за допомогою спостереження за зовнішніми впливами на організм і його реакціями на них.

На думку вченого, управління емоційними реакціями цілком можливе, що він і спробував довести в дослідях з маленькими дітьми. В ході експериментів у дітей за допомогою гучного звуку викликалося почуття страху в поєднанні з пред'явленням їм кролика. Згодом почуття страху виникало у дітей вже як тільки вони бачили будь-які пухнасті об'єкти. У 1928 р. Уотсон спільно з Р. Рейнер опублікували книгу «Психологічна підтримка дітей», що викликала великий інтерес серед батьків. У книзі були подані практичні рекомендації для батьків, які виховують дітей, а виховний процес розглядався як процес навчання.

5. Необіхевіоризм – напрям американської психології, що виник у 30-ті роки ХХ століття у відповідь на нездатність класичного біхевіоризму пояснити цілісність поведінки тварин і людей. Суть класичного біхевіоризму полягала в тому, що реакції (R) живих істот обумовлені впливом стимулів (S). Поведінка являє собою безліч ланцюжків стимул – реакція, кожна з яких сформувалася в результаті підкріплення. Необіхевіоризм розширив цю модель, ввівши поняття проміжних факторів (проміжних змінних (V)), кожен з яких впливає на процес формування звичок стимул – реакція: підсилює, уповільнює або перешкоджає підкріпленню.

Ключовими фігурами необіхевіоризму стали Кларк Л. Халл, Беррес Ф. Скіннер та Едвард Ч. Толмен.

Скіннер Беррес Фредерік (1904–1990) – американський психолог. Вніс величезний вклад в розвиток і популяризацію біхевіоризму. Він отримав багато професійних нагород, а перед самою смертю удостоївся прижиттєвого занесення в почесний список осіб, які відзначилися за видатний внесок в психологію Американської асоціації психологів. Як і Уотсон, він висуває в якості предмета дослідження поведінку організму і, зберігаючи двочленну схему його аналізу, вивчає тільки його рухову сторону.

Здобув освіту в коледжі Гамільтона в Нью-Йорку і Гарвардському університеті. Викладав в університетах Міннесоти, Індіани і в Гарварді. Займаючись науково-дослідною діяльністю в Гарвардському університеті і вивчаючи поведінку тварин, Скіннер винайшов експериментальний ящик, який згодом був названий «ящиком Скіннера». Потрапивши в цей ящик, тварини при натисканні на важіль, який відкривав годівницю, отримували позитивне підкріплення. Важіль був з'єднаний з самописцем, який здійснював реєстрацію руху.

Вчений вважав, що існує два типи поведінки: респондентна і оперантна. Під респондентною поведінкою розумілася поведінка, в основі якої лежать реакції, що виникають у відповідь на вплив будь-якого стимулу.

Під оперантною поведінкою розумілася така поведінка, коли спочатку спонтанно проводилася реакція, а потім відбувалося її підкріплення. Б. Скіннер запропонував типологію оперантної поведінки, що включає кілька її видів:

- 1) інструментальне обумовлення;
- 2) навчання за допомогою проб і помилок;
- 3) вербальне обумовлення;
- 4) формування понять.

Оперантні реакції Скіннер розглядає як активну поведінку. Однак реально активність зводиться до системи випадкових сліпих хаотичних проб, деякі з яких, що виявились правильними, підкріплюються. Отже, організм знаходиться у владі стимулів, що підкріплюються.

Таким чином, вченим була розроблена техніка «оперантного обумовлення», за допомогою якої досягалася корекція поведінки за рахунок використання поступового підкріплення. Оперантне обумовлення набуло великого поширення в США як ефективний засіб виховання розумово відсталих дітей.

У 1957 р. була опублікована монографія Скіннера «Вербальна поведінка», в якій була розвинена теза про те, що розвиток мови можна розглянути в контексті формування оперантної поведінки: дитина виробляє слова, отримуючи підкріплення від дорослого (позитивне чи негативне).

Толмен Едвард Чейс (1886 – 1959) – американський психолог, представник необіхевіоризму. Автор концепції «когнітивних карт».

У 1911 р. Толмен здобув ступінь бакалавра з електрохімії, але на останньому курсі захопився психологією, а тому продовжив освіту вже в цьому напрямку. У 1915 р. захистив дисертацію на тему ретроактивного гальмування і в цьому ж році почав викладати в Північно-західному університеті, але в 1918 р. був звільнений і продовжив кар'єру в Каліфорнійському університеті в Берклі – почав викладати новий курс порівняльної психології, який базувався на моделях Йеркса. Крім того, вчений проводив експериментальні дослідження з навчання щурів в лабіринті.

Разом зі своїми студентами Толмен проводив експерименти з латентного навчання, методу проб і помилок, який застосовувався до навчання щурів. Оскільки теорія Толмена посідала проміжне місце серед поширених в той час різних теорій, йому необхідно було знайти визнання серед колег-біхевіористів, а також показати, що він в змозі оцінити всі складності поведінки. Результати цих досліджень, опубліковані в середині 1920-х рр., розходилися з теоріями «стимул – реакція», що домінували після 1930 р.

У книзі «Цілеспрямована поведінка у тварин і людини», виданій в 1932 р., Толмен описав свою теорію, що виникла на основі проведених ним лабораторних досліджень. Основою цієї теорії стали запроваджені ним поняття проміжних змінних, що являють собою сукупність пізнавальних і спонукальних чинників, що діють між безпосереднім стимулом і відповідною поведінкою. Виводячи основні принципи теорії, Толмен ґрунтувався на двох класах проміжних змінних: потребових, як, наприклад, потреба в їжі, безпека, сексуальний потяг, і пізнавальних (сприйняття, вміння).

В експериментах дослідника цією змінною виступила «когнітивна (від англ. cognition – пізнання) карта». Таким чином, не можна було обійтися при поясненні поведінки без психологічних понять, які, здавалося б, назавжди були вигнані з біхевіоризму як ненаукові: адже коли вчений говорив про «когнітивні карти», мова йшла фактично про категорії способу (в даному випадку образу лабіринту).

Крім когнітивної карти, в якості проміжних змінних в необіхевіоризмі були названі мета і потреба, причому передбачалося також суто об'єктивне дослідження цих реалій (без залучення будь-яких інтроспективних процедур). Так, наприклад, те, що поведінка

щурів визначається якоюсь метою, можна виявити за допомогою вимірювання швидкості її пробіжки по лабіринту – вона більша, чим ближче щур до їжі, яку до цього він не раз знаходив в цьому місці.

У 1937 р. Толмен стає президентом Американської психологічної асоціації. У 1948 р. учений публікує знамениту роботу «Когнітивні карти у щурів і людини», присвячену когнітивним картам. У 1957 р. відзначений нагородою Американською психологічною асоціацією за видатні наукові досягнення.

Величезний вплив на погляди Толмена мали теорії В. Джеймса і Д.Б. Уотсона. З працями цих психологів Толмена познайомив Йеркс, який викладав в Гарварді порівняльну психологію. В. Джеймс критикував атомістичний погляд на свідомість і дотримувався думки, що складні відносини можуть сприйматися безпосередньо, без поділу їх на елементарні складові. Ця точка зору була розвинена багатьма його учнями і послідовниками, в тому числі і Толменом.

Теорії біхевіоризму, з якими зіткнувся вчений, протиставляли себе психології. Він поставив завдання позбутися цього протиставлення, визначивши поняття психології свідомості через дані поведінки.

Психолог вважав головним завданням психології зведення психічних явищ до серії функціональних відносин, за допомогою яких можна їх передбачати і контролювати. А в якості основної передумови він брав твердження про те, що нижчі і вищі тварини пізнають світ тільки з метою набути навичок поведінки. Таким чином, він робив висновок, що, якщо в світі є щось, що не може бути пізнане таким способом, то воно не може бути пізнане взагалі.

У своїх теоріях Толмен називав поведінку молярною, протиставляючи це поняття існуючій на той час теорії «молекулярної» поведінки. На його думку, акт поведінки – це психологічне утворення, що є якісним, специфічним цілим, що не зводиться до сукупності окремих фізіологічних компонентів. У такому випадку завдання психології можна розуміти як вивчення поведінки в цій його психологічній специфічності, в особливостях, які відрізняють її від фізичних і фізіологічних компонентів, що лежать в її основі.

Толмен вважав, що німецька мова дуже важлива для його теорії. І для того щоб вивчити цю мову, він навіть їздив до Німеччини, де познайомився з Куртом Коффкою. На його думку, англійська, рідна мова вченого, як би пристосована для сприйняття всіх явищ окремо. У німецькій мові, в порівнянні з іншими, дуже велика частка багатоскладних слів, що, за словами вченого, підштовхнуло його до нової оцінки залежностей, які він спостерігав у поведінці щурів.

За Толменом, організм виробляє по відношенню до об'єктів середовища конкретну установку, яку можна визначити, як готовність співвіднести засоби і цілі ще до того, як відбувається реакція. Він навчається знанням про те, «що до чого веде» і «що звідки випливає», набуває своєрідної системи очікувань.

Після 1930 р. в теорії навчання стали домінувати теорії Халла і його колег, які вивчають взаємовплив стимулу і реакції. Толмен виявився в опозиції, його теорії не приймалися громадськістю.

На початку 1940–х рр. він повернувся до вивчення латентного навчання, однак займався вже не стільки продовженням розробки власних поглядів, скільки тим, що направив свої зусилля проти домінуючої теорії «стимулу – реакції». Наводячи як приклад досліди з щурами в лабіринті, Толмен вважав, що тільки за допомогою проміжних змінних можна пояснити, як піддослідні тварини набувають навичок проходження лабіринту. На його думку, в процесі навчання тварини намічали і поступово перевіряли своєрідні «гіпотези», у них існували очікування, установки і готовність реагувати.

Грунтуючись знову ж на лабіринтових дослідах, Толмен поставив під сумнів закони вправи і ефекту, прийняті в теорії «стимулу – реакції». Справжній сенс вправ, вважав він, полягає зовсім не в зміцненні зв'язків між подразником і реакцією, а в створенні певних пізнавальних структур.

Що стосується закону ефекту, в якому йдеться про те, що будь-який рух не збережеться без прямого підкріплення його станом задоволеності або дискомфорту, то Толмен вважав, що цей закон далеко не універсальний. У своїх дослідженнях він показав, що процес навчання відбувався і в тих випадках, коли підкріплення відсутнє.

Під час війни він написав книгу «Потяги до війни», яка вийшла в 1942 р. У ній безпосередньо позначилися схильності Толмена до пацифізму і його неприйняття війни. Він став одним із засновників Товариства психологічних досліджень соціальних проблем і очолив рух протесту проти клятви вірності в Каліфорнійському університеті.

У 1951 р. Толмен випустив книгу «Психологічна модель», в якій переглянув свою теорію проміжних змінних і виділив 3 групи останніх. Крім вже існуючої системи потребових змінних, він визначив і систему ціннісних мотивів, під якою розумів явище переваги одних об'єктів над іншими, і біхевіористське поле – ситуацію, в якій відбувається дія. Ця книга Толмена стала передумовою для розвитку нових програм теорії дослідження навчання, які завойовували певні позиції в науковому світі, тим самим відсуваючи теорію «стимулу – реакції» на другий план.

Автор спростовував внутрішню психологічну природу поведінкового акту, а тому визначав поведінку не за внутрішніми, а за зовнішніми проявами. Так, він виділяв такі особливості поведінки:

- 1) кожен поведінковий акт спрямований на виконання будь-якої певної мети або відбувається з цільової ситуації;
- 2) в якості засобів поведінкового акту використовуються об'єкти поведінки;
- 3) поведінковий акт носить вибіркового характер, причому переважно використовуються засоби, які ведуть до мети коротшими шляхами.

Як послідовник теорії біхевіоризму, він намагався поєднати його з психологією, визначивши психічне через терміни і поняття біхевіоризму. Йому постійно доводилося протистояти послідовникам інших теорій, доводити свою правоту. Вчений створив наукову базу, яка послужила основою для створення інших теорій; багато психологів використовували його методи, що застосовувалися в дослідках над щурами.

Халл Кларк Леонард (1884–1952) – американський психолог, представник необіхевіоризму, професор Єльського університету. Розробив гіпотетико- дедуктивний метод наукового пізнання, а також є автором теорії навчання, яка вважається однією з найбільш значних теорій XX століття.

У 1902 р. Халл вступив до Мічиганського університету і отримав спеціальність гірського інженера. У 1908 р. він захворів на поліомієліт, що назавжди зробило його інвалідом, до того ж продовжувала неухильно прогресувати вроджена короткозорість. У підсумку йому довелося вибрати для себе професію, яка не передбачає особливого фізичного навантаження. Ще в юнацькі роки він познайомився з «Основами психології» В. Джеймса і перейнявся глибоким інтересом до цієї науки, тому його вибір припав на психологію. Халл продовжив свою освіту в Мічиганському університеті в обраному ним напрямку і в 1913 р. здобув ступінь бакалавра. Там він вперше зацікавився проблемами навчання і мислення. Закінчивши університет і пропрацювавши шкільним учителем ще протягом року, Халл в 1918 р. захистив докторську дисертацію, яка була присвячена формуванню понять в університеті Вісконсіна в Мадісоні. Там же після здобуття докторського ступеня він займався дослідженням впливу тютюнопаління на ефективність трудової діяльності і вів курс медичної та експериментальної психології, а також тестології. У 1925 р. Халл отримав звання професора. Його семінари з теорії біхевіоризму були надзвичайно популярні не тільки у студентів, серед яких були Ніл Міллер і Кеннет Спенс, але і вчених-психологів, зокрема Уоррена Мак-Каллока, а також психоаналітиків, антропологів, філософів.

На Халла помітно вплинули праці Чарльза Дарвіна. Вчений прагнув зрозуміти механізм адаптивної поведінки і виявити фактори, що на неї впливають.

Халл пропонував розглядати потребу, потенціал реакції, силу навички, мету в якості визначених «проміжних змінних», тобто умов, які опосередковують рухову реакцію (залежна змінна) на подразник (незалежна змінна).

Психолога цікавив розвиток такої теорії, яка могла б пояснити, яким чином тілесні потреби, навколишнє середовище і поведінка вступають у взаємодію для збільшення ймовірності виживання організму.

До аналізу поведінки вчений намагався підійти математичним чином, не надаючи істотного значення пізнавальним факторам і нейрофізіологічним механізмам.

Вчений вважав, що можна строго науково пояснити поведінку організму без звернення до психічних образів, понять і інших інтелектуальних компонентів. Він вважав, що для розрізнення об'єктів досить такого утворення як потреба. Якщо в одному з коридорів лабіринту тварина може знайти їжу, а в іншому – воду, то характер її рухів однозначно визначається тільки потребою і більше нічим.

Саме Халл першим з вчених поставив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності, висловивши припущення про те, що якби вдалося сконструювати з неорганічного матеріалу пристрій, здатний відтворити всі істотні функції умовного рефлексу, то, організувавши з таких пристроїв системи, можна було б продемонструвати справжнє навчання методом «проб і помилок». Таким чином, передбачалися майбутні кібернетичні моделі саморегуляції поведінки.

Вчений створив велику школу, яка стимулювала розробку стосовно теорії поведінки фізико–математичних методів, використання апарату математичної логіки і побудови моделей, на яких перевірялися гіпотези про різні способи набуття навичок.

Підхід К. Халла до побудови своєї теорії полягав в тому, що в якості першого кроку він розглянув те, що було відомо про навчання до теперішнього часу. Потім вчений зробив спробу підвести підсумок цих вишукувань і пізніше спробував зробити висновки щодо емпірично перевірених результатів цих узагальнених положень. Даний метод побудови теорії згодом було названо гіпотетико-дедуктивним, або логіко- дедуктивним.

Тема 9: Поява та розвиток психоаналізу (10-і рр. XX ст. – сер. 30-х рр. XX ст.).

Проблема несвідомості в психології. Історія виникнення психоаналізу. Етапи розвитку психоаналізу. Наукові, історичні та соціальні передумови виникнення та становлення психоаналізу. Фрейд та його класичний психоаналіз. Поняття про несвідоме. Структура свідомості. Психосексуальні стадії розвитку дитини. Послідовники Фрейда. Аналітична теорія Юнга. Критика теорії Фрейда. Поняття про колективну та індивідуальну психіку. Поняття про архетип та їх характеристика. Вчення про екстраверсію та інтроверсію. Теорія про психологічні типи. Індивідуальна психологія Адлера. Критика теорії Фрейда. Поняття про індивідуальний стиль життя. Теорія компенсації та суперкомпенсації. Теорії неофрейдистів (Г.Фрейд, К.Горні, Е.Фромм, Салливан та ін.). Історичні долі психоаналізу та його творців.

1. Психоаналіз Зігмунда Фрейда

Дві книги З. Фрейда «Психологія сновидінь» і «Психопатологія повсякденного життя», що вийшли у світ у 1900 і 1901 рр., прийнято вважати умовними віхами народження психоаналізу, так як в них були сформульовані його основні постулати. Предметом психології в цій школі стали глибинні, несвідомі структури психіки, а методом їх дослідження – розроблений цією школою психоаналіз. На відміну від попередніх напрямків, в психоаналізі кардинально переглянуті не тільки предмет психології, але і пріоритети – на перше місце виходить не інтелект, а мотивація.

Без перебільшення можна сказати, що австрійський психолог і психіатр Зигмунд Фрейд – один з тих учених, хто багато в чому вплинув на подальший розвиток сучасної психології. Це пов'язане не тільки зі змістом його концепції, але і з особистими якостями вченого. Його твердження про пріоритет несвідомого у змісті психіки, про значення сексуальних потягів, агресії не були принципово новими для психології. Ці ідеї носилися в повітрі в той час, про що свідчать роботи Жане, Шарко, Льебо. Саме вони подали Фрейду думку про роль гіпнозу і навіювання, про можливості його відстроченого впливу. Біологічна детермінація також була одним з найважливіших методологічних принципів його теорії, її стрижнем, що пояснює важливість насильницької соціалізації дитини, необхідність надання соціально прийнятної форми сексуальним і агресивним потягам. Хвороба в цій концепції як раз і є результатом невдалої (або неповної) адаптації.

Глибинна психологія, на відміну від біхевіоризму або гештальтпсихології, так і не стала школою, а являє собою, швидше, набір окремих теорій несвідомого. Однак певною мірою це також послужило на користь психоаналізу, тому що кожна концепція стала оригінальним і самобутнім поглядом на несвідоме та його роль в психічному житті людини, поклавши початок власним школам і зберігши лише відносний зв'язок з вихідною теорією.

Однак, незважаючи на істотну модернізацію багатьох положень Фрейда, деякі методологічні принципи, закладені в його теорії, залишилися незмінними. До них відносяться такі положення:

- 1) розуміння психічного розвитку як мотиваційного, особистісного;
- 2) розгляд розвитку як адаптації до середовища. Хоча інші психоаналітики не розуміли оточення як цілком вороже, однак воно завжди протистоїть конкретному індивіду;
- 3) рушійні сили психічного розвитку завжди є вродженими і несвідомими і являють собою психічну енергію, що дана у вигляді потягів або прагнень людини і прагне до розрядки (тобто задоволення);
- 4) основні механізми розвитку, також є уродженими, вони закладають основи особистості і її мотивів вже в ранньому дитинстві. Звідси інтерес психоаналізу до спогадів про раннє дитинство і травми, отримані в цьому віці.

Причиною розбіжності стали деякі базові принципи Фрейда, які суперечили і теоретичним, і практичним, і клінічним висновкам його послідовників. Це, насамперед, пансексуалізм Фрейда, який всі прагнення людини і культурні досягнення пояснював лише сексуальними потягами, в той час як факти показували, що існують і інші, не менш важливі мотиви. Протест викликала і переоцінка Фрейдом ролі біологічної детермінації на шкоду культурній. Він практично зовсім не враховував і роль соціальних і індивідуальних відмінностей, які також впливають на мотивацію особистості. Це призвело до стереотипізації людини, перетворенню її швидше на біологічного індивіда, ніж на соціального суб'єкта, що має власний, відмінний від інших, духовний світ.

Фрейд вважав відкриті ним закономірності універсальними для всіх людей і всіх народів. Це відносилось і до етапів розвитку особистості, і до її структури, змісту несвідомих потягів, розвитку комплексів. У той же час вже перші дослідження показали, що, наприклад, Едипів комплекс, який займав центральне місце в концепції Фрейда, детермінований швидше соціальними, ніж біологічними, факторами, особливостями виховання, прийнятими в даній культурі, і взаємовідносинами між батьками і дітьми в родині. На це звернули увагу вже Юнг та Адлер, чий результат з вивчення дитячих спогадів (в тому числі і власних) суттєво відрізнялися від досвіду Фрейда. Адлер, а слідом за ним і інші вчені, також дійшов висновку, що окрім сексуальних і агресивних існують і інші, не менш значущі мотиви, які також можуть стати провідними в процесі формування особистості, наприклад, прагнення до подолання своєї неповноцінності.

Пізніше з'явилися й інші фактори, що суперечать положенням Фрейда і в області соціальної психології, і в оцінці жіночої психіки, ролі Его, і в психотерапевтичній практиці. Відмова Фрейда від визнання можливої варіативності при проведенні психоаналітичного сеансу призвела до його розриву навіть з такими близькими учнями, як В.

Райх, О. Ранк, які створили власні психотерапевтичні концепції, хоча в теоретичному плані вони в значно меншій мірою, ніж Юнг та Адлер, відійшли від Фрейда.

Сам Зигмунд Фрейд народився в місті Фрайберг 6 травня 1856 року, ставши третьою дитиною в сім'ї. Спочатку родина Фрейдів переселилася в Лейпциг, а через рік – до Відня. Бідний район, бруд, шум і неприємні сусіди не сприяли хорошій атмосфері в сім'ї. Сам Зигмунд дуже не любив згадувати раннє дитинство, вважаючи ті роки невартими власної уваги. Після школи Зигмунд провів багато годин, обдумуючи, чим займатися далі. Суворі й несправедливі закони давали не такий вже й великий вибір єврейському хлопчикові. Під впливом Гете і Дарвіна Фрейд вибрав медичний факультет Віденського університету, на який і вступив у 1873 р. В ті роки він працював у фізіологічній лабораторії доктора Е. Брюке. Ця робота багато в чому визначила майбутню впевненість Фрейда щодо ролі біологічних основ психіки, привернула його увагу до сексуальних, і фізіологічних факторів, що впливають на несвідомі мотиви людини. Отримавши в 26 років докторський ступінь, Фрейд внаслідок матеріальних труднощів змушений був зайнятися приватною практикою. У 1885 році Зигмунд Фрейд подав заявку на відкриття власного кабінету невропатології. Завдяки рекомендаціям він отримав дозвіл. Роком раніше Зигмунд спробував кокаїн. Дія наркотику вразила філософа, і він написав багато праць, в яких розкрив властивості згубного порошку. Один з найближчих друзів Фрейда в результаті лікування кокаїном помер, але захоплений відкривач психічного світу не звернув на цей факт належної уваги. Зрештою, Зигмунд Фрейд і сам постраждав від кокаїнової залежності. У 1885 р. він домогся престижного положення лектора у Віденському університеті.

За допомогою Брюке Фрейд отримав стипендію для поїздки в Париж у клініку Ж. Шарко. Це стажування не тільки довело Фрейду значну роль гіпнозу в лікуванні істерії, але і вперше відкрило завісу над несвідомим, тому що у сеансах гіпнозу Шарко наочно демонстрував роль неусвідомлених мотивів у вчинках людини. Після повернення до Відня Фрейд спільно з відомим психіатром В. Брейером почав досліджувати динаміку істерії, опублікувавши кілька робіт на цю тему. Однак поступово він відійшов від Брейера, який насторожено поставився до припущень Фрейда про зв'язок неврозів із сексуальними відхиленнями. Так само насторожено Брейер поставився і до нового, запропонованого Фрейдом замість гіпнозу методу лікування істерії – психоаналізу, хоч і погоджувався з тим, що гіпноз не є ефективним. Згодом, аналізуючи свій науковий шлях, Фрейд писав, що він боявся взяти на себе відповідальність за зроблене ним відкриття і намагався розділити його з іншими, боявся і самого цього відкриття, тієї відповідальності, яка з ним пов'язана. Фрейд вважав, що у відносинах з Брюке, Шарко і особливо з Брейером він трансформував свої стосунки з батьком. Спогади дитинства і складні сімейні відносини, в яких Фрейд, який боявся і поважав авторитарного батька, завжди тримав сторону м'якої і люблячої матері, значною мірою вплинули на зміст його теорії. Прагнення замінити реального батька учителем викликало подвійне ставлення Фрейда до вчителів – з одного боку, захоплене поклоніння, а з іншого – бажання знайти свій власний шлях у науці, перевершити своїх вчителів. Так поступово вимальовуються контури концепції Фрейда про *трансфер і Едипів комплекс*, які потім займуть важливе місце в його теорії особистості.

Уперше Фрейд заговорив про психоаналіз у 1896 р., а в 1897 р. він почав проводити систематичні самоспостереження, які фіксував у щоденниках до кінця життя. У 1900 році, як уже зазначалося, вийшла у світ його книга «Тлумачення сновидінь», у якій він вперше опублікував найважливіші положення своєї концепції, що були доповнені в його наступних книгах «Психопатологія повсякденного життя» (1901), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Психологія мас і аналіз людського "Я"» (1921). Поступово його ідеї набули визнання. У 1910 р. Стенлі Хол запросив Фрейда прочитати лекції в Америці, де його теорія набула особливої популярності. Його роботи стали перекладати багатьма мовами. Навколо Фрейда поступово складається гурток його шанувальників і послідовників, в який увійшли К. Юнг, А. Адлер, Ш. Ференці, О. Ранк, К. Абрахам. Після організації психоаналітичного суспільства у Відні його філії відкрилися в усьому світі, психоаналітичний рух

розширювався, набуваючи все більше прихильників. У той же час Фрейд ставав все більш ортодоксальним і догматичним у своїх поглядах, він не терпів ані найменших відхилень від своєї концепції, припиняв всі спроби своїх учнів самостійно розробляти й аналізувати деякі положення психотерапії або структури особистості, її взаємовідносин із навколишнім світом. Це призвело до відокремлення, а потім і до розриву з Фрейдом самих талановитих його послідовників – Адлера, Юнга, Ранка.

У міру зростання популярності Фрейда зростала і кількість критичних праць, спрямованих проти його поглядів. У 1933 р. нацисти спалили його книги в Берліні. Після захоплення німцями Австрії положення Фрейда стало небезпечним, він зазнавав переслідувань. Зарубіжні психоаналітичні товариства зібрали значну суму грошей і фактично викупили Фрейда у німців, які дозволили йому виїхати в Англію. Однак його хвороба прогресувала, не допомагали ніякі операції та ліки, і в 1939 р. він помер від раку, залишивши після себе створений ним світ, вже повністю відкритий для тлумачень і критики.

Погляди Фрейда можна розділити на три області – це метод лікування функціональних психічних захворювань, теорія особистості і теорія суспільства, при цьому стрижнем усієї системи є його погляди на розвиток і структуру особистості людини.

За Фрейдом, розвиток психіки є пристосуванням, адаптацією до навколишнього, переважно ворожого, середовища. Ця біологічна детермінація і спрямовує процес становлення психіки. Рушійними силами психічного розвитку є вроджені і несвідомі потяги (або почуття, як у пізніших психоаналітиків). З точки зору психоаналізу, основою психічного розвитку виступає не інтелектуальна сфера (як в інших школах), а емоції і мотиви людини; пізнавальний розвиток є як би наслідком мотиваційного.

Фрейд вважав, що *психіка складається з трьох шарів – свідомого, передсвідомого та несвідомого*, в яких і розташовуються основні структури особистості. При цьому зміст несвідомого, на думку Фрейда, є недоступним для усвідомлення практично ні за яких умов. Зміст передсвідомого шару може бути усвідомлений людиною, хоча це і вимагає від неї значних зусиль.

У несвідомому шарі розташовується одна із структур особистості – *Ід*, яка фактично є енергетичною основою психічного розвитку, тому що в ній розташовуються вроджені несвідомі потяги, які прагнуть до свого задоволення, до розрядки і таким чином детермінують діяльність суб'єкта. Фрейд вважав, що існує два основних вроджених несвідомих потяги – *інстинкт життя та інстинкт смерті*, які знаходяться в антагоністичних відносинах між собою, створюючи основу для фундаментального, біологічного внутрішнього конфлікту. Неусвідомленість цього конфлікту пов'язана не тільки з тим, що боротьба між потягами, як правило, відбувається в несвідомому шарі, але і з тим, що поведінка людини викликається найчастіше одночасною дією обох цих сил.

З точки зору Фрейда, вроджені потяги являють собою канали, по яких проходить енергія, яка формує нашу діяльність. Тому і сам Фрейд і його послідовники іноді називали його теорію динамічною (або навіть гідравлічною), маючи на увазі, що *психічна енергія прагне до розрядки* (тобто задоволення потягів) і рівномірного розподілу по всьому континууму. Саме тому *фрустрація потягу призводить до неврозу*, оскільки при цьому розрядка є неможливою. На підставі даних положень розроблялася *ідея катарсичного очищення (розрядки)* в сеансі психоаналізу і *ідея трансферу*, тобто перенесення, обміну енергією між пацієнтом і психоаналітиком.

*Лібід*о, про яке так багато писали сам Фрейд і його учні, і є тією специфічною енергією, яка пов'язана з інстинктом життя. Енергії, пов'язаній з інстинктом смерті і агресії, Фрейд не дав власного імені, але постійно говорив про її існування. Він також вважав, що зміст несвідомого постійно розширюється, тому що ті прагнення і бажання, які людина не змогла з тих чи інших причин реалізувати у своїй діяльності, витісняються нею у несвідоме, наповнюючи його зміст.

Друга структура особистості – *Его*, – на думку Фрейда, також є вродженою і розташовується як у свідомому шарі, так і в передсвідомості. Таким чином, ми завжди

можемо усвідомити своє «Я», хоча це й нелегко. Якщо зміст Ід в процесі життя дитини розширюється, то зміст Его, навпаки, звужується, через те, що дитина народжується, за висловом Фрейда, із «океанічним почуттям "Я", включаючи в себе увесь навколишній світ. З часом вона починає усвідомлювати межу між собою і навколишнім світом, локалізує своє «Я» до свого тіла, звужуючи таким чином обсяг Его».

Третя структура особистості – *Супер-Его* – не є вродженою, вона формується в процесі життя дитини. Механізмом її формування є ідентифікація з близьким дорослим своєї статі, риси та якості якого і стають змістом Супер-Его. У процесі ідентифікації у дітей формується також *Едіпів комплекс* (у хлопчиків) або *комплекс Електри* (у дівчаток), тобто комплекс амбівалентних почуттів, які відчуває дитина до об'єкта ідентифікації.

Фрейд підкреслював, що між цими трьома структурами особистості існує нестійка рівновага, тому що не тільки їх зміст, але і напрями їх розвитку є протилежними один до одного. Потяги, що містяться в Ід, прагнуть до свого задоволення, диктуючи людині такі бажання, які практично є не здійсненними в жодному суспільстві. Супер-Его, у зміст якого входять совість, самоспостереження та ідеали людини, попереджає людину про неможливість здійснення цих бажань і стоїть на сторожі дотримання норм, прийнятих у даному суспільстві. Таким чином, Его стає як би ареною боротьби суперечливих тенденцій, які диктуються Ід і Супер-Его. Такий стан внутрішнього конфлікту, в якому постійно перебуває людина, тримає її в постійному внутрішньому напруженні, знижуючи стійкість до неврозів. Тому Фрейд підкреслював, що не існує чіткої межі між нормою і патологією, а постійна напруга, у якій перебувають люди, робить їх потенційними невротиками.

Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині якщо не запобігти (тому що це фактично неможливо), то хоча б пом'якшити конфлікт між Ід і Супер-Его. Фрейд виділяв кілька захисних механізмів, головними з яких є *витіснення*, *регресія*, *раціоналізація*, *проекція* і *сублімація*.

Витіснення – самий неефективний механізм, через те, що при цьому енергія витісненого і нездійсненого мотиву (бажання) не реалізується в діяльності, але залишається в людині, викликаючи зростання напруженості. Оскільки бажання витісняється в несвідоме, людина про нього зовсім забуває, але залишається напруга, яка, проникаючи крізь несвідоме, дає про себе знати у вигляді символів, що наповнюють наші сновидіння, у вигляді помилок, описок, обмовок. При цьому символ, на думку Фрейда, не є безпосереднім відображенням витісненого бажання, а являє собою його трансформацію. Тому він надавав таке значення психопатології повсякденного життя, тобто тлумаченню таких явищ, як помилки і сновидіння людини, її асоціації. Ставлення Фрейда до символіки було однією з причин його розбіжності з Юнгом, який вважав, що існує безпосередній і тісний зв'язок між символом і прагненням людини, і заперечував тлумачення, придумані Фрейдом.

Регресія і *раціоналізація* є більш успішними видами захисту, тому що вони дозволяють хоча б часткову розрядку енергії, що міститься в бажаннях людини. При цьому регресія являє собою більш примітивний спосіб реалізації прагнень, виходу з конфліктної ситуації. Людина може почати кусати нігті, псувати речі, жувати гумку або тютюн, вірити в злих чи добрих духів, прагнути до ризикованих ситуацій тощо, причому багато з цих регресій настільки загальноприйняті, що навіть не сприймаються такими. Раціоналізація пов'язана з прагненням Супер-Его хоч якось проконтролювати ситуацію, надавши їй добропорядного вигляду. Тому людина, не усвідомлюючи реальних мотивів своєї поведінки, прикриває їх і пояснює вигаданими, але морально прийнятними мотивами.

При *проекції* людина приписує іншим ті бажання і почуття, які вона відчуває сама. У тому випадку, коли суб'єкт, якому було приписано яке-небудь почуття, своєю поведінкою підтверджує зроблену проекцію, цей захисний механізм діє досить успішно, оскільки людина може усвідомити ці почуття як реальні, дійсні, але зовнішні по відношенню до неї і не лякатися їх. Необхідно підкреслити, що введення цього захисного механізму дозволило в подальшому розробити так звані *проективні методи дослідження особистості*.

Ці методи, які полягають у проханні закінчити незакінчені фрази або розповіді або скласти розповідь за невизначеними сюжетними картинками, стали істотним внеском у експериментальне дослідження особистості.

Найбільш ефективним механізмом захисту є *сублімація*, тому що вона допомагає спрямувати енергію, пов'язану із сексуальними чи агресивними прагненнями, в інше русло, реалізувати її, зокрема, у творчій діяльності. У принципі Фрейд вважав культуру продуктом сублімації і з цього погляду розглядав твори мистецтва, наукові відкриття. Успіх творчої діяльності пояснюється тим, що в ній відбувається повна реалізація накопиченої енергії, катарсис, чи очищення людини від неї. На основі цього підходу до сублімації пізніше в психоаналізі були розроблені *основи терапії мистецтвом – арт-терапії*.

Лібідозна енергія, яка пов'язана з інстинктом життя, є також основою розвитку особистості, характеру людини, і, виходячи з закономірностей її розвитку, Фрейд створив свою періодизацію. Він вважав, що в процесі життя людина проходить кілька етапів, які відрізняються один від одного способом фіксації лібідо, способом задоволення інстинкту життя. При цьому Фрейд приділяв велику увагу тому, яким саме способом відбувається фіксація, і чи потребує людина при цьому сторонніх об'єктів.

Лібідозну енергію Фрейд вважав основою розвитку не тільки індивідуальної людини, але й суспільства. Він писав про те, що вождь племені є свого роду батьком, до якого чоловіки відчують Едіпов комплекс, прагнучи зайняти його місце. Однак з убивством вождя в плем'я приходять ворожнеча, кров і міжусобиця, воно слабшає, і такий негативний досвід приводить до створення перших законів, табу, які починають регулювати соціальну поведінку людей. Пізніше послідовники Фрейда створили систему етнопсихологічних концепцій, яка пояснювала особливості психіки різних народів способами проходження основних етапів у розвитку лібідо. Він писав, зокрема, що способи догляду за немовлям, зафіксовані в культурі суспільства, служать основою як індивідуальної психіки, так і ментальності даної нації. Проте подальші дослідження не підтвердили цю частину теорії Фрейда, виявивши більш складні і неоднозначні фактори формування особистості дитини і розвитку культури і суспільства в цілому.

Якщо теорія культури не набула широкого розповсюдження і підтвердження в науці, то метод, розроблений Фрейдом, з часом став дуже популярним.

Психоаналіз посідав найважливіше місце в теорії Фрейда. Саме для пояснення дії цього методу були створені інші частини його теорії. У своїй психотерапії Фрейд виходив з того, що лікар займає для пацієнта місце батька, що домінує, положення якого він визнає безумовно. При цьому між ними встановлюється канал, по якому відбувається безперешкодний обмін енергією між терапевтом і пацієнтом, тобто з'являється трансфер. Завдяки цьому терапевт не тільки проникає в несвідоме свого пацієнта, але і вселяє у нього певні положення, насамперед своє розуміння, свій аналіз причин його невротичного стану. Цей аналіз відбувається на основі символічної інтерпретації асоціацій, снів і помилок пацієнта, тобто слідів його витісненого потягу, про який говорили вище. При цьому лікар не просто ділиться з пацієнтом своїми спостереженнями, але вселяє у нього своє тлумачення, яке пацієнт некритично сприймає. Це вселяння, на думку Фрейда, і забезпечує катарсис, тому що, приймаючи позицію лікаря, пацієнт усвідомлює своє несвідоме, і звільняється від нього. Оскільки основа одужання при цьому пов'язана з навіюванням, то така терапія була названа *директивною*, на відміну від тієї, котра заснована на рівноправному спілкуванні пацієнта і лікаря.

Хоча не всі аспекти теорії Фрейда набули наукового визнання, а багато кому її положення й сьогодні здаються такими, що скоріше належать історії, ніж сучасній психології, неможливо не визнати, що його ідеї вплинули на розвиток не тільки психології, але й культури, мистецтва, медицини, соціології. Фрейд відкрив цілий світ, що лежить за межами нашої свідомості, і в цьому його величезна заслуга перед людством

2. Індивідуальна психологія Альфреда Адлера

Альфред Адлер (1870–1937) – австрійський психолог, психіатр, творець системи індивідуальної психології. Його власний життєвий шлях став важливою підмогою у створенні концепції індивідуальної теорії особистості. Адлер, котрий в дитинстві часто і важко хворів, сподівався, що вибір професії лікаря допоможе йому і його близьким у боротьбі з недугами. Закінчивши медичний факультет Віденського університету, він практикував як лікар-офтальмолог.

Внаслідок його зростаючого інтересу до діяльності нервової системи галузь занять Адлера стала зміщуватися в бік психіатрії і неврології.

У 1902 р. Адлер став одним з перших чотирьох членів гуртка, який утворився навколо творця нового психологічного напрямку – З. Фрейда. У 1910 р. за пропозицією Фрейда він очолив Віденську психоаналітичну спілку. Але незабаром Адлер почав розвивати ідеї, які суперечили деяким основним положенням Фрейда. Коли ці розбіжності загострилися, йому було запропоновано викласти свої погляди (1911 р.) та відмовитись потім від посади президента спілки. Згодом він офіційно обірвав свої зв'язки з психоаналізом, вийшов із спілки зі своїми прихильниками і організував власну групу, яка отримала назву «Асоціація індивідуальної психології».

Після Першої світової війни він зацікавився проблемами навчання, заснував першу виховну клініку в межах віденської системи шкільного навчання, а потім і експериментальну школу, яка втілювала в життя його ідеї в галузі навчання. Особливе значення Адлер надавав заняттям з вчителями, тому що думав, що дуже важливо працювати з тими, хто формує розум і характер юнацтва. На допомогу батькам у вихованні дітей ним були організовані консультативні центри для дітей при школах, де діти та їхні батьки могли отримати необхідну їм пораду і допомогу. До 1930 р. тільки у Відні було 30 таких центрів.

У 1935 р. він переїхав до США, де продовжував працювати як лікар-психіатр, одночасно займаючи посаду професора медичної психології. Індивідуальна психологія Адлера, інтерес до якої знизився після його смерті в 1937 р., знову виявилася в центрі уваги психологів у 50-ті роки, суттєво вплинувши на формування гуманістичної психології і нового підходу до проблеми особистості.

Адлер став засновником нового, соціально-психологічного підходу до дослідження психіки людини. Саме в розвитку нових ідей своєї концепції він і розійшовся з Фрейдом. Його теорія, викладена в книгах «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Людинознавство» (1927), «Смисл життя» (1933), являє собою зовсім новий напрямок, дуже мало пов'язаний з класичним психоаналізом, і складає цілісну систему розвитку особистості.

Головна ідея Адлера полягала в тому, що він заперечував положення Фрейда і Юнга про домінування несвідомих потягів в особистості і поведінці людини, захоплень, які протиставляють людину суспільству. Не вроджені потяги, не вроджені архетипи, а почуття спільності з іншими людьми, які стимулюють соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, – ось та головна сила, що визначає поведінку і життя людини, вважав Адлер. Але є щось загальне, що поєднує концепції цих трьох психологів: всі вони припускали, що людина має деяку внутрішню, властиву їй одній природу, яка впливає на формування особистості. При цьому Фрейд надавав вирішального значення сексуальним чинникам, Юнг – первинним типам мислення, а Адлер підкреслював роль суспільних інтересів.

У той же час Адлер був єдиним, хто вважав важливою тенденцією в розвитку особистості людини прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної людської особистості, досліджуючи те загальне, що притаманне несвідомому. Юнг хоча і дійшов ідеї про цілісність і Самість особистості, але значно пізніше, у 50–60-х роках. *Думка про цілісність та унікальність особистості є неocenним внеском Адлера у психологічну науку.*

Не менш важливою є і сформульована ним ідея щодо *творчого «Я»*. На відміну від ідеї Фрейдівського “Его”, «Я» Адлера являє собою суб’єктивну і індивідуалізовану систему, яка може змінювати напрямок розвитку особистості, інтерпретуючи життєвий досвід людини і

надаючи їй різного смислу. Більш того, це «Я» саме починає пошуки такого досвіду, який може допомогти конкретній людині у створенні її власного, унікального стилю життя.

Теорія особистості Адлера являє собою добре структуровану систему і ґрунтується на декількох основних положеннях, які пояснюють численні варіанти шляхів розвитку особистості: 1) фіктивний фіналізм, 2) прагнення до переваг, 3) відчуття неповноцінності і компенсації, 4) суспільний інтерес, 5) стиль життя, 6) творче «Я».

Ідея фіктивного фіналізму була запозичена Адлером у відомого німецького філософа Ганса Файгінгера, який стверджував, що всі люди орієнтуються в житті за допомогою конструкцій чи фікцій, які організують і систематизують реальність, що детермінує нашу поведінку. У Файгінгера Адлер також почерпнув ідею про те, що мотиви людських вчинків визначаються більшою мірою надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом, який неможливо реалізувати, але який є цілком реальним стимулом, що визначає намагання людини. Адлер також підкреслював, що здорова людина в принципі може звільнитися від впливу фіктивних надій і побачити життя і майбутнє такими, якими вони є насправді. В той же час для невротиків це неможливо, і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює їхню напругу.

Адлер вважав, що велике значення у формуванні структури особистості людини мають її батьківщина, люди, які її оточують в перші роки життя. Значення соціального оточення особливо підкреслювалось Адлером (одним з перших у психоаналізі), тому що він вважав, що дитина народжується не з готовими структурами особистості, а лише з їх прообразами, які формуються протягом життя. Найбільш важливою структурою він називав *стиль життя*.

Розвиваючи ідею про стиль життя, який формує поведінку людини, Адлер виходив з того, що він визначає і систематизує досвід людини. Стиль життя тісно пов'язаний з *почуттям спільності*, одним із трьох вроджених несвідомих почуттів, які складають структуру «Я».

Почуття спільності, що має суспільний інтерес, являє собою своєрідний стрижень, який тримає всю конструкцію стилю життя, визначає її зміст і напрямок. Почуття спільності хоча і є вродженим, але може залишитися нерозвинутим. Ця нерозвиненість почуття спільності стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів людини.

Розвиток почуття спільності пов'язаний з близькими дорослими, які оточують немовля з дитинства, насамперед з матір'ю. У відкинутих дітей, що ростуть з холодними, відгородженими від них матерями, почуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у пестливих дітей, тому що почуття спільності з матір'ю не переноситься на інших людей, які залишаються для дитини чужими.

Рівень розвитку почуття спільності визначає систему уявлень про себе і світ, що створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи створює перешкоди для особистісного росту, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично сама являється творцем своєї особистості, яку вона створює із сірого матеріалу спадковості і досвіду. Творче «Я», про яке пише Адлер, являє собою своєрідний фермент, який впливає на факти навколишньої дійсності і трансформує ці факти в особистість людини, «особистість суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну і яка володіє унікальним стилем». Творче «Я», з погляду Адлера, надає життю людини смисл, воно творить як саму мету життя, так і засоби для її досягнення.

Таким чином, Адлер розглядав процеси формування життєвої мети, стилю життя по суті як акти творчості, які надають людській особистості унікальність, свідомість і можливість управління своєю долею. На противагу Фрейдіві він підкреслював, що люди не є пішаками в руках зовнішніх сил, а являють собою свідому цілісність, яка самотійно і творчо створює своє життя.

Якщо почуття спільності визначає напрямок життя, його стиль, то два інших вроджених і несвідомих почуття – *неповноцінності і прагнення до переваг* – являють собою

джерела енергії особистості, необхідної для її розвитку. Ці почуття є позитивними, це стимули для особистісного росту, самовдосконалення. Якщо почуття неповноцінності впливає на людину, викликає в неї бажання перебороти свій недолік, то прагнення до переваг викликає бажання бути краще за всіх, не тільки перебороти недолік, але і стати самим вмілим і знаючим. Ці почуття, з погляду Адлера, стимулюють не тільки індивідуальний розвиток, але і розвиток суспільства в цілому завдяки самовдосконаленню і відкриттям, зробленими окремими людьми. Існує і спеціальний механізм, який допомагає розвитку цих почуттів, – *компенсація*.

Адлер виділив *чотири основних види компенсації*: неповну компенсацію, повну компенсацію, надкомпенсацію і вдавану компенсацію, чи відхід у хворобу. Поєднання певних видів компенсації з життєвим стилем і рівнем розвитку почуття спільності дало йому можливість створити одну з перших типологій розвитку особистості.

Він вважав, що розвинуте почуття спільності, яке визначає соціальний стиль життя, дозволяє дитині створити досить адекватну схему апперцепції. При цьому діти з неповною компенсацією менше відчують свою неповноцінність, яку вони можуть компенсувати за допомогою інших людей, однолітків, від котрих вони не відчують відгородженості. Це особливо важливо при фізичних дефектах, які часто унеможливають повну їхню компенсацію і тим самим можуть послужити причиною ізоляції дитини від однолітків, призупинити її особистісний ріст і вдосконалення.

У випадку надкомпенсації такі люди намагаються звернути свої знання і уміння на користь людям. Їхнє прагнення до переваг не перетворюється в агресію проти людей. Прикладом такої надкомпенсації для Адлера служили Демосфен, який переборов свою заїкуватість, Ф. Рузвельт, що переборов свою фізичну слабкість, багато інших добрих людей, не обов'язково всім широко відомі, але такі, що приносять користь оточуючим.

У той же час при нерозвиненому почутті спільності у дитини починають вже в ранньому дитинстві формуватися різні невротичні комплекси, які приводять до відхилень у розвитку її особистості. Так, неповна компенсація сприяє виникненню комплексу неповноцінності, який формує неадекватну схему апперцепції, що змінює життєвий стиль, робить дитину тривожною, невпевненою у собі, заздрісною, конформною. Неможливість перебороти свої дефекти, особливо фізичні, часто приводить до уявної компенсації, і дитина, так само, як і пізніше вже доросла людина, починає спекулювати своїм недоліком, намагаючись мати привілеї уваги і співчуття людей, які її оточують. Але такий вид компенсації недосконалий, тому що він зупиняє особистісний ріст і формує неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У випадку надкомпенсації у дітей з нерозвинутим почуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується в невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для отримання влади над людьми, для поневолення їх, думаючи не про суспільну користь, а про свої вигоди. При цьому формується неадекватна схема апперцепції, яка змінює стиль життя. Такі люди – тирани і агресори, вони підозрюють оточуючих в бажанні відняти у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, не щадять навіть своїх близьких. Для Адлера прикладами такого стилю життя були Перон, Наполеон, Гітлер і інші авторитарні правителі і тирани, не обов'язково в масштабах країни, але у рамках своєї родини, близьких. При цьому, з точки зору Адлера, найбільш авторитарними і жорстокими стають діти пещені, в той час як відкинутим дітям більшою мірою притаманні комплекси вини і неповноцінності.

Таким чином, однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй вистояти у життєвих негодах, перебороти труднощі і досягти досконалості, є вміння співпрацювати з іншими. Тільки у співпраці людина може перебороти своє почуття неповноцінності, привнести цінне у розвиток суспільства.

Адлер писав, що, якщо людина вміє співпрацювати з іншими, вона ніколи не стане невротиком, в той час як нестача кооперації є коренем невротичних і погано пристосованих стилів життя.

Проте не всі теоретичні положення Адлера, пов'язані з типологією особистості дітей, черговістю їх народження, знайшли своє підтвердження у подальших експериментальних дослідженнях. Але сама ідея про роль почуття спільності і індивідуального стилю життя у формуванні особистості дитини, особливо думка про компенсацію як основний механізм психічного розвитку і корекції поведінки, стала важливим внеском в психологію.

Необхідно відзначити і внесок Адлера у психотерапію, тому що він одним з перших досліджував *роль гри* у подоланні неврозів і закомплексованості. Він вважав, що саме гра дозволяє дітям перебороти комплекс неповноцінності, який вони відчують в світі оточуючих їх дорослих. При цьому спонтанна гра дітей вже є гарним психотерапевтичним засобом. У тому випадку, коли треба долати більш серйозні комплекси і вирішувати спеціальні проблеми, розвиток гри має здійснюватися і спрямовуватися дорослим.

Теорія Адлера стала своєрідною антитезою фрейдівської концепції людини. Вона здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

3. Аналітична теорія К.Юнга.

Карл Густав Юнг (1875-1961) познайомився з Фрейдом, будучи вже психіатром. З його фігурою Фрейд пов'язував успішність поширення психоаналізу. Юнг був першим президентом Міжнародної психоаналітичної спілки. У 1911 р внаслідок розбіжностей їхні шляхи розійшлися.

Під впливом кузини Юнг з молодого віку сформував інтерес до містики, який буде виражений в його теорії особистості. Він переглянув запропоноване Фрейдом поняття "лібідо" і розумів його як психічну енергію, подібну "волі" Шопенгауера. Ця енергія, як вважає Юнг, може виражатися на різних рівнях психіки і накопичується протягом тисячоліть.

Розширюючи уявлення про несвідоме, Юнг виділяє в ньому два рівні:

- 1) *індивідуальне несвідоме* як витіснений зі свідомості зміст, а також що втілюється в індивідуальних образах колективної психічної енергії;
- 2) *колективне несвідоме* - віковий досвід людства, що виражається в універсальних образах - архетипах.

Архетипи - це точки згущення психічної енергії. Юнг описує кілька універсальних архетипів: Персона - сукупність прийнятих установок, які людина показує суспільству, межа між внутрішнім і зовнішнім світом; Тінь - приховуване від суспільства внутрішній психічний зміст особистості; Аніма, або Анімус, - душа, яка прагне до завершеності; Старець - життєва мудрість і зрілість; Самість - цілісність і гармонія особистості. Архетипи символічно виражаються в казках, переказах, що втілюють стародавні сюжети, і постають у сновидіннях.

Мета особистості, як вважає Юнг, - це *індивідуація*, тобто прагнення до цілісності, процес самореалізації, встановлення гармонійної відповідності між несвідомим і свідомістю. Це усвідомлення своєї Тіні, розвиток Самості, відновлення єдності Аніме і Анімуса. У індивідуації особистість людини із зародкового стану розкривається і знаходить цілісність, усвідомленість.

4. Неофрейдисти

Карен Хорні (1885-1952) є представником тієї плеяди психоаналітиків, яких прийнято називати неофрейдистами. *Неофрейдизм* розвивався в Америці, починаючи з 1930-х рр., коли режим Гітлера і переслідування психоаналітиків в Німеччині привели до еміграції багатьох з них. Навколо Чиказького інституту психоаналізу об'єдналися ті, хто вже після смерті Фрейда буде розвивати цей новий напрям. Відмінною рисою всього неофрейдизма та ідей Хорні зокрема є соціальна спрямованість. Саме в суспільстві і культурі неофрейдисти шукали ключ до розуміння особистості та її невротичних розладів. Від Фрейда їх відрізняла і націленість у майбутнє: практично всі вони вважали, що сенс людського життя в розвитку, і людина повинна постійно вдосконалювати свою особистість, намагатися звільнитися від тоталітарного тиску суспільства.

Хорні розділяла ці установки. У найвідомішій своїй роботі - "Невротична особистість нашого часу" - вона підкреслювала, що суспільство і культура відповідальні за широке розповсюдження невротичних розладів.

Важливе поняття психоаналізу Хорні - *базальна тривога*. Вона розвивається у дитини в дитинстві під натиском ворожого їй зовнішнього світу через природний страху перед невідомим. Якщо вона виховується в сім'ї, де батьки заохочують її самостійність, сприяють її самореалізації і розвивають її впевненість, базальна тривога відходить на другий план, і дитина виростає здоровим членом суспільства, здатним протистояти труднощам і рухатися далі. Якщо сім'я не дає їй прийняття і підтримки та обмежує її самостійність, то базальна тривога стає фактором, що визначає все її життя, у неї наростає відчуття безпорадності і самотності, ворожості і страху. Людина намагається закритися від зовнішнього світу захисними механізмами, і це призводить до того, що Хорні називає "порочним колом": захисні механізми побудовані на стратегії уникнення прямого зіткнення і боротьби, і людина як і раніше не може безпосередньо взаємодіяти зі світом, домагатися в ньому успіху, вона замикається в собі, і це тільки посилює базальну тривогу.

Однак людина, як вважала Хорні, володіє потенціалом для розвитку. Яким би не було її дитинство, як би не виховали її батьки, в будь-який момент вона може змінити своє життя, змінити себе і розвиватися. У людині захований величезний особистісний потенціал, який вона повина вміти в собі розвинути і виявити. Потрібно розвивати в собі почуття відповідальності, спонтанності, довіри до себе, щирості. Тоді можна подолати базальну тривогу і запустити особистісний розвиток.

Еріх Фромм (1900-1980) є найвідомішим представником неопреїдизму. Він отримав філософську освіту і в ранні роки своєї творчості співпрацював з Франкфуртським інститутом соціальних досліджень, був частиною Франкфуртської школи. Тому джерело його думки не тільки психоаналіз, але й марксизм, і Фромм часто називають одним з представників преїдо-марксизму.

У роботах "Мати чи бути", "Втеча від свободи" і інших Фромм вказує на руйнівний характер сучасного йому суспільства, на те, що воно визначає стиль життя людини, її бажання і потреби і формує потрібний суспільству образ особистості. Натомість воно дає відчуття псевдобезпеки і комфорту.

Кожна людина, оскільки входить у суспільство і живе в ньому, так чи інакше здійснює фундаментальний вибір, який Фромм характеризує фразою "мати або бути". Можна підкоритися суспільству, відмовитися від свободи, стати механічним гвинтиком у величезній соціальній машині виробництва. Натомість можна *мати* псевдобезпеку, видимий спокій і комфорт. Однак цей стан ніколи не може стати істинним. Фромм так само, як і Хорні, вважає, що людині властивий вільний саморозвиток, і відмова від нього призводить до руйнування особистості. Тому якщо людина бажає залишитися людиною, особистістю, а не перетворитися на раба суспільства, вона повина вибрати іншу стратегію: всупереч тиску суспільства залишитися творчою і вільною людиною, будувати гармонійні відносини з іншими людьми, підтримувати самоповагу і орієнтуватися на власні бажання. Тільки в цьому випадку вона може *бути* вільною особистістю.

Тема 10: Поява та розвиток гештальт-психології (10-і рр. ХХ ст. – сер. 30-х рр. ХХ ст.).

Витоки гештальтпсихології. Поняття гештальт. Дослідження феномену руху Вертгеймера. Дослідження сприймання та його основних засобів організації у рамках гештальтпсихології. Поняття про фі-феномен. Дослідження мислення Келером. Поняття про інсайт. Продуктивне мислення у людини. Теорія поля К.Левіна. Поняття психологічного поля. Відмінності між поняттями потреби та квазіпотреби. Поняття фрустрації, бар'єру, валентності, руху та ін.

Німецька психологія XX століття. Виникнення гештальтпсихології

Психологічна наука Німеччини на початку XX ст. складалася таким чином: незважаючи на велику активність психологів, кількість університетських посад була надзвичайно малою. Тому факту, що німецькі вчені спочатку все ж займали лідируюче положення в цій галузі, сприяли університетська культура раціонального наукового пізнання як самостійної цінності і великі інвестиції в природничі науки (включаючи експериментальну фізіологію).

Дослідники з усього світу приїжджали навчатися до Німеччини і їхали додому з багажем знань і досвіду організації досліджень. Однак варто зазначити, що експериментальна психологія була частиною філософії. У філософському проекті їй була відведена роль пошуку підстав для раціонального пізнання. Проте, опанувавши експериментальні методи, студенти часто забували про це завдання і використовували свою психологічну підготовку у власних інтересах. Таким чином, вивчення психології відрізнялося від інших країн (таких, як США та ін.).

Німеччина як країна не володіла монополією на психологію, хоча тут і існувала академічна інфраструктура для широкомасштабних експериментальних досліджень, яка займала очільну позицію доти, поки університети США в 1890-ті рр. не створили власні лабораторії, що призвело до зниження статусу німецьких шкіл, лабораторій, інститутів та ін.

Гештальтпсихологія – психологічний напрямок, який виник у Німеччині в 1910 році та проіснував до середини 30-х років XX століття. Після встановлення влади фашизму більшість представників школи були змушені емігрувати. Засновники: М. Вертгеймер (1880–1943), В. Келер (1887–1967), К. Коффка (1886–1941).

Саме цими вченими були сформульовані основні постулати гештальтпсихології:

1. Предмет вивчення психології – свідомість, але її розуміння повинне ґрунтуватися за принципом цілісності.
2. Свідомість – це динамічне ціле, тобто поле, кожна точка якого взаємодіє з іншими точками.
3. Одиницею аналізу цього поля (тобто відомості) виступає гештальт - цілісна образна структура.
4. Метод дослідження гештальтів – об'єктивне і безпосереднє спостереження та опис змістів свого сприйняття.
5. Сприйняття не може бути похідним від відчуттів, тому що останнє не існує реально.
6. Зорове сприйняття є провідним психічним процесом, що визначає рівень розвитку психіки і має свої закономірності.
7. Мислення не може розглядатися як сформований шляхом проб і помилок набір навичок. Це є процес вирішення завдання, здійснюваний через структурування поля, тобто через інсайт в сьогоденні, в ситуації «тут і тепер». Минулий досвід не має ніякого значення для вирішення поставленого завдання.

У дослідженнях вчених цієї школи були відкриті майже всі, відомі в даний час властивості сприйняття, доведено значення цього процесу у формуванні мислення, уяви та інших когнітивних функцій.

Усі процеси дійсності визначаються закономірностями гештальту. Було також припущення про існування електромагнітних полів у мозку, які, виникнувши під впливом стимулу, ізоморфні в структурі образу. Принцип ізоморфізму розглядався гештальтпсихологами як вираження структурної єдності світу – фізичного, фізіологічного, психічного.

Одним із провідних представників цього напрямку був Макс Вертгеймер (1880–1943). Вивчав філософію в Празі, а потім в Берліні. Знайомство з Х. Еренфельсом, який вперше вводить поняття гештальт-якості, вплинуло на заняття Вертгеймера. Переїхавши до

Вюрцбургу, він працював у лабораторії О. Кюльпе. Однак, відійшовши від пояснювальних принципів Вюрцбургської школи, вчений відходить від Кюльпе, починаючи дослідження, які надалі привели його до обґрунтування положень нової психологічної школи.

У 1910 році в психологічному інституті у Франкфурті-на-Майні Вертгеймер знайомиться з Вольфгангом Келером і Куртом Коффкою, які виступають спочатку як досліджувані в експериментах Вертгеймера з вивчення сприйняття, а потім стають його друзями і колегами, в співдружності з якими були розроблені основні положення нового психологічного напрямку – гештальтпсихології.

Основні принципи гештальтпсихології викладаються в заснованому ним (спільно з Келером і Коффкою) журналі "Психологічне дослідження". Важливе значення мали узагальнюючі статті М. Вертгеймера 20-х рр.: «Вчення про гештальт» (1921), «Гештальттеорія» (1925), статті К. Левіна «Наміри, воля і потреба».

У 1929 р. Келер читає лекції з гештальтпсихології в Америці, які потім виходять книгою «Гештальтпсихологія». Ця книга являє собою систематичне і, мабуть, краще викладення теорії напрямку. У 1933 році йому, як і Левіну, Келеру та Коффці, довелося виїхати з фашистської Німеччини. Після еміграції в США працював в Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку, проте створити нове об'єднання однодумців йому не вдалося.

К. Коффка вивчав психологію під керівництвом Карла Штумпфа. У 1894 році Штумпф отримав найпрестижніше в німецькій психології звання професора Берлінського університету і став засновником Берлінської асоціації дитячої психології.

Коффка почав своє тривале і плідне співробітництво з Вертгеймером і Келером в стінах Франкфуртського університету.

Експеримент Вертгеймера, про який писалось вище, був присвячений вивченню сприйняття «не справжнього» руху предметів – тобто руху, який є уявним, якого насправді немає, — «уявлення руху». Використовуючи тахистоскоп, він пропускав промінь світла через два прорізи, один з яких розташовувався вертикально, а інший мав нахил від вертикалі приблизно в 20-30 градусів. Спостерігачі бачили появу світла спочатку в одному, а потім в іншому прорізі. Якщо часовий інтервал скорочувався, то спостерігачам здавалося, що обидва прорізи освітлені постійно. При тривалості інтервалу порядку 60 мілісекунд, створювалося враження, що лінія світла безупинно переміщається від одного прорізу до іншого і назад.

Вертгеймер був переконаний, що явище, яке отримало експериментальне підтвердження в його лабораторії, по-своєму так само є елементарним, як і звичайне відчуття, але в той же час є чимось відмінним від одного або навіть від декількох простих відчуттів. Це явище отримало назву «*фі-феномена*» – ілюзії переміщення з місця на місце двох джерел світла які виникають по чергово.

Вертгеймер опублікував результати свого дослідження в 1912 році в статті «Експериментальні дослідження сприйняття руху».

Наступні наукові дослідження Вертгеймера і його колег дозволили встановити основні постулати гештальтпсихології, сформульовані в програмній статті Вертгеймера "Дослідження, які стосуються вчення про гештальт" (1923 р.).

У середині двадцятих років Вертгеймер переходить від дослідження сприйняття до вивчення мислення. Результатом цих експериментів є книга "Продуктивне мислення", яка була опублікована після смерті вченого у 1945 році і стала одним з найбільш значущих його досягнень.

Досліджуючи (експерименти з дітьми і дорослими, бесіди, в тому числі і з А. Ейнштейном) способи перетворення пізнавальних структур, що вводяться Вертгеймером, а саме "реорганізація, угруповання, центрування", вчений описував реальні моменти інтелектуальної роботи, підкреслюючи її специфічно психологічну сторону, відмінну від логічної.

Вертгеймер виділяє декілька основних етапів розумового процесу:

1. Виникнення теми. Виникнення почуття "спрямованої напруженості", яке мобілізує творчі сили людини.
2. Аналіз ситуації, усвідомлення проблеми. Завдання цієї стадії – створення цілісного образу ситуації.
3. Вирішення проблеми. Процес розумової діяльності значною мірою неусвідомлено, хоча попередня свідомо робота необхідна.
4. Виникнення ідеї вирішення – інсайт.
5. Стадія реалізації.

Вертгеймер підкреслював негативний вплив звичного способу сприйняття структурних відносин між компонентами завдання на його продуктивне вирішення. Вчений вважав, що дітям, які навчалися геометрії в школі на основі чисто формального методу, набагато важче виробити продуктивний підхід до завдань, ніж у тих, хто взагалі не навчався.

Він також вважав, що творче мислення залежить від креслення, схеми, у вигляді якої постає умова завдання або проблемної ситуації. Від адекватності схеми залежить правильність вирішення. Процес створення різних гештальтів з набору образів і є процесом творчості.

Вертгеймер дійшов висновку про те, що ранній перехід до логічного мислення заважає розвитку творчості у дітей. Він також акцентував на тому, що завдання вбивають творче мислення, тому що при повторенні відбувається фіксація того ж самого образу і дитина звикає розглядати речі тільки так.

Дані, отримані в дослідженнях Вертгеймера, привели гештальт-психологів до висновку про те, що провідним психічним процесом, особливо на початкових етапах онтогенезу, є сприйняття.

Вивченням сприйняття займався головним чином Курт Коффка (1886–1941) – німецько-американський психолог, який навчався в Берлінському університеті, в 1909 році отримав ступінь доктора філософії. Також протягом року навчався в Единбурзькому університеті в Шотландії.

Прагнучи поєднати генетичну психологію і гештальтпсихологію. Він, так само, як і Вертгеймер, закінчив Берлінський університет, а потім працював під керівництвом Штумпфа, написавши докторську дисертацію про сприйняття музичного ритму (1909).

У своїй книзі "Основи психічного розвитку" (1921) і інших роботах Коффка намагався довести, що від того, як сприймає дитина світ, залежить її поведінка і розуміння ситуації. Вважав, що процес психічного розвитку – це зростання і диференціація гештальтів.

Дослідження розвитку сприйняття у дітей свідчили про те, що дитина народжується з набором незрозумілих і не дуже адекватних образів зовнішнього світу. У процесі життєдіяльності ці образи диференціюються і стають все більш точними.

Дослідження Коффки показали, що таким же чином розвивається і сприйняття кольору. Спочатку діти сприймають навколишній світ тільки як забарвлене або незабарвлене, без розрізнення кольорів. І незабарвлене сприймається як фон, а забарвлене – як фігура. Поступово забарвлене ділиться на тепле і холодне, а в навколишньому середовищі діти виділяють вже декілька наборів фігура–фон.

Коффка дійшов висновку, що в розвитку сприйняття велику роль відіграє поєднання фігури і фону, на якому демонструється даний предмет.

Вчений також вивів таке: розвиток кольорового зору ґрунтується на сприйнятті поєднання фігура–фон, на їхньому контрасті– закон транспозиції. Цей закон свідчить, що люди сприймають не самі кольори, а їхні «відносини».

Результати дослідження сприйняття Коффка виклав в роботі "Принципи гештальтпсихології" (1935).

Поняття фігури і фону і явище реструктурування – раптового розсуду нових відносин між елементами – поширюється і за межі психології сприйняття. Ці поняття важливі також при розгляді творчого мислення, виявлення раптового нового способу вирішення завдання. У

гештальтпсихології це явище названо ага-рішенням; застосовується також термін *«інсайт»*, який описується нижче.

Вольфганг Келер (1887–1967) свою наукову діяльність починав у Берлінському університеті, навчаючись у одного із засновників європейського функціоналізму К. Штумпфа. Його дослідження лягли в основу книги "Дослідження інтелекту людиноподібних мавп" (1917). Після війни Келер повернувся в Берлінський університет, в якому в цей час працювали і інші члени наукового співтовариства – Вертгеймер, Коффка, Левін, – очоливши кафедру психології, якою до цього керував його вчитель К. Штумпф.

Роботи Келера, присвячені дослідженню інтелекту шимпанзе, привели до найбільш значимого відкриття – *відкриття "інсайту"*.

Спираючись на той факт, що інтелектуальна поведінка направлена на вирішення проблеми, Келер створював ситуації, в яких досліджувана тварина для досягнення мети повинна була знайти певні «обхідні» шляхи.

Операції, які здійснювали мавпи для вирішення поставленого завдання, називалися "двофазними". У першій частині мавпі потрібно було за допомогою одного знаряддя отримати інше, яке було необхідне для вирішення проблеми (наприклад, за допомогою короткої палиці, яка знаходилась в клітці, отримати довгу, що знаходилась, в свою чергу, на деякій відстані від клітки). У другій же частині отримане знаряддя використовувалося для досягнення мети (наприклад для отримання банана, який знаходиться далеко від мавпи).

Пояснюючи феномен "інсайту", вчений доводив, що в той момент, коли явища входять в іншу ситуацію, вони набувають нову функцію. Весь той процес отримав назву *"переструктуризація гештальту"*.

Наголошуючи на універсальності відкритого ним процесу вирішення завдань, Келер, після повернення до Німеччини, провів серію експериментів дослідження процесу мислення у дітей.

Він пропонував дітям подібну проблемну ситуацію. Наприклад, пропонувалося дістати машинку, яка була розташована високо на шафі. Для того щоб її дістати, дітям треба було використовувати різні предмети – драбинку, ящик або стілець.

Виявилося, що якщо в кімнаті була драбина, діти швидко вирішували запропоноване завдання. Складніше було в тому випадку, якщо треба було здогадатися використовувати ящик, але найбільші труднощі викликав варіант, де в кімнаті був тільки стілець, який треба було відсунути від столу і використовувати як підставку.

Келер пояснював ці результати тим, що драбина з самого початку усвідомлюється як предмет, що допомагає дістати щось, розташоване високо. Тому її «включення» в гештальт з шафою не становить для дитини труднощів. Таке «включення» ящика вже потребує деякої переструктуризації, тому що він може усвідомлюватися в декількох функціях; що ж стосується стільця, то він усвідомлюється дитиною вже «включеним» в інший гештальт – зі столом, з яким він уявляється дитині як єдине ціле.

Тому для вирішення даного завдання дітям треба спочатку розбити перший цілісний образ – стіл–стілець – на два, а потім вже стілець з'єднати з шафою в новий образ, усвідомивши його нову роль. Саме тому цей варіант є найскладнішим для вирішення.

Дослідження Келлера доводили миттєвий, а не тривалий характер мислення, в основі якого лежить "інсайт". Як уже було сказано, трохи пізніше К. Бюлер назвав цей феномен "ага-переживання", також підкреслюючи його раптовість і одномоментність.

Поняття "інсайт" стало ключовим для гештальтпсихології, основою пояснення всіх форм розумової діяльності, в тому числі і продуктивного мислення, як було показано в роботах Вертгеймера.

Подальші дослідження Келера були пов'язані з проблемою ізоморфізму. Ізоморфізм, тобто ідея про відповідність між фізичною, фізіологічною та психологічною системами, дає можливість привести свідомість у відповідність до фізичного світу, не позбавляючи його при цьому самостійної цінності.

Зовнішнім, фізичним гештальтам, відповідають нейрофізіологічні, з якими, в свою чергу, пов'язані психологічні образи і поняття. Вивчення ізоморфізму привело до відкриття нових законів сприйняття – значення (предметності сприйняття) і відносного сприйняття кольорів в парі (закон транспозиції), викладених ним у книзі "Гештальтпсихологія" (1929).

Ще одним не менш значущим вченим вважається Курт Левін (1890–1947). Свою теорію особистості Левін розробляв у руслі гештальт-психології, дав їй назву «теорія психологічного поля». Освіту Левін здобув в університетах Фрайбурга, Мюнхена і Берліна.

Докторську дисертацію з психології захистив у Карла Штумпфа в 1914 році в Берліні, де також вивчав математику і фізику. За основу своєї теорії вчений брав той факт, що особистість живе і розвивається в психологічному полі оточуючих її предметів, кожен з яких має певний заряд (валентність).

Експерименти Левіна доводили, що для кожної людини ця валентність має своє значення, хоча в той же час існують такі предмети, які для всіх мають однакові сили. Левін розрізняв дві потреби – біологічну та соціальну (квазіпотреба).

Потреби в структурі особистості не ізольовані, вони знаходяться в зв'язку одна з одною, в певній ієрархії. Цей процес Левін називав комунікацією заряджених систем.

Дослідження виявили, що не тільки існуюча в даний момент ситуація, але і передбачення, предмети, які існують тільки у свідомості людини, можуть визначати її діяльність. Наявність таких ідеальних мотивів поведінки дає можливість людині подолати безпосередній вплив поля навколишніх предметів, тобто "встати над полем". Левін так само вводить поняття часової перспективи, яка визначає поведінку людини в життєвому просторі, є основою цілісного сприйняття себе, свого минулого і майбутнього.

Поява часової перспективи дає можливість подолати тиск навколишнього поля. Левін провів декілька експериментів, які увійшли в його фільм "Хана сідає на камінь".

Велике значення для формування особистості дитини має система прийомів виховання, зокрема покарань і заохочень.

Левін вважав, що при покаранні за невиконання неприємного для дитини вчинку діти потрапляють в ситуацію фрустрації, тому що знаходяться між двома бар'єрами (предметами з негативною валентністю).

Система покарань, з точки зору Левіна, не сприяє розвитку вольової поведінки, а навпаки, тільки збільшує напруженість і агресивність дітей. Більш позитивною є система заохочень, тому що в цьому випадку за бар'єром (за предметом з негативною валентністю) слідом виникає предмет, що викликає позитивні емоції. Однак оптимальною є система, при якій дітям дається можливість створити тимчасову перспективу для того, щоб зняти бар'єри даного поля.

Цей підхід має два аспекти:

1. Індивід і його оточення виступають у вигляді цілісного динамічного цілого.
2. За мотивацією визнавався власне психологічний статус, а мотивація, в свою чергу, не зводиться тільки до задоволення своїх біологічних потреб.

Вчений також займався питаннями соціальної психології. Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття групової динаміки, яке застосовується як до індивідуальної, так і до групової поведінки. Дослідження Курта Левіна зробили колосальний вклад у соціальну та дитячу психологію, багато його ідей широко використовуються при вивченні проблем особистості і мотивації її поведінки.

Тема 11: Поява та розвиток гуманістичної та когнітивної психології у II пол. XXст.

Витоки гуманістичної психології. Теорія Маслоу про потреби. Поняття потреби. Ієрархія потреб. Поняття про само актуалізацію. Основна критика теорії Маслоу. Клієнт-центрований підхід Роджерса. Поняття про само актуалізацію та відмінності від само актуалізації Маслоу. Поняття про досвід. Основні поняття психотерапії Роджерса. Порівняльна характеристика трьох основних напрямків сучасної психотерапії: психоаналізу, біхевіоризму та гуманістичної психології.

Витоки когнітивної психології, вплив на її розвиток когнітивного біхевіоризму, гештальтпсихології. Предмет дослідження – всі психічні процеси людини, а саме, як відбувається переробка інформації з навколишнього світу. Основні представники У.Найссер, Д. Міллер, Д.Брунер та ін. Метафора комп'ютера в когнітивній психології. Роль інтроспекції. Роль несвідомого у когнітивних процесах людини. Пізнавальні процеси у тварин.

1. Гуманістична психологія сформувалась в середині ХХ ст. як реакція проти зовнішнього детермінізму теорії наuczіння і внутрішнього детермінізму, який пропонується психоаналізом. Тому інколи гуманістичну психологію називають третьою силою в дослідженні особистості, а теоретичні напрямки персонології часто класифікують в термінах трьох основних категорій. Перший напрямок - психоаналіз - представляє людину як істоту з інстинктами та інтрапсихічними конфліктами. Другий напрямок в психології особистості, біхевіоризм, трактує людей як результат впливу зовнішнього середовища. Гуманістична психологія це третій напрямок в персонології, який протистоїть першим двом. Психологи гуманістичного напрямку відкидають детермінізм поглядів, інстинктів або середовищного програмування. Вони вважають, що люди самі вибирають, як їм жити. Найбільш відомими представниками гуманістичної психології вважаються американські психологи А. Маслоу та К. Роджерс. Ці психологи вище за все ставлять людський потенціал.

Гуманістична психологія заявляє, що людина позитивна за своєю природою і здатна до самоудосконалення. З точки зору гуманістичної психології, сама сутність людини постійно рухає її у напрямку особистісного росту, творчості і самодостатності, якщо тільки сильні обставини оточення не перешкоджають цьому. Прибічники гуманістичної психології стверджують, що люди є у вищій мірі свідомими і розумними, а безсвідоме в людині має таке ж саме значення, як і свідоме.

Термін "гуманістична психологія" введено в науку групою дослідників, які на початку 1960-х рр. під керівництвом Маслоу об'єдналися з метою створити теорію, яка б стала теоретичною альтернативою психоаналізу і біхевіоризму. Гуманістична психологія не є суворо організованою теоретичною системою, її краще розглядати як рух. Хоча погляди прибічників цього руху складають досить широкий спектр, вони все-таки поділяють певні фундамен-тальні концепції на природу людини. Практично всі ці концепції мають глибокі коріння в екзистенціальній філософії. Екзистенціалізм це напрямок в філософії ХХ ст., в центрі уваги якого прагнення людини знайти зміст свого існування і жити вільно і відповідально у відповідності з етичними принципами.

Найбільш важливою концепцією, яку гуманістичні психологи взяли з екзистенціалізму це концепція становлення. Людина ніколи не буває статичною, вона завжди знаходиться в процесі становлення. Отже, як вільна істота людина відповідальна за реалізацію якомога більшої кількості можливостей, вона живе справжнім жит-тям, якщо тільки виконує цю умову.

Оптимізм психологів гуманістичного напрямку помітно відрізняє його від більшості інших теоретичних підходів до вивчення особистості. Отже, гуманістичні персонологи розглядають людей як активних творців власного життя, які мають свободу вибирати і розвивати стиль життя. Подібні погляди на формування особистості поділялись багатьма дослідниками, зокрема і Е. Фроммом. Проте всезагальне виз-нання видатного представника гуманістичної теорії особистості отри-мав американський психолог Абрахам Маслоу (1908-1970).

2. Концепція А. Маслоу

Свою теорію особистості А. Маслоу запропонував в 1954 році. Особливе значення в ній надається вродженій потребі до самоактуалізації (повному розвитку свого потенціалу), яка властива кожній людині. Одним з найбільш фундаментальних тез, які лежать в основі гуманістичної позиції Маслоу, є теза про те, що кожну людину потрібно вивчати як єдине, унікальне, організоване ціле, а не як набір диференційних частин, і те, що відбувається в якійсь частині, впливає на весь організм.

Прибічники гуманістичної психології визнають глибокі відмінності між поведінкою людини і тварин, а тому вивчення тварин (як у біхевіористів) нічого не дає для розуміння людини. Найбільш значною концепцією гуманістичної психології є визнання пріоритету творчої сторони в людині. Маслоу першим звернув увагу на те, що творчість є найбільш універсальною характеристикою людей. Маслоу розглядав творчість як рису, яка потенційно притаманна всім людям від народження.

Маслоу стверджував, що жоден з психологічних підходів, які застосовувались для вивчення поведінки, не надавав потрібного значення функціонуванню здорової людини. Зокрема він рішуче критикував Фрейда за те, що він, зосередившись на вивченні хвороб, патології і поганої адаптації, ігнорує силу і доброчесність людини. Щоб виправити цей недолік, Маслоу сконцентрував увагу на психічно здоровій людині. Гуманістична психологія виходить з того, що самоудосконалення є основною темою життя людини темою, яку неможливо виявити, вивчаючи лише людей з психічними відхиленнями.

Теорія ієрархії потреб

Мотиваційні процеси є серцевиною гуманістичної теорії особистості. Маслоу описав людину як "бажаючу істоту", яка рідко досягає стану завершеного задоволення. Якщо одна потреба задоволена, то інша спливає на поверхню і контролює увагу та зусилля людини. Коли людина задовольняє її, ще одна голосно вимагає задоволення. Життя людини характеризується тим, що люди майже завжди чогось хочуть.

Маслоу припустив, що всі потреби людини вроджені і що вони організовані в ієрархічну систему пріоритету або домінування.

Ці потреби наступні (в порядку їх черговості):

фізіологічні потреби;

потреби безпеки захисту;

потреби належності і любові;

потреби самоповаги;

потреби самоактуалізації, або потреби особистісного удосконалення.

В основі схеми потреб лежить припущення, що домінуючі потреби, які розташовані знизу, повинні бути більш-менш задоволені до того, як людина може усвідомити наявність і бути мотивованою потребами, які розташовані зверху. Отже, потреби одного типу повинні бути задоволені повністю, перше ніж інша, розташована вище потреба виявиться і стане діючою. Задоволення потреб, розташованих внизу ієрархії, робить можливим усвідомлення потреб, розташованих вище в ієрархії та їх участь у мотивації. Отже, фізіологічні потреби повинні бути в достатній мірі задоволені до того, як виникнуть потреби у безпеці. Фізіологічні потреби і потреби безпеки і захисту повинні бути задоволеними до певної міри до того, як виникнуть і будуть вимагати задоволення потреби належності і любові. За Маслоу, це послідовне розташування основних нужд в ієрархії є головним принципом, який лежить в основі організації мотивації людини. Він виходив з того, що ієрархія потреб розповсюджується на всіх людей, і що, чим вище людина може піднятися в цій ієрархії, тим більшу індивідуальність, людські якості і психічне здоров'я вона продемонструє.

Маслоу розрізняв дві великі категорії мотивів людини: дефіцитарні мотиви і мотиви росту. Дефіцитарні мотиви націлено на зниження напруги, а мотивація росту (метамотивація) націлена на підвищення напруги через пошуки нових переживань. Маслоу виділив декілька метапотреб (істина, краса, справедливість), за допомогою яких описав самоактуалізованих людей, і висунув теорію, що ці потреби біологічно закладено в людях,

також, як і дефіцитарні потреби. Якщо метапотреби не задоволені, це викликає метапатології. Апатія, цинізм і відчуження ось деякі з великої кількості симптомів, які вказують на метапатології у людей, що потерпіли невдачу у задоволенні своїх метапотреб.

Самоактуалізація особистості

Найбільше уваги Маслоу приділив проблемі самоактуалізації особистості. Він зробив припущення, що більшість людей, якщо не всі, потребують внутрішнього удосконалення і шукають його. На основі власних досліджень він зробив висновок, що прагнення до реалізації наших потенціалів є природним і необхідним. І все-таки лише деякі (за оцінкою Маслоу, менше 1% населення), як правило, обдаровані люди досягають самоактуалізації. Таке відбувається тому, що багато людей просто не здогадуються про існування свого потенціалу і не розуміють користі від самоудосконалення.

Реалізація же нашої потреби в самоактуалізації потребує відкритості новим ідеям і досвідові. Маслоу стверджував, що діти, які виховувались в безпечній, дружній атмосфері, більш схильні до того, щоб мати здорове уявлення про процес росту. Отже, в здорових умовах (коли задоволенню основних потреб ніщо не загрожує) зростання приносить задоволення, і людина прагне стати настільки хорошою, наскільки дозволяють її здібності.

Маслоу, як і інші гуманістичні психологи, висловлював оптимістичну точку зору на природу людини. Він не тільки підкреслював вроджений потенціал позитивного і конструктивного росту, але й був впевненим в реалізації цього потенціалу в задовільних умовах оточення. Якщо люди хочуть самоактуалізуватися, вони повинні подолати обмеження суспільства і свої дефіцитарні потреби і визначити свою відповідальність за те, щоб стати тим, чим вони здатні стати.

В своєму невеличкому неформальному дослідженні Маслоу змалював в загальних рисах людей, яких він вважав самоактуалізованими. Для цього він використав біографічний матеріал, який він зібрав за допомогою інтерв'ю з сучасниками, а також письмові документи, які стосуються історичних осіб. Він зібрав дані з 48 осіб. В це число він включив своїх особистих друзів і знайомих, видатних осіб сучасного і минулого, а також студентів коледжу.

Маслоу стверджував, що соціальне і культурне оточення часто пригнічує тенденцію до актуалізації певними нормами по відношенню до якоїсь частини населення. Прикладом може бути гендерний стереотип маскулінності. Такі якості, як співчуття, доброта, м'якість і ніжність часто заважають чоловікам, тому що існує культурна тенденція розглядати ці характеристики як фемінні. Те ж саме можна відмітити стосовно впливу традиційної гендерної ролі жінки на психосоціальний розвиток жінок. Отже, людям потрібно відповідне суспільство, в якому можливо було б розкрити свій людський потенціал найбільш повно. З цієї точки зору жодне суспільство в людській історії не надавало оптимальної можливості для самоактуалізації всіх його членів.

Маслоу відмічає також негативний вплив на реалізацію самоактуалізації потреб безпеки. Процес росту потребує постійної готовності ризикувати, помилятися, відмовлятися від старих звичок. Це потребує мужності. Отже, все, що збільшує страх і тривогу людини, збільшує також і тенденцію повернення до пошуків безпеки і захисту. Відомо також і те, що більшість людей мають тенденцію зберігати специфічні звички, тобто дотримуватись старого стилю поведінки. Це були люди, які за всіма загальноприйнятими стандартами, здавалось, досягли справжньої зрілості. Вони не виявляли тенденцій до невротичних, психотичних або інших явних психічних розладів. В той же час виявлялась самоактуалізація, яку Маслоу визначив як свідчення того, що людина прагне до досконалості і робить найкраще саме те, на що вона здатна. Це дослідження стало для Маслоу основою для описання самоактуалізованої людини як моделі оптимального психічного здоров'я. Виходячи зі свого дослідження, Маслоу прийшов до висновку, що самоактуалізувати люди мають наступні характеристики:

Більш ефективно сприйняття реальності.

Прийняття себе, інших і природи.

Безпосередність, простота і природність.
Центрованість на проблемі.
Незалежність і потреба у відокремленості.
Автономія: незалежність від культури і суспільства.
Свіжість сприйняття.
Вершинні, або містичні переживання.
Суспільний інтерес.
Глибокі міжособистісні стосунки.
Демократичний характер.
Розмежування засобів і цілей.
Філософське почуття гумору.
Креативність.
Опір окультурненню.

Маслоу здобув високу оцінку як психолог, який серйозно досліджував позитивні виміри людського досвіду і, що важливо, сформулював свої ідеї як для широкого кола громадськості, так і для своїх ерудованих колег-психологів. Він мріяв про суспільство, яке дозволило б нам піднятися самим, а також підняти наше відношення один до одного на істинно гуманістичний рівень.

3. Карл Роджерс

Інший психолог гуманістичного напрямку, Карл Роджерс (1902-1987), здійснив великий вплив на педагогіку і психотерапію. На відміну від фрейдистів, які вважали, що людський характер обумовлено внутрішніми потягами, багато з яких є шкідливими для людини, Роджерс вважав, що ядро людського характеру складається з позитивних, здорових, конструктивних імпульсів, які діють, починаючи з народження. Як і Маслоу, Роджерса цікавило перш за все те, як можна допомогти людям реалізувати свій внутрішній потенціал. На відміну від Маслоу, Роджерс не розробляв спочатку теорій, щоб потім застосовувати їх на практиці. Він більше переймався ідеями, які виникали в ході його клінічної практики. Він виявив, що максимальний особистісний ріст його пацієнтів відбувся тоді, коли він щиро і повністю співчував їм і коли вони знали, що він приймає їх такими, які вони є. Він назвав це "тепле, позитивне, прийнятне" ставлення позитивним. Роджерс вважав, що позитивне ставлення психотерапевта сприяє більшому самоприйняттю клієнта і його більшій терпимості у ставленні до інших людей.

Гуманістична психологія виявилася дієвою в декількох відношеннях. Вона здійснила суттєвий вплив на консультування дорослих і на зародження програм самодопомоги. Вона також сприяла розповсюдженню методів виховання дітей, які ґрунтувались на повазі до унікальності кожної дитини, і педагогічних методів, спрямованих на гуманізацію внутрішньошкільних міжособистісних відносин.

Гуманістична психологія відкидає детермінізм психоаналітичної школи і теорій наuczіння. З точки зору гуманістичних теорій, люди діють відповідно зі своїми поглядами, виявляючи активність і творчість у досягненні цілей. Маслоу ввів поняття самоактуалізації, тобто розвитку внутрішніх потреб, завдяки якому люди прагнуть до більш глибокого розуміння себе і світу. На відміну від Маслоу, Роджерс зосередився на терапевтичному удосконаленні особистості через клієнтоцентровану терапію.

4. *Когнітивний напрямок в психології виник у середині XX ст. як анти-теза необіхевіоризму.* Тому навіть існує думка, що будь-яке пояснення когнітивної теорії повинно розпочинатись з її співставлення з принципами біхевіоризму.

На відміну від перших теорій наuczіння, в яких індивіди вважались пасивними об'єктами, що діють під впливом зовнішнього середовища, когнітивні теорії представляють людей раціональними, активними, освіченими.

Когнітивні психологи критикують теорії наuczіння. Вони вважають, що акцент на багаторазовому повторенні і позитивному підкріпленні є занадто спрощеним підходом для пояснення багатьох аспектів людського мислення і розуміння.

Теоретики наuczіння, включаючи Уотсона, давали поради психологам ігнорувати менталістські поняття, оскільки вони не є допустимими для наукової перевірки. Психологи-когнітивісти, не відкидаючи необхідності досліджувати поведінку, підкреслили значення когнітивної сфери особистості.

Згідно когнітивістам, люди не просто отримують, але й обробляють отриману інформацію. Кожна людина є творцем своєї реальності. Люди не просто реагують на стимули, вони структурно організують їх і надають їм певного смислу. Згідно когнітивних теорій, у вирішенні найрізноманітніших задач людьми керує впевненість у своїх силах і здатностях, а не тільки підкріплення реакції, яка слідує за стимулом. Вони вважають людей цілісними істотами, які здатні планувати і обмірковувати задачі у всіх відношеннях. Крім того, вони вважають, що розуміння, переконання, установки і цінності відіграють важливу роль в соціалізації особистості. Для більшості психологів-когнітивістів розвиток особистості полягає в еволюціонуванні способів обробки інформації, яка частково є генетично запрограмованою і залежить від ступеня зрілості індивідуума. Саме тому значна більшість психологів-когнітивістів вивчають стадійні, або якісні зміни в поведінці, які відбуваються в процесі соціалізації. Найчастіше вони досліджують якісні зміни через спостереження за процесом рішення задач (в широкому розумінні) в перехідних точках розвитку.

Отже, когнітивісти створили модель «людини когнітивної» - істоти, яка володіє здатністю до сприйняття і переробки інформації, керується у своїй поведінці суб'єктивним образом дійсності та прагне до досягнення внутрішньої гармонії, логічності, несуперечливої картини світу.

Когнітивні елементи (когніції, знання) не завжди вписуються в цю картину, вони знаходяться в безперервній взаємодії. Деякі типи цієї взаємодії (конфлікт, суперечність, логічна непослідовність, невизначеність взаємозв'язку та ін.) мають мотиваційну силу, спонукають до певних дій, які спрямовані на повернення всієї когнітивної структури до стану рівноваги. А тому, щоб зрозуміти причини поведінки людини, важливо з'ясувати не те, як пізнаються соціальні явища, а як вони взаємодіють в когнітивній структурі.

Центральним поняттям в когнітивних теоріях є «когніція». Не існує єдиного його визначення. Воно визначається то як те, що людина знає про себе, свою поведінку, своє оточення (Л.Фестінгер), то як процеси, завдяки яким будь-яка сенсорна інформація переробляється і використовується (Майсер). В соціально-психологічних теоріях мова йде, як правило, про соціальне середовище. Ще більш неузгодженим є поняття «когнітивна структура», хоча більшість когнітивістів єдині в тому, що в цілому вона організована ієрархічно, тобто, що більш складна конструкція визначає значення складових її конкретних елементів.

В американській психологічній науці прибічники когнітивної психології з'явилися в 50-70-х роках, проте європейські коріння цього підходу є досить старими.

Когнітивні теорії включають декілька різних напрямків:

1) структуралізм Жана Піаже; 2) інформаційний підхід; 3) соціальні когнітивні теорії.

Структуралізм Ж. Піаже

Жан Піаже (1896-1980). Когнітивні теорії починаються з робіт швейцарського психолога Жана Піаже, який виходить з того, що інтелект, як і інша жива структура, не просто реагує на подразники: скоріше він росте, змінюється і адаптується до світу. Теорію Піаже називають структуралістською, оскільки його цікавить структура мислення і те, яким чином інтелект обробляє інформацію. Родоначальником структуралістського підходу є В.Вундт, який вважав центральною задачею психології виявлення і описування структур елементів свідомості. До структуралістів належать також такі відомі когнітивісти, як Джером Брунер і Хейнц Вернер.

Дослідження Піаже розпочалися з його сумісної роботи з Симоном і Біне в їхній паризькій лабораторії, де вони займалися удосконаленням стандартизованих версій шкали інтелекту, яку вони створили. Аналізуючи результати тестування школярів, Піаже зацікавився закономірностями, які він виявив у неправильних відповідях. Він передбачав, що

ці закономірності дають відповідь на запитання про те, яким чином розвиваються процеси мислення у дітей. Він також припускав, що відмінності між дітьми і дорослими не обмежуються обсягом знань, але включають також відмінності в способі пізнання. Мислення дітей відрізняється від мислення дорослих як кількісно, так і якісно. З цього моменту Піаже відійшов від кількісного (тестологічного) підходу до вивчення інтелекту. Піаже і його колеги відчували, що стандартизовані запитання часто призводять до стереотипних відповідей. Тому Піаже запропонував використати методику клінічного або зондуючого інтерв'ю, за яким дитина повинна відповідати або маніпулювати стимульним матеріалом.

Такий підхід було спрямовано не на виявлення накопичених знань, а на виявлення процесів мислення. Результати цих інтерв'ю дали можливість для висновків про те, що для описання розвитку інтегрованих процесів мислення у дітей можна використати логічні задачі.

Для ілюстрації своєї теорії Піаже придумав відомий експеримент для перевірки розуміння дітьми феноменів збереження. Термін "збереження" було введено Піаже для позначення усвідомлення дитиною того, що фізичні властивості речовини (об'єм, маса, кількість) залишаються постійними, не дивлячись на зміну її форми або зовнішнього вигляду. Піаже показував дитині два однакових стакани з рідиною. Після того, як дитина усвідомлювала, що кількість рідини в кожному стакані однакова, Піаже переливав рідину з одного стакана в інший, який був більш високим і вузьким. Далі він запитував дитину, чи залишилось в обох стаканах однакова кількість рідини. Більшість дітей у 6-7 віці відповідали, що кількість рідини залишилась однаковою. Проте діти до 6 років відповідали, що у високому стакані рідини стало більше. Цей експеримент повторювався також з дітьми, які належали до різних культур, і завжди показував однакові результати. Піаже зробив висновок, що до досягнення певної стадії розвитку діти формують свої судження, спираючись здебільше на перцептивні, ніж на логічні процеси. Старшим дітям властиве поняття "збереження", яке відсутнє у молодших дітей.

Піаже підкреслює, що інтелект не пасивно сприймає інформацію, він є активним інтелектом. Його активність обумовлена певною структурою. Якщо відомості, які отримує людина, відповідають структурі її інтелекту, то ці відомості, образи і переживання "розуміються" або, мовою Піаже, асимілюються.

Якщо ж інформація не відповідає структурі інтелекту, він відкидає її (а у випадку, коли його структура готова до змін, вона пристосовується до нової інформації). В термінології Піаже асиміляція це інтерпретація нового досвіду, виходячи з існуючих ментальних структур без будь-яких змін. З іншого боку, аккомодация це зміни існуючих ментальних структур з метою об'єднання старого і нового досвіду.

Для позначення ментальних структур Піаже використав термін схема. Схеми це способи обробки інформації, які змінюються із зростанням людини і отриманням нею інформації. Існує два типи схем: сенсорні схеми (дії) і когнітивні схеми (нагадують поняття). Людина перебудовує схеми для пристосування (аккомодация) до нової інформації і одночасно інтегрує (асимілює) нові знання в старі схеми. Побачивши об'єкт, людина прагне підігнати його під якусь вже відому їй категорію. Якщо цей об'єкт не вдається підвести під існуюче у людини поняття (не можна асимілювати), то їй доводиться змінювати свої поняття або створювати нові (застосовувати аккомодацию). Інтелект завжди прагне до встановлення рівноваги між асиміляцією і аккомодацияю. Цей процес врівноваження лежить в основі людської адаптації. Асиміляція і аккомодация утворюють основу людської інтелектуальної адаптації до зовнішнього середовища і дозволяють вижити людині як виду.

Піаже розробив стадії когнітивного розвитку. На його думку процес розвитку інтелекту відбувається наступним чином: схеми організуються в операції, різні сполучення яких відповідають якісно відмінним стадіям росту. З розвитком люди використовують все більш складні схеми для організації інформації і розуміння зовнішнього світу. За Піаже, в цьому розвитку можна виділити чотири дискретні, якісно різні стадії, або періоди. Він назвав ці періоди так: сенсомоторна стадія (від народження до 1,5-2 років), доопераціональна стадія

(від 2 до 7 років), стадія конкретних операцій (від 7 до 11-12 років) і стадія формальних операцій (починається в 12 років або старше).

Виникало питання: чи можна прискорити зміну стадій розвитку і, наприклад, навчити здібну п'ятирічну дитину конкретним операціям? На це питання Піаже відповідав, що якби навіть це було можливо, то не мало б цінності. Він підкреслював, що важливим є не прискорення зміни стадій, а надання кожній дитині достатньої кількості учбових матеріалів, що відповідатимуть кожній стадії її розвитку, щоб жодна частина інтелекту не залишилась недорозвинутою.

Отже, ключові моменти теорії когнітивного розвитку Піаже полягають в наступному.

В основі теорії Піаже лежить думка про те, що в процесі розвитку дитина діє активно, а не просто реагує на вплив зовнішнього середовища.

Основною одиницею дослідження для Піаже є схема, тобто гнучка структура, яка в процесі зростання дитини може змінюватись як кількісно, так і якісно. Спочатку схеми мають сенсорний характер, але пізніше стають когнітивними.

Піаже вважав, що інтелект є конкретним прикладом біологічної адаптації. Він передбачав, що всі люди володіють двома функційними інваріантами організації і адаптацією.

Адаптація втілює в собі два взаємодоповнюючих процеси: асиміляцію, завдяки якій індивід включає інформацію у вже існуючі структури, і аккомодацию, завдяки якій існуючі структури змінюються, щоб відповідати впливам зовнішнього середовища, яке змінюється.

Піаже передбачав, що когнітивний розвиток це послідовне просування через чотири якісно відмінні стадії: сенсорну, доопераціональну, конкретних операцій і формальних операцій.

В сучасній психології набула поширення ідея Ж.Піаже про існування стадій (рівнів) морального розвитку особистості в процесі соціалізації. Згідно з нею, у індивіда логічна і моральна стадії розвиваються паралельно. Причому, логічний розвиток є необхідною умовою морального розвитку, але недостатньою. У багатьох людей розвиток логічної стадії може бути вищим, ніж моральної. В той же час ніхто не може знаходитись на високій моральній стадії, якщо його логічна стадія розвинута недостатньо. Після стадії логічного розвитку починається стадія соціального розвитку (або стадія соціальної перспективи чи рольова), на якій індивід розуміє інтереси інших людей, інтерпретує їх думки і почуття, усвідомлює свою роль і місце в суспільстві.

На думку Піаже, який розробляв проблему формування пізнавальних здібностей дитини і вплив знань на поведінку, існують дві головні стадії в розвитку морального мислення (міркування) дитини. Це первинна стадія (коли дуже маленькі діти демонструють лише стереотипи конкретних дій), яка характеризується моральною гетерономією абсолютних, застиглих суджень, зорієнтованих на зовнішній авторитет. Друга стадія більш автономна, на ній відбувається підтримка принципів, набутих в ході соціального спілкування. Піаже виділяє три стадії морального мислення дітей шкільного віку: моральний реалізм (10-11 років), мораль кооперації (підлітка) та мораль рівності (юнацтво і доросліша).

Ідея стадіального розвитку моральності індивіда розвивається багатьма дослідниками. Л.Колберг, послідовник Ж.Піаже, виділяє три головних рівні морального розвитку:

1).доморальний, на якому знаходяться більшість дітей у віці до 9 років, деякі підлітки і дорослі зі злочинною орієнтацією;

2).конвенційний рівень, на якому перебуває більшість підлітків і молоді. Тут, на відміну від доморального, де діти орієнтуються не на моральні принципи, а на можливість заохочення чи покарання, індивід розділяє, визнає, засвоює моральні правила, вимоги, конвенції суспільства чи авторитета, оскільки вони є загально визнаними;

3).постконвенційний рівень на якому знаходяться найбільш розвинуті в моральному відношенні молоді люди (у віці не раніше, ніж 20 років) та морально настроєні дорослі.

Моральний розвиток особистості, за Колбергом, розглядається як різні типи зв'язку між мораллю і поведінкою індивіда, а більш точно між прийнятою в суспільстві мораллю і

особистісною поведінкою, між "Я" і правилами, вимогами суспільства. На першому рівні знаходяться індивіди, для яких правила і вимоги суспільства є чимось зовнішнім. На другому рівні індивід ідентифікує себе із зовнішніми правилами та принципами. Він бере на себе роль "хорошого", яка схвалюється іншими чи приймає мораль, яка дозволяє підтримувати свій авторитет серед дорослих. Провідним у вчинках є мотив схвалення чи несхвалення. Цей рівень зростає з 10 до 13 років і згодом стабілізується. На третьому рівні індивід відділяє своє "Я" від правил і вимог, які пред'являються іншими, і визначає свої моральні цінності на основі самостійного, особистісного вибору моральних принципів (рівень автономної моралі). Кожна стадія має свою соціальну перспективу поведінки.

Отже, Л. Колберг вважає, що соціальний розвиток індивіда є процесом осягнення ним сукупності соціальних норм і правил та підпорядкування своєї поведінки соціальним вимогам. Динаміка процесу соціального розвитку це рух від пасивного і конформного прийняття соціальних норм до розуміння соціальних вимог як узгодження між вільними людьми, до навичок соціальної взаємодії, поза рамками рольових вимог з опорою на систему універсальних моральних принципів.

Інформаційний підхід в когнітивному напрямку

Інформаційний підхід в когнітивному напрямку в поясненні процесу соціалізації особистості використовує аналогію з комп'ютером у дослідженні мислення та інтелекту в цілому.

На відміну від точки зору про стадійність розвитку інтелекту, вони вважають, що розвиток людини, зокрема когнітивний, відбувається не стрибкоподібним, а безперервним, інкрементальним рухом вперед. Як і теоретики навчання, прибічники інформаційного підходу намагаються розробити науку про людську поведінку. Вони намагаються точно описати, як функціонують сприйняття, увага або пам'ять. Теоретики інформаційного підходу використовують комп'ютер в якості моделі людського мозку. Деякі теоретики інформаційної психології досліджують когнітивні процеси у дітей, зокрема когнітивну діяльність, яку вони називають кодуванням. Цим терміном вони означили процес ідентифікації ключових ознак об'єкта з метою формування його внутрішньої репрезентації. Їх цікавлять такі питання: чи вибирають діти різного віку різні ознаки об'єкта чи події для того, щоб зберегти цю подію або об'єкт у вигляді мисленевого образу? Друге питання полягає в тому, чи вибирають діти різного віку різні стратегії кодування або пошуку інформації в пам'яті? Було проведено численні дослідження здатності обробляти різну інформацію у малюків, дітей та підлітків.

Когнітивний розвиток в соціальному контексті

Цей напрямок акцентує увагу на тому, що когнітивний розвиток дітей є свого роду "учнівство", в ході якого батьки, учителі та інші направляють цей розвиток. Отже, дитина це соціальна істота.

Основи цього напрямку когнітивної психології було закладено в роботах видатного російського вченого Льва Семеновича Виготського (1896-1934). Його цікавив не тільки розвиток інтелекту і психіки в соціальному контексті, але й історичний розвиток знань і розуміння на рівні суспільства. Центральним питанням його досліджень було питання про те, як ми колективно осмислюємо наш світ. Виготський намагався об'єднати аспекти соціології, антропології і історії, щоб поглибити розуміння індивідуального розвитку. Він дійшов висновку, що світ набуває для нас смислу завдяки засвоєнню значень, які поділяються оточуючими.

Виготського особливо цікавило питання про те, як дитина стає тим, чим вона є. Для розглядання цієї проблеми Виготський визначив два рівні когнітивного розвитку. Перший рівень це рівень актуального розвитку дитини, який визначається її здатністю самостійно вирішувати задачі. Другий рівень - це рівень її потенційного розвитку, який визначається характером задач, які дитина могла б вирішувати під керівництвом дорослих у співдружності з більш здібним ровесником. Відстань між цими двома рівнями Виготський назвав зоною найближчого розвитку. Виготський підкреслював, що для повного розуміння когнітивного

розвитку дітей і відповідної організації навчання необхідно знати як актуальний, так і потенційний рівень їх розвитку.

Для Виготського та його послідовників когнітивний розвиток вплетено в соціальний і культурний контексти життя. Найкращі досягнення дитини говорять про те, що її знання з'являються в результаті співпраці з більш компетентними ровесниками або дорослими. Вихователі, друзі організують участь дитини в цінній, з точки зору даної культури, діяльності, забезпечуючи їй підтримку і ставлячи перед нею задачі. Вони прокладають маршрут від сьогоденного рівня розуміння до нового рівня розуміння і умінь, таким чином поступово збільшуючи ступінь участі дитини в діяльності та її відповідальність. Узагальнюючи, можна сказати, що для розуміння процесу соціалізації дитини необхідно досліджувати процеси, які відбуваються у соціальній побудові знання.

Особливе значення серед сучасних когнітивних теорій займають ідеї Джерома Брунера.

В 40-х роках він зробив серію досліджень в галузі сприйняття і сформулював так званий "новий погляд", в рамках якого було запропоновано декілька принципових доповнень до тієї традиції, яка існувала до цього. Вихідне судження Брунера полягає в тому, що будь-яке сприйняття припускає акт категоризації: все, що сприймається, набуває значень від того, з яким класом перцептів воно групується, тобто, до якої категорії відноситься. Категорії це правила, за якими ми відносимо предмет до певного класу. Крім того, у сприйнятті репрезентована реальність, тобто воно більш-менш відповідає дійсності. Тому категоризація повинна бути основою дій. Сприйняття це не просто репрезентація, а також побудова "моделі світу". Звідси центральне поняття в концепції Брунера - гіпотеза.

Індивід підходить до ситуації сприйняття з певними очікуваннями, відносно того, як взаємодіяти з об'єктом, що сприймається. Тому гіпотеза виступає як регулятор перцептивної діяльності. Саме вона "підказує", яким чином потрібно здійснити категоризацію - до якого класу віднести об'єкт.

Брунер зробив висновок про те, що в разі прийняття перцептивного рішення підвищується внесок суб'єкта сприйняття: він постійно дає оцінку тому, що сприймається, а це завжди пов'язано з різними соціальними факторами, з конкретними життєвими обставинами.

В роботах У. Найссера ми знаходимо ідею такого реформування когнітивної психології, яка допомогла відійти від простого тиражування ідей, пов'язаних з використанням електронно-обчислювальних машин. Найссер підкреслює, що у вивченні процесів пізнання необхідно більше уваги приділяти деталям того реального світу, в якому існують сприймаючі і мислячі індивіди, а також структурі інформації, яка надається світом.

Той факт, що на повноту сприйняття людини здійснює вплив її досвід, навички і знання, означає передбачення інформації в кожному пізнавальному акті. Таке передбачення здійснюється завдяки схемі, яка є посередником між минулим досвідом і сприйняттям. Основна функція схеми - передбачення подій або змін у зовнішньому світі, вона спрямовує когнітивну активність суб'єкта.

Найссер включає в процес сприйняття не тільки активність суб'єкта, але й цілий ряд зовнішніх соціальних обставин: схема створюється не просто особистісним минулим досвідом індивіда, а всією системою культури. Соціальне середовище надає індивідові можливості, які створені як фізичним світом, так і історією культури. Ці можливості людина реалізує через досвід соціальної групи, до якої вона належить. Цей досвід людина краще засвоює через діяльність, яка інформує людину не тільки про соціальний світ, але й про неї саму. Ця інформація робить людину більш вільною і менш контрольованою ззовні (менш маніпульованою). Освічена людина має більше альтернативних можливостей для діяльності.

Когнітивні теорії широко застосовуються в освіті. Вони особливо корисні для педагогів, допомагаючи їм планувати учбові програми у відповідності зі стадіями розвитку дітей. Ці теорії пропонують способи, які дозволяють визначити, коли дитина готова для вивчення певного предмету і які підходи до цього предмета більше відповідають даному віку.

Когнітивна психологія С. Московічі. Концепція соціальних уявлень.

До теорій, які поставили своєю задачею створити антитезу американському біхевіоризмові, належить теорія "соціальних уявлень (репрезентацій)". Ця теорія виникла у Франції в 60-х роках ХХ століття як альтернативна програма перебудови соціальної психології з американського варіанту, що була під впливом біхевіоризму та сцієнтизму, на інші теоретичні основи, характерні для соціальної психології в Західній Європі.

Концепція соціальних уявлень є сьогодні однією з найвпливовіших теоретичних моделей західноєвропейської соціальної психології. Цю концепцію пов'язують з ім'ям французького психолога С. Московічі, а ширше, із "французькою дослідницькою школою", (Ж.-П. Кодол, Д. Жоделе та ін.). Біхевіористському розумінню "поведінки", а також вузькій когнітивістській інтерпретації "образу" вони протиставили поняття "соціальні уявлення (репрезентації)", яке стало основною категорією запропонованого ними напрямку соціальної психології. Вживання поняття "уявлення" в теорії С. Московічі потребує спеціальних пояснень. Воно не еквівалентно тому значенню, яке є традиційним для психології або логіки, де "уявлення" це кільце в переході або від сприйняття до мислення, або від образу до поняття. Для С. Московічі соціальні уявлення це осмислені знання, які в сучасному суспільстві є еквівалентом того, що в традиційних суспільствах розглядається як міфи і вірування. А тому вони можуть бути названі "сучасною версією здорового глузду".

Соціальні уявлення, згідно з автором даної концепції, це суспільна свідомість, в якій дуже складно взаємодіють на рівні здорового глузду різні переконання (частково ірраціональні), ідеологічні погляди, знання, власне наука, що розкривають і в дечому складають соціальну реальність. Наука не витісняє ці буденні переконання, навпаки, наукові уявлення і здоровий глузд тією чи іншою мірою трансформуються одне в одне.

Вивчення соціальних уявлень є дуже важливим, бо вони є та реальність, яка впливає на поведінку індивідів, суспільне життя. Особливо важливо знати, як виникають такі уявлення. Важливо бути переконаним в їх справедливості і знати їх примусовий для індивіда характер.

Центральним питанням в концепції соціальних уявлень є з'ясування того, як люди розуміють оточуючий світ, чому вони так чи інакше осмислюють своє повсякденне життя. Саме для вирішення цих питань і була створена ця концепція.*

Тема 12: Поява та розвиток психології в Україні.

Психологічні погляди філософів епохи Київської Русі. Психологія в "братських школах". Психологічні погляди І. Вишенського. Г. Сковорода про душу і світ. Психологія в Києво-Могилянській академії. Розвиток психологічних ідей українськими філософами Ф. Прокоповичем та Г.Кониським. Вчення про ноосферу В. Вернадського. Вчені – психологи у Львівському університеті: Ю. Охорович, С. Балей. Розвиток української психології в радянський період: Харківська школа (Гальперін, Запорожець, Божович та інші); дефектологія – І. Соколянський та О. Мешеряков; історія психології – В. Роменець. Г. Костюк як вчений та організатор наукових досліджень на Україні. Проблеми становлення сучасної української психології.

1. Старослов'янські міфологічні уявлення про душу

Давні слов'яни уявляли душу в різних образах. Найпоширенішим серед цих уявлень було зображення душі у вигляді вогню, який мав величезну творчу силу, без якої неможливе життя на землі. Різну психічну діяльність порівнюють із вогнем, що знаходить прояв у відповідних епітетах: почуття – гаряче, тепле, полум'яне; любов і ворожнеча то запалюються, то згасають. Бог – громовик створив першу людину й запалив вогонь у її домашньому вогнищі. Болотні вогні, і ті, що світяться на могилах, визнаються за душі

померлих. Як стверджують міфологічні вірування, кожна людина, народжуючись на світ, отримує свою свічку, а коли людина помирає, і свічка її згасає.

Зображення душі у вигляді зірки походить від уявлення душі-вогню, бо душі вважалися іскрами вогню, тому й смерть уподібнювалася падаючій зірці, яка швидко згасає. У старослов'янських міфологічних віруваннях кожна людина мала на небі свою зірку, а з її падінням припинялося життя.

Слов'янські племена уявляли душу також у вигляді диму, пари, вітру, тіні. Якщо в трубі гуде вітер, це означало, за їхніми віруваннями, що в хаті з'явилась душа, яку послано на землю для каяття.

Існували уявлення душі в образах комах й птахів. Вони вірили, що душа померлого з'являється перед своїми рідними у вигляді метелика і літає навколо свічки.

Образи русалок – це душі людей, які самі себе згубили і не були поховані. Для русалок клали на вікна гарячий хліб, щоб вони могли насичуватися його паром. О. М. Афанасьєв, аналізуючи фольклорний матеріал, вказує на цікаву особливість тіней померлих: у зимовий період вони скуті холодом, морозами, ціпеніють, впадають у тривалий сон, як і всі творчі сили природи, а весною, з відродженням Сонця і Бога-громовика душі знову пробуджуються до нового життя.

2. Паростки психологічних знань в Київській Русі

Перші прояви формування прикладної наукової психології вже можна спостерігати в Київській Русі. Глибока та яскрава культура Київської Русі відбилася і в започаткованих принципах допомоги не тільки старцям та убогим, але й "біснуватим", тобто психічнохворим.

Період становлення Київської Русі, який припав на IX–XI ст. пов'язують із зародженням першої психологічної думки. Як стверджує видатний радянський психолог Б. Г. Ананьєв:

«У давньоруському фольклорі, билинах і казках відобразилась і зміцніла народна мудрість, своєрідна філософія практичного життя, що становить великий інтерес для розробки історії психологічних уявлень і понять». На особливу увагу заслуговує етико-психологічний бік народного епосу, який розкриває рівень і ступінь духовного розвитку людини, відображає його своєрідне бачення природи та й цілого світу. Цей епос набув міфологічну сутність, відобразився в численних фантастичних оповіданнях, переказах, тобто зберігся у пам'яті народу та літературі. Не зважаючи ані на переслідування церкви й держави, ані на християнський світогляд, який насаджувався зверху і певною мірою увійшов у побут, мораль та звичаї того ж народу, створили паралельно додатковий різновид міфотворчості, тільки уже християнської.

Період Київської Русі (IX–XIII ст.) постає в ідеологічному протистоянні: язичницького (політеїстичного) вірування, на основі якого й виникала практична народна психологія, що містила моральні цінності та християнські ідеології.

Як ми знаємо із історії, Київська Русь, яка мала широкі зв'язки з Візантією, була однією з найбільш розвинених і культурних держав світу. Уже в IX ст. через візантійську писемність Русь знайомиться з давньогрецькою філософією й психологією. Починають перекладати велику кількість творів візантійських учених, з'являються оригінальні приклади руської писемності. Твори східної патристики, містили списки, підсумки й наукові досягнення античності, пропонували не тільки християнський світогляд, а й певні енциклопедичні відомості про виникнення і становлення світу, про відносини душі і тіла, живу людську психологію тощо. Книжки Луки Жидяти, Іларіона, Феодосія Печерського, Кирила Турівського, Климента Смолятича, Володимира Мономаха, Данила Заточеника дають уявлення про давню руську літературу, яка висуває проблему людини на передній план. Створюється своєрідна ідеал – психологія, яка вивчала питання про те, якою за своїм психолого-етичним змістом має бути людина як взірець наслідування – громадянин, сім'янин, ратник, ремісник або віруючий, що дотримується аскези (зречення чуттєвого світу). Ідеал-психологія пронизує наскрізь билинний епос, як київський, так і новгородський.

У XVIII ст. душевнохворі розміщувалися в монастирях (Києво-Печерська Лавра, Києво-Межигірський монастир), створювалися нові форми піклування про психічнохворих.

Психологія народного ідеалу людини у писемних творах

Практика суспільного життя підказувала людині розглядати природу такою, якою вона є сама по собі, без будь-яких сторонніх нашарувань. Життя людини певною мірою було вкрите фантастичною релігійною оболонкою, однак реальні кроки поступу здійснювалися всупереч такому відображенню природи й людських дій. Колізійність ситуативних антагонізмів (насамперед між світським і священним), що ставали основою людської поведінки, збуджувала інтерес мислителів, спонукаючи їх до пошуків справжніх закономірностей людської психології.

«Повчання архієпископа Луки до братії» містить звернення до людей, які перебувають у стані двовір'я. Психологічне значення цього повчання полягало у прагненні показати вчинкову дію в її цілісності, ліквідувати амбівалентність вірувань та моральних норм. Лука Жидята вчить бути милосердним, любити ближнього, допомагати голодним, ув'язненим. Разом із тим проповідь спрямована проти соціальної несправедливості, хабарництва суддів, , лихварства, марновірства, пияцтва, «бісівських» ігрищ, буйних нападів гніву, сороміцьких слів. Ситуація суспільного життя, мотиви поведінки розкриваються не абстрактно, а стосовно умов дійсності.

У творах митрополита Іларіона (XI ст.) «Слово про закон і благодать», «Повчання про корисність душевну» головною темою є турбота про мораль і поведінку людини, про психологічні засоби її вдосконалення. Віддається належне князю Володимирі, який зрозумів суєту ідолівських помилок та користувався у своїх державних діях і благовір'ям, і владою. Схвалюючи Володимира за його методи виховання людини, Іларіон висуває тезу про поєднання принципів свободи й необхідності у цій справі, показуючи, що одним благовір'ям або однією владою перебудувати людську психологію не можна.

У своїх повчаннях і проповідях Феодосій Печерський (1008— 1074) виступає насамперед як патріот, який уболює за благо і щастя своєї батьківщини, тавруючи князівські чвари. Феодосій активно заперечує поганські вірування, з якими пов'язує ряд негативних моральних і психологічних рис народу, найбільше засуджуючи марновірство, волхвування, чародійство, пияцтво, скомороство та інші «діла негідні».

Кирила Турівського (1130—1182) за поетичну пишномовність проповідей порівнювали з Іоанном Златоустом. Кирило пройшов школу вищої риторської освіти. Він проповідує повернення людини до своєї первісної неспотвореної природи. Людина, за Кирилом, перебуває у полоні духовному, і їй треба звільнитися від нього — мотив, який протягом століть буде одним із провідних у вітчизняній ідеалістичній філософії. Але й після звільнення від цього полону не всі люди можуть стати духовно чистими. Духовний занепад людини мислитель описує у найгостріших тонах.

Інколи Кирило Турівський вводить до своїх повчань притчі та алегорію, які допомагають зрозуміти певну ситуацію і мотиви вчинку. Притчі мають драматичну основу, як, наприклад, про сліпця і кульгавого, що походить зі старовинних буддійських сказань і увійшла до фольклору багатьох народів світу. Якщо біографія видатного суспільно-політичного діяча має слугувати взірцем саме завдяки своїй історичній реальності, то притча узагальнює факти людської поведінки, звичаї, мораль. В образі каліки слід розуміти людське тіло, сліпечь уособлює душу людини. Тіло — основа гріха, але кари зазнають обидві сторони людської природи.

«Повчання» Володимира Мономаха (1053—1125) — це звернення до його дітей, але в ньому йдеться про народ у цілому: яким йому бути, щоб жити у щасті. Головна думка твору — формування позитивних рис людського характеру. Не слід лінитися, треба робити все для досягнення поставленої мети. Ні затворництвом, ні чернецтвом, ні голодом, від чого нерідко чекають благочинності, а малими справами людина виявляє свою гідність. Володимир ставить зовсім не риторичне запитання: «Що таке людина?» — і поєднує його з іншими: «Як улаштовано небо?», «Яка природа Сонця та зірок?», «Що таке темрява, а що таке світло?»

Він вважає, що у поведінці звірів, птахів і риб є певна доцільність і мудрість. Створення людини — вже велике чудо, але не менше дивує різноманітність людських облич, характерів, долі. Якщо зібрати всіх людей і порівняти їх між собою, то виявляться великі індивідуальні відмінності. Все, що існує у світі, має стосунок до людини; вона не тільки використовує блага, дані їй природою, а й активно створює їх сама.

Володимир закликає не забувати вбогих, допомагати сиротам, не кривдити вдовиць і по змозі перешкоджати тим, що мають владу, губити людей. Ні правого, ні винного не слід убивати або веліти вбити! «Найбільше ж — гордоців не майте в серці й розумі, але скажіть: смертні суть: сьогодні живемо, а завтра — в труні. Життя нам дане на певний час». Володимир радить не покладатися на інших, бути діяльними: адже це найважливіша якість людини. Душа й тіло найчастіше гинуть від брехні, пияцтва і розпусти. Гостинність треба виявляти до всіх людей незалежно від їхнього роду і становища. Добрі вчинки слід підтверджувати на- ступними вчинками — так удосконалюється життя в цілому.

Автор «Повчання» невтомно звертається до теми працелюбства — тієї якості людини, яка робить її гідною самого життя. Наполегливість у праці — основа успіху. Це своєрідна ідеалпсихологія, психологія всебічно розвиненої людини, яка здійснює добрі діла на благо батьківщини. Ідея її процвітання не тільки дає Володимирові насагу до активної самодіяльності, а й допомагає долати страх смерті. Така активність — вияв людської природи, і завдяки цій активності людина може досягти справжньої мети життя.

У «Посланні» Київського митрополита Никифора Володимиру Мономаху дається категорійне визначення компонентів психіки, називаються три частини душі: словесна (розум), нестямна (почуття) і бажальна (воля). Словесна частина первісна і панує над іншими. Нею людина виділяється серед усього живого, завдяки їй пізнає і небо, і землю, і все, що існує у світі, завдяки їй замислюється над сенсом буття.

Никифор звертається до Володимира як до освіченої людини, здатної аналізувати такі складні психологічні проблеми, як відношення розуму й відчуттів, діяльності органів чуття та їхньої підпорядкованості вищим психічним здібностям. Душа, пише Никифор, має своїх «слуг», «воєвод», «наставника». Будучи безплотною, вона спрямовує свою діяльність залежно від співвіднесеності трьох своїх частин. Розв'язуючи психофізичну проблему, Никифор уміщує душу в голову. Розум душі наповнює своєю силою все тіло. Як князь, сидячи на своїй землі, панує над нею через своїх слуг, так і душа, охоплюючи все тіло, діє з допомогою п'ятих своїх слуг — відчуттів. Никифор має на увазі органи зору, слуху, нюху, смаку, а також дотику, пов'язуючи, зокрема, дотикові відчуття з руховою активністю рук. Органи чуття дають людині в цілому правильні відображення зовнішнього світу, але це передбачає обов'язкову участь розуму. Зорові відчуття у розкритті істини мають перевагу над іншими, яким не можна ні вірити, ні не вірити; сприйняті на їхній основі емпіричні факти слід перевіряти міркуванням.

Перебуваючи під впливом античної натурпсихології, Никифор водночас виступає і як представник християнської ідеології. Він тлумачить людське буття як складене з духовної та тілесної частин, між якими існує протиставлення. Смысл життя полягає в тому, щоби приборкувати тілесні потяги і давати можливість душі стремити за своїм вищим покликанням. У «Слові о полку Ігоревім» розповідається про трагічний похід руських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем проти половців у 1185 р. Цей похід описано в Лаврентіївському та Іпатівському літописах із подробицями, яких немає у «Слові». Проте цей твір виявляє психологічний «дух часу» набагато яскравіше, ніж літописи.

Для здійснення вчинку — походу проти ворога — Ігор зміцнює свій намір шляхом поєднання трьох основних компонентів психічного. Він гартує розум волею своєю і гострить серце своє мужністю. Лише єдність усіх цих компонентів дає змогу розпочати дії. Князь не зважає на застереження природи. Пристрасть затьмарила його розум, і він дає наказ іти до Великого Дону всупереч знаменню. Автор «Слова» нагадує про єдність малого і великого світів: малий світ має враховувати події у світі великому, виявляти себе у повній відповідності з ним. Зав'язка твору насторожує читача — князь Ігор допускає

«волютаризм», нехтує об'єктивним смислом речей. Розходження між двома світами є причиною лиха не тільки особистого, а й суспільного. Похід Ігоря має бути своєрідною формою єднання двох світів. Але князь хоче довести зверхність людської волі, виділити її з цілісної структури психічного, протиставити природі. Це й призводить до великого нещастя.

Здійснюючи похід, князь Ігор порушує гармонію людини і природи. Це подано автором «Слова» з незрівнянною майстерністю: «Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено і поїхав по чистому полю. Сонце йому тьмою шлях загородило, ніч стогонами грози птахів збудила, свист звіриний піднявся, стрепенувся Див, кличе на вершині дерева, велить послухати землі невідомій, Волзі і Поморію, і Посулію, і Сурожу, і Корсуню, і тобі, Тматороканський ідол». Князь не зважає на те, що вся природа повстала проти нього, збурилась і не знаходить спокою. «А Ігор до Дону військо веде. Вже біду його підстерігають птахи по дібровах, вовки грозу накликають по ярах, орли клекотом звірів на кості кличуть, лисиці брешуть на червлені щити». Настає такий розрив між двома світами, який уже ніяк не можна усунути.

«Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо. Далеко залетіло!». Коли ж полягли хоробрі русичі, трава поникла від жалю, а дерево з сумом до землі прихилилось. У співпереживанні природа намагається відновити порушену князем гармонію.

Ця гармонія між природою і людиною нагадує про згоду, що має бути між князями, бо у згоді — сила і непереможність. Ігор порушив цю гармонію — і прийшла розплата. Битва на Калці знаходить відгомін у душах людей в далекому Києві. Бояри тлумачать сон, угадуючи нещастя, яке трапилося з руськими полками. Віщий сон дає можливість людині, як у чарівному дзеркалі, побачити все, що діється навкруги. Саме в такі моменти мікрокосмос найбільше зосереджує в собі й тлумачить події макрокосмосу. Святослав як батько переживає трагедію, що трапилася з його синами. Ярославна, перебуваючи далеко від свого чоловіка, чує біду. Вона звертається до вітру, до Дніпра-Славутича, яким Ігор плив у землі половецькі. Вона благає саме Сонце, щоб не простягало гаряче своє проміння на воїнів Ігоревих. Річка Донець, як жива істота, розмовляє з князем. Це нагадує стосунки природи з людьми в «Іліаді» (згадаймо річку Ксанф та її ставлення до Ахілла). Але у «Слові» бачимо не просто міфологічне уособлення річки, а поетичну, типово ренесансову єдність мікрокосмосу і макрокосмосу, глибоке співпереживання як вияв бажаної гармонії між ними. І гармонія відновлюється, коли Ігор повертається додому. «Тяжко голові без плечей, біда й тілу без голови, — так і Руській землі без Ігоря».

Зв'язок мікросвіту і макросвіту в літописах, «житіях» здійснюється історичним шляхом. Перед викладом сучасної події, як правило, розгортається уся всесвітня історія починаючи зі створення світу, людини і т. д. Все це має історично підвести до розуміння події, що описується як головний предмет твору. Автор «Читання про життя і погубу Бориса і Гліба» намагається пов'язати подію, що його цікавить, із загальноісторичним поступом. Навіть розповідаючи про пригоди такого собі молодця, п'яниці, гравця в кості, людини, що дійшла останньої межі падіння, автор «Повісті про Горе-Злощастя» починає її буквально «від Адама».

Відчуття важливості усього, що відбувається, значущості як тимчасового, так і історичного було властиве давньоруській людині та знайшло відображення в мистецтві й літературі. «Великий світ і малий, Всесвіт і людина! Все взаємопов'язане, все важливе, все нагадує людині про сенс її існування, велич світу і значущість в ньому долі людини».

У писемних пам'ятках Київської Русі людина як мікрокосмос дедалі більше набуває психологічних рис. Це вже не просто аналогове відображення світу великого, а складна царина людських переживань, страждань, радощів. Драматичні сцени з реального життя, особливо ті, що поставали на ґрунті чвар, дають авторам підставу бути не лише літописцями, а й психологами. У людських переживаннях формуються вчинки, неповторні риси особистості. Цього потребують драматургія твору, його ідейна спрямованість. Справді шекспірівського психологічного звучання набирають сторінки літопису, де оповідається про осліплення князя Василька Тербовлянського. Тут людина виступає як мікрокосмос, що відображає своїми очима світ великий. Це стало психологічною підставою геніально

описаної драми, що трапилася з конкретною особою — психодраматичний факт, який не потребує психологічних пояснень, а діє безпосередньо на читача: людину позбавлено саме тих органів чуття, якими сприймається світ великий. Єдність мікрокосмосу і макрокосмосу розпадається у трагічній сцені, яка водночас підкреслює об'єктивну необхідність такої єдності.

У цій сцені подано дві психології – злочинців та їхньої жертви, а саму драму злочину не можна вичерпати жодним психологічним аналізом саме тому, що вона сповнена безконечного життєвого змісту. Автор літопису насамперед прагне викликати глибоке співчуття до жертви зlodіяння. Але тут не показано самої психологічної картини переживань Василька в її суб'єктивному вияві. Подано лише психологію ситуації екзистенційного змісту, причому вибрано такі засоби, які з великою силою діють на почуття, мотивацію читача. Від кожного ситуативного моменту читач відчуває безмірне потрясіння, наче подія відбувається з ним самим, і це своє почуття він вкладає в зображену ситуацію. Реакція Василька на зlodіяння — лише оборонні рухи. Плач попаді тільки викликає у Василька найпростіше, але найважливіше у цій ситуації запитання: «Де я?» Він шукає свою закривавлену сорочку, щоб звернутися до людської совісті, щоб викликати кару за страшний злочин. Адже сорочка скаже більше, ніж скарги на ворогів. Епічна психологія дістає тут найповнішого втілення.

Дослідження людської психології за часів Київської Русі відбувалося під знаком безмежної любові до батьківщини, прагнення її зміцнення і процвітання. Людина виступає серцевиною навколишнього світу, тому й викликає захоплення як одне з найбільших, найзначніших багатств Руської землі. «О світло світла і красно прикрашена земля Руська! Розмаїтою красою дивуєш ти: озер численних, рік і джерел тут і там поважаних, гір крутих, пагорбів високих, дібров густих, полів дивних, звірів різних, птахів незчисленних, міст великих, сіл чудових, бояр чесних, вельмож багатих — всього ти сповнена, земле Руська!».

Природа, міста і села, люди — все викликає глибоке захоплення автора «Слова про загибель Руської землі після смерті великого князя Ярослава» (перша половина XIII ст.). Тут природне й культурне становлять єдиний космос, єдину гармонію і красу. Величезна і могутня Руська держава не могла не породити ідею відповідної людини. Отож постають численні спроби відображення цієї людини, її життя у психологічному мисленні епохи.

3. Розвиток психології в Україні у XVII столітті

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели братські школи, вони розповсюджували грамотність і знання людської природи, культури, в тому числі і філософські, і звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різних мистецтв. Також підручники вищої школи виносили на розгляд широкої публіки. Важливу роль і значення відігравала релігія (в даному випадку – православ'я) та її вплив на передових людей того часу. Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою в 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухаючись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче ставало на шлях пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в Європейському духовному розвитку.

Касіян Сокович (1578–1647) – філософ, культурно–освітній діяч, письменник. Народився в с. Потелич (нині Нестерівський район Львівської області), освіту здобув у Замойській академії й Краківському університеті братської школи, з 1824 р. — проповідник Люблінського братства. Найбільш відомими психологічними працями є «Аристотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями предметів до шлюбних та поховальних обрядів» (1620 р.), та «Трактат про душу» (1625 р.). У даних працях Сокович ставить перед психологією певні практичні завдання: як жити відповідно до природи, коли душа розмірковує про речі – це називається розумом, а коли згадує – пам'яттю. Вона має багато назв і титулів саме тому, що є невидимою і не може в інший спосіб виразити свою природу, окрім як через свої дії та їх наслідки.

К. Сокович стверджував, що психіка є зрізом Всесвіту і кожна свою здатність вона виявляє як тотальність і цілісність, а Душа є дзеркалом цього ж Всесвіту. У поведінці філософ пропонує дотримуватись «розумних поміркованостей». Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їхнього самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями. На основі всіх своїх спостережень, знань він задавався одним питанням «Як я повинен вчинити?»

Сокович, як тонкий спостерігач фізіологічних феноменів, аналізує походження звичаїв із вчинками людей, не перестає дивуватись чуду психічного буття людини, бачити в ній дуже тонке мистецтво природи. Психологія людини, за Соковичем, виникає у живій істоти через її належність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. За його вченням психологія людини знаходить своє втілення і в зlodіяннях, і у високоморальних вчинках.

І. Гізель (1600–1683 рр.) – просвітник, філософ, церковний діяч та історик. Народився у Пруссії, навчався в Київській колегії, маючи вже солідний запас знань, а навчаючись в ній, вражав професуру і студентів умінням відстоювати свої погляди, спираючись не тільки на авторитет Св. Письма, а й на людський інтелект, здоровий глузд, науковий аналіз явищ природи, гуманістичні категорії моралі, які виробляла просвітницька Європа. Такі якості юнака помітив П. Могила і за власні кошти допоміг йому навчатися за кордоном, де він слухав лекції у Замойській академії, а потім в університетах Англії. Після повернення до Києва був обраний професором філософії, а потім ректором Києво-Могилянської академії (1646–1650 рр.). З 1650 року — ігумен київський Кирилівського та Миколаївського монастирів, а з 1656 року — архімандрит Києво-Печерської Лаври, де зібрав найбільшу в Україні бібліотеку.

Значну увагу Гізель приділяв проблемі людини, її моральності, він як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму і навіть присвятив їм працю «Мир з Богом чоловіку».

Слід зазначити, що людина, за вченням Гізеля, поставала не сліпим знаряддям Божого промислу, а творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків; головним критерієм, крім добра і зла, була совість розумної людини, що має керувати всіма її діями. Він перший серед українських мислителів поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбулося в його ставленні до церковних заповідей та настанов. Особливого значення він надавав моральному вихованню та освіті, звеличуючи раціональні якості в людині. Гізель вірив, що шлях до природного земного щастя досягається тільки власними людськими зусиллями. Сучасники порівнюють і навіть називають Гізеля Аристотелем. Отже, можна сказати, що вчений зробив дуже великий внесок в розвиток психологічної думки на теренах України.

Яворський С. І. (1658–1722) – український та російський церковний діяч, публіцист, просвітник, педагог та філософ. Народився сам в Яворові (нині Львівська область), а помер у Москві. Його дитинство минуло в містечку Красилівка, розташованому неподалік від Ніжина. Свою освіту здобув у Києво-Могилянській академії.

Розвинув вчення про душу відповідно до поділу душі Аристотеля, відображаючи специфіку кожного виду душі, особливостей форм життєдіяльності, які властиві і рослинам, і тваринам, і людям. Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, і таке надмірне відчуження призводить до розладу інтелектуальної дії, що є ознакою того, що всі ці здатності походять з однієї душі.

Більш вагомим доказом єдності людської душі, за Яворським, виступають генетичні підстави. Види душі – вегетативна, чуттєва, розумна – виникають як органи єдиної душі, послідовно вдосконалюються, спеціалізуються для відправлення різних дій; одні з них з'являються в дитинстві, інші – в юності або старості.

Душі тварин і рослин визначаються як матеріальні, вони є подільними, і як частини цілого залежать від матеріального буття. Нічого нематеріального вони не сприймають, не утворюють універсальних, абстрактних понять, а сприймають лише те, що має колір, смак та інші матеріальні якості. Якби душа була подільна, одна частина її грішила б, інша каялась; одна б ненавиділа іншу. Душа перебуває у всьому тілі, і разом з тим, вона незалежна від тіла. Відокремлені частини тіла душі не мають.

Для обґрунтування ідеї безсмертя розумної душі Яворський знаходить «етичні» аргументи: праведник, який мучився на цьому світі, мусить мати надію на щасливе життя на тому світі, де душа нечестивого очікує на муки. Страх смерті Яворський розуміє в незнанні того, що людину очікує по той бік цього життя; пізнаючи себе, людина позбавляється цього страху, мудро і спокійно зустрічає смерть. При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнання поєднує з прагненням, інтелект – з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям.

Яворський спеціально вивчає інтелектуальну пам'ять: розуміє її як «акт розуму», що виходить з абсолютної повноти знань, властивих божественній істоті. За вченнями Яворського, перехреснюються дві природи – душі й Бога. Він наділяє розумову здатність душі властивостями безтілесного, неподільного, вічного буття, яке сповнене любові до Бога.

Воля – вища розумова здатність, що виявляється в самовизначенні особи, самостворенні, тому є актом вільним. Від людини не залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського є такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра, або протилежні їм риси – нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість більш упевнено прямувати до добра та уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання.

4. Розвиток психологічної науки в Україні у XVIII столітті

Феофан Прокопович (1681 – 1736) – досліджував психологічні властивості почуттів, вивчав їхню сутність, походження та види, правила збудження. Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, дослідник створює загальну теорію психіки, яка містить такі положення: про вегетативність, що дає життя кожній речі; про чуттєвість – через органи зору, слуху, дотику та інше; мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити певні висновки. У його працях з'являється термін «почуття», як наслідок дій, які певним чином викликають у людини хвилювання. Феофан Прокопович також вивчав природу злочину. Щоб зрозуміти злочин, стверджував він, потрібно уважно дослідити саму особу й причину даного вчинку.

Михайло Козачинський (1699–1755) – вивчав поняття моралі, пов'язував її із навичками, котрі схиляють людину до почесних або ганебних дій. Вчений постійно наголошував, що необхідно усвідомлювати принципи людських дій. Адже інтелект і воля сходяться для дій, які є цільовими й спонукальними. Причини людських дій він визначав як мотиви, заради яких виконуються дії, для задоволення власних потреб, які відбуваються на внутрішньому та зовнішньому рівнях.

Стефан Калиновський (1700 – 1753) – створив теорію вчинку, яка має початок із ідеї моральності, її зміст розуміють як навички жити доброчесно або ні. Вчений стверджує, що воля реалізує себе, коли працює наш розум, котрий навчає нас, що і як потрібно робити. Стефан підкреслює, що наші наукові знання впливають на виявлення справедливості та моральних чеснот. Таку цікаву характеристику він розглядає на прикладі вікової психології, а саме на психології юнацького віку. Вчений говорить, що зрілі люди спираються більше на досвід у справах, у власних судженнях проявляють об'єктивність. Це пояснюється тим, що людина розуміє основну мету власного життя і керується ідеями блага. Калиновський зауважив, що людина за своєю природою ставить багато цілей, але їх завжди потрібно упорядковувати й вибирати провідну, тому що, людина не може мати два рівноцінних прагнення в той самий час.

Калиновський стверджував, що інтелект переходить у навички волі, що створює можливість переходу від мотиву до дій. Аналіз моральних дій не можна здійснити без

урахування емоцій. Моральний зміст навичок стосується насолоди та прикрас, які є пусковим механізмом випису емоцій та почуттів.

Психологічна спадщина Григорія Савича Сковороди.

На сьогоднішній день з ім'ям Г. С. Сковороди пов'язують становлення російської філософії XVIII століття, яка виходить за рамки західноєвропейської раціональної думки і продовжує кращі традиції філософської антропології античності.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. У 1738 році здійснюється давня мрія хлопця – він починає навчання у Києво-Могилянській академії і стає одним з наполегливіших і тямущих студентів. З 1742 по 1744 рік жив у Петербурзі, був співаком придворної капели, прославився чудовим басом, майстерною грою на скрипці, флейті, бандурі, цимбалах і сопілці та композиторським талантом, створював музику на власні вірші.

Основною проблемою світобачення Г. Сковороди була проблема людини, її щастя та шляхів його досягнення. Основними поняттями, якими він керувався, були особиста рефлексія, зокрема релігійна, та поняття душі.

Г. Сковорода найбільшу увагу приділяє у своїх трактатах, проповідях, байках, поезіях саме самопізнанню людиною самої себе. У своєму принципі «Пізнай самого себе» видатний філософ приділяє увагу смисловим життєвим законам, які супроводжують нас постійно на протязі всього життя. Самопізнання як осмислення вищого закону історичного за самою своєю суттю буття людини Г. Сковорода трактує в найзагальнішому плані, а саме як осмислення людиною єдності себе, мікрокосму, з макрокосмом, тобто як осягнення себе, людини як істоти особливого роду, яка на відміну від усіх інших істот, духовно пов'язана з Богом. І ця духовність подається ним як краплина, в якій фокусується та віддзеркалюється макрокосмос природи й суспільства.

Головною особливістю в пізнанні людини є безпосереднє спілкування з сьогоденням, наслідування самої натури. Г. Сковорода вважав, що іншим наставником людини є наука та просвітництво, які відкривають істину, адже саме вони озброюють людину знаннями справи, виступають керівниками практичних інтересів людини. Наука й просвітництво, вважав філософ, повинні стояти на службі людини, удосконалювати та примножувати реальні блага, допомагати у визволенні від пут забобонів та шкідливих пристрастей. Самі ж знання залежать від людини, важкі зусилля якої приносять багаті врожаї.

Згідно з концепцією пізнання Сковороди, шукати в собі істину означає шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблій. Як стверджує видатний філософ, людський розум завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина.

Проблема самопізнання у Сковороди є ключем до розуміння його антропоцентризму; мислитель вважав, що всі питання й таємниці світу містяться в людині, яка, не пізнавши себе, нічого не може зрозуміти у світі, а пізнавши себе, спроможна збагнути найглибші таємниці Всесвіту.

Ідеї самопізнання Г. Сковорода відводив особливе місце у власних філософських роздумах, духовних бесідах і педагогічній практиці. Проблема самопізнання знаходить своє відображення в його трактатах "Нарцис", "Асхань", у багатьох листах, байках і духовних співах.

Г. Сковорода багато писав про те, що треба бути самим собою, не здаватися, а саме бути, при цьому не декларувати, "підносити" свою щирість, а жити в щирості. Очевидно, що ця щирість українського філософа – це і чесність і вимогливість до себе, чесність і вимогливість до зовнішнього світу, людей, що живуть в ньому. Сенс буття людини, за словами самого філософа, полягає в тому, щоб бути джерелом світла і тепла, свідомості і совісті, бути перетворювачем, удосконалювачем і співучасником усього, що відбувається у світі.

Г. Сковороді близьким виявилось вчення Сократа, а звернення до нього було намаганням зрозуміти себе та свій час, духовно самовизначитись. Адже духовна сутність людини виявляється через осмислення основ людського буття, а це завжди напружений діалог, в якому відбуваються зустрічі різних думок про ті чи інші явища, події. На перетині цих діалогічних проявів виявляється справжній зміст вчення, з'ясовується його сутність.

Яків Козельський (близько 1728 – 1795) – видатний український просвітител, вчений-енциклопедист, який вивів вчення в окремі галузі науки: онтологію, етику, логіку, психологію.

Вивчаючи джерело людських знань він звертає увагу на природу людських відчуттів, які викликаються існуючими навколо нас речами, предметами, іншими людьми. Він стверджував, що відчуває не сама душа, а сама людина разом із тілом. Поняття уваги Козельський розумів, як феномен, коли людина примічає якусь річ, яка стає для неї більш усвідомленою, ніж інші.

Також його цікавили особисті якості, яким він приділяв достатньо уваги, а особливо такому понятті як обов'язок. Виділяв основні види обов'язків: працелюбство, гуманізм. Козельський вважав, що обов'язком для людини виступає пізнання світу, самопізнання, звідки потім у неї з'являється мудрість. Терпіння він порівнював із великодушністю.

5. Розвиток української психології XIX–XX століть

Михайло Максимович (1804 –1873 рр.) – видатний вчений, педагог, просвітник. Стверджував, що людину звеличено над усіма земними істотами, адже вона має безсмертну душу, нею вона відрізняється від тварин. За його вченнями в людині душа наділена Богом, і вона є Божим образом. Маючи таке високе походження й подібність, душа успадкувала вільну й творчу діяльність. Тобто з її допомогою потрібно виражати себе і показувати своє внутрішнє життя. Людська душа наділяється трьома основними засобами для вираження свого внутрішнього й особистого життя:

1. В образах, які бувають двох видів:
 - тілесні(пластичні) – створення скульптур, будівництво;
 - безтілесні (оптичні) – світло, тіні та кольори.
2. У звуках, якими володіє музика.
3. У словах, які найповніше й найближче виражають наші почуття.

Максимович говорив, що злиття звуків та образів схоже із злиттям світла й тепла у вогні, який здатний виражати почуття, думки для переконання інших. Через слово ми піднімаємося до того, хто дав нам слово разом із життям і світлом.

Памфіл Юркевич (1826 –1874 рр.) – відкриває нові сторінки в науці, такі, як філософія права, історія, психологія, зокрема, дослідна. Його видатними працями є «Психологія та психіатрія», «Із науки про людський дух», «Мова фізіологів». Проблеми психології чітко розмежовував у сфері метафізичного та емпірико-психологічного.

Також він цікавився проблемами, які пов'язані із душею. Вчений вірив, що все повинно робитися від душі, серця (слова, вчинки), тоді воно дійсно матиме мету свого існування.

Для того щоб мати можливість і надалі вивчати психологічні знання й краще їх доносити до мас, він створив власну методологію, а точніше свій погляд щодо науки психології. Юркевич чітко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і саме серце – все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сферу людського життя. Вивчаючи аналогії між фізичною і психічною діяльністю, Юркевич зазначає, що як у тілесному світі системи з'єднуються поміж собою, аби забезпечити нормальне функціонування різних органів, так і кожна з душевних організацій потребує злагодженої дії. Серед основних психологічних систем виділяє свідомість, пізнавальну силу, чуттєву та вольову силу. Так само як в системі судин існують артерії, вени, капіляри, так же само і психологічний світ існує в тілі людини, має свою певну систему.

О. Новицький – став першим професором філософії Київського університету (1834–1850), він також активно вів викладання психології. Його видатною книгою є «Керівництво

до експериментальної психології» (1840 р.). Його вважають ініціатором відокремлення психології як окремої науки від філософії.

У своїх працях звертав увагу на нервово-фізіологічну основу пам'яті, яку поєднував з досвідом й часто проводив метод самоспостереження на основі якого, наголошував на активну роль уваги в процесі сприймання. Нажаль, у зв'язку з обмеженим викладом філософських наук в університетах Російської імперії, у 1850-х роках розвиток психологічної науки припиняється. Його ідеями зацікавилися й почали їх продовжувати І. Скворцов, О. Козлов, які все ж таки повернулися до раціонального викладу психології в рамках філософії. На той період з'являється одна із найважливіших наукових праць «Думка й мова» (1862 р.), автором якої був О. Потебня. Він глибоко й досконало вивчив взаємовідношення мови та мислення з погляду мовознавства.

Відкриття експериментальних лабораторій в Україні

Новий розвиток експериментальної психології на теренах нашої країни пов'язаний із природознавцем І. Сеченовим, який працював в Одеському університеті (1871 – 1876). Засновник російської фізіологічної школи мав виключний вплив на всю рефлексологію. Потім його послідовник професор Харківського університету П. Ковалевський заснував у 1880-х роках першу в Україні експериментальну психологічну лабораторію, яка знаходилася при клініці для душевно- та нервовохворих осіб. Потім схожа лабораторія була відкрита в Одеському університеті (1895 р.) за ініціативою професора М. Лянге.

Заснування експериментальної лабораторії в Києві пов'язано із філософом Г. Челпановим, який був професором Київського університету (1892 – 1907). Він уперше запровадив практичні й семінарські заняття зі студентами. Через велику любов до психологічної науки та власні позиції щодо передачі знань іншому поколінню, зібрав величезний і цінний психологічний матеріал. Цих самих позицій дотримувався також І. Сікорський (1845 – 1918), професор психіатрії та нервових хвороб у Київському університеті. Він перший у світовій науці застосував експеримент у вивченні дитячої психології, залишивши близько 20 праць з даної тематики, іще близько 50-ти видань загальної психології. З Київським університетом пов'язане ім'я С.Ананьєна (1912 – 1925 рр.), який зробив величезний внесок у вивчення проблематики трудового виховання, в аналіз педагогіки та ролі естетики.

Юліан Охорович (1850–1917) – стверджував, що людина є міні-всесвітом, а мозок кожної окремої людини можна порівнювати у своєму розвитку та діяльності з розвитком всього людства й розвитком органічної природи. Охорович вважав за необхідне створити науку про виникнення й розвиток духовної влади, яка отримала назву «психоембріологія». Дуже активно цікавився гіпнозом та створив зразок гіпноскопа, що був призначений для визначення схильності людини до гіпнозу, яка потім отримала назву «гіпнотизм». Присвятив їй такі твори: «Уявне навіювання»,

«Гіпнотизм та месмедіум». Найбільш цінні й важливі роботи – це: «Нариси теорії спадкових явищ» (1870 р.), «Про формування власного характеру», «Про використання психології» (1878 р.).

Охорович першим висунув ідею про створення Міжнародного інституту психології, який повинен був стати центром психологічної думки всього світу. У 1900 році такий інститут був створений, і в 1901 році вчений очолив у ньому експериментальну лабораторію. В університеті працювало близько 1000 вчених з різних країн. Учений вважав, що психологія повинна бути основою для інших наук, таких, як філософія, естетика, педагогіка, етика, криміналістика і так далі.

Павло Іванович Ковалевський (1849 – 1923) – у своїх дослідженнях спирався на анатоμο-фізіологічні знання того часу, а саме на теорію І. М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про суть психічних явищ у нормі та патології. Йому належить створення концепції про роль кровообігу та нервової системи, вважав, що в основі всякого нервового захворювання (психічного також) лежить порушення живлення нервових

елементів, і тривалість даного порушення залежить від ступеня їх анатомічного руйнування. Дуже детально змалював тип неврастеніка з нестійкою нервовою системою. П. І. Ковалевський стверджував, що таке порушення може стати основою для виникнення та розвитку первинного порушення здорового глузду, параної або іншого нервового або психічного захворювання.

Сам же П. І. Ковалевський навчався на медичному факультеті Харківського університету, де потім вибрав спеціалізацію «Проблема психічного захворювання». Свої наукові дослідження поєднував з практичними роботами, які проводив у відділенні душевнохворих Харківської земської лікарні («Сабурова дача»). Після захисту докторської дисертації, він був призначений доцентом, а потім професором кафедри психіатрії Харківського університету. У 1889 році П. І. Ковалевський став деканом медичного факультету Харківського університету, а потім ректором Варшавського університету (1892 – 1897). Згодом, з 1903 по 1906 рік, він завідував кафедрою психіатрії Казанського університету, потім читав курс судової психопатології на юридичному факультеті Петербурзького університету й працював старшим лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового госпіталю.

П. І. Ковалевський написав понад 300 книг, журнальних статей з різних питань психіатрії та невропатології. Найвидатнішими книгами є «Керівництво до правильного догляду за душевно хворими», «Судова психіатрія», «Гігієна й

лікування душевних і нервових хвороб», «Сифіліс мозку і його лікування». Перший написав і видав вітчизняне керівництво з психіатрії. Одним із перших став використовувати історичний аналіз для складання психологічного портрета видатних особистостей. Надзвичайну славу йому принесла книга «Психіатричні ескізи із історії».

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – видатний український та російський універсальний вчений. З допомогою своїх досліджень помітив нове відношення в напрямку розуміння зв'язку між психікою та зовнішнім світом. Вчений не підтримував колишні погляди на співвідношення організму й середовища. Він стверджував, що організм і середовище, а також організм і природа є неподільними.

В. І. Вернадський говорив: те, що відбувається в природі, обов'язково буде відображатися на нашому організмі і, навпаки, організми так чи інакше впливають на середовище свого життя.

Поняття про особистість і її свідомість осмислювались вченим крізь призму його загального підходу до світу й місця, яке посідає в ньому людина. В. І. Вернадський розмірковував про розвиток свідомості у світі, у космосі, у Всесвіті, дане поняття відносив до категорії тих же природничих сил, як і життя і всі інші сили, що діють на планеті.

Для вченого психологія особистості стала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери, вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому створюється еволюція землі як космічного цілого.

Вернадський був засновником – антропокосмізму. Теорія стверджувала, що природна (у широкому розумінні космічна) соціально-гуманістична, людська тенденція розвитку гармонійно зливається в єдине ціле.

Вчення Вернадського являє собою новий крок у розвитку наукової думки. Він стверджував не про невірне розуміння організму (як Гельмгольц, Сеченов), а про невірне розуміння середовища, доводячи цим самим, що в поняття середовища (біосфери) повинні входити і організми, що її складають. Народжена мозком як трансформованою живою речовиною діяльність людини різко збільшує геологічну силу біосфери. Через те, що ця діяльність регулюється думкою, то особисту думку вчений розглядав не тільки в її відношенні до нервового субстрату або оточуючого організму найближчого зовнішнього середовища (як натуралісти всіх попередніх віків), але і як планетарне явище.

Під прогресом вчений розумів не розвиток знання самого по собі, а розвиток ноосфери як зміни біосфери і, тим самим, всієї планети як системного цілого. Для нього психологія особистості ставала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери,

вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому твориться еволюція землі як космічного цілого.

6. Розвиток психології на території України в радянський період

Розвиток психології за часів Радянського Союзу був однобічний, розвивалася тільки рефлексологія – наука, яка намагається все психічне життя звести до рефлексів, тобто до автоматичних відповідей на будь-який подразник. Центром розвитку науки рефлексології став Харків, а точніше Український науково-дослідний інститут педагогіки. Найвидатнішим її представником був психіатр В. Протопопов, який визначав тільки суб'єктивну сторону розвитку психіки, а психологію вважав як зайву науку, яка не входить до природних наук. Його активно підтримував харківський психіатр І. Соколянський, він також активно відстоював думку заперечення людської психіки і свідомості.

Потім подібний інститут у Києві заснував психіатр А. Володимирський, який одним із перших почав експериментальне вивчення психічних аномальностей в людей. Поступово рефлексологія поширилася на педагогіку; Дерново-Ярмоленко намагався застосувати павловську теорію умовних рефлексів при вихованні та розвитку дітей. У 1925 – 1930 рр. виходить «Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки».

Вагомий внесок у розвиток психології на теренах України зробив Г. С. Костюк, який розумів свідомість як одну із властивостей матерії на найвищих ступенях розвитку. Його активно підтримував Д. Ельконін, який підкреслив індивідуальність кожної свідомості, яка належить конкретному суб'єктові. З того моменту дослідження в області психології розділилися на різні напрямки, що і сприяло подальшому виникненню різних інститутів, майже всі з яких почали своє існування в Харкові. Значну увагу в них звертали на вроджені захворювання та дефекти.

Потім розвиток психології набирає більших обертів у Києві, де у 1944 році створили першу самостійну кафедру психології, з якої потім виникає Науково-дослідний інститут психології Міністерства освіти УРСР, основним завданням якого була координація робіт українських дослідників. Цей інститут мав відділи загальної, дитячої психології, психології навчання та виховання, психології політехнічного навчання, професійної освіти й праці. У 1959 році була створена українська секція Товариства психологів при Академії педагогічних наук СРСР.

З вище перерахованих психологічних дисциплін, які активно розвивалися на той період, найбільше розвинуті були психологія розвитку та дитяча, над якими постійно працювали Л. Балацька, Н. Вовчик-Блаkitна, О. Запорожець. Активно працювали над філософськими та фізіологічними основами психології Г. Костюк та О. Раєвський.

Для українських психологів ставала актуальною й зоопсихологія, яка пройшла розвиток від антропоморфізації тварин через стадію механічних теорій рефлексології. На той період вважалося, що в психічних процесах людей і тварин є тільки кількісні різниці. Теорії доводили, що психіка тварин зумовлена винятково біологічними факторами, а ось людська свідомість визначена ще й соціальними аспектами.

З допомогою попередніх відкриттів і прогресу в області експериментальних досліджень наші дослідники перейшли до дослідження більш складних питань, які потім сформулювали світогляд й самосвідомість особи. О. Раєвський досліджував відношення свідомості у загальнолюдських проявах і її залежність від конкретного середовища, а саме суспільного класу, в якому знаходиться людина. Українські психологи більше дотримувалися поглядів гуманістичної психології. На теренах нашої країни психології приписували важливе теоретичне й практичне значення в усіх галузях суспільного життя.

Григорій Силівич Костюк (1899 – 1982 рр.) – становлення психологічної науки в Україні нерозривно пов'язане з іменем цього видатного українського вченого, психолога й педагога. Він інтенсивно розробляв актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки. Є засновником і першим директором Інституту психології. Він зробив величезний внесок в організацію психологічних досліджень на теренах нашої держави.

Г.Костюк розробив фундаментальні теоретико- методологічні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, поширював психолого-педагогічні знання, займався підготовкою педагогічних та психологічних кадрів.

За свій життєвий шлях зробив значний внесок у розробку дослідження психічного розвитку людини, у розв'язання актуальних проблем психології, зокрема проблем онтогенезу людської психіки, ролі спадковості, середовища й виховання психічного розвитку дитини. Актуальним вважав питання взаємозв'язку сприймання й мислення, сутності процесу розуміння і формування його в дітей дошкільного віку. Розвивав поняття про число, природу та розвиток здібностей, шляхи забезпечення розвиваючого й виховного навчання, формування особистості у найменшого покоління. Вчений багато уваги приділяв вивченню історії розвитку психології, зокрема вікової та педагогічної. Особливе місце в науковій спадщині вченого посідають дослідження закономірностей психічного розвитку дитини.

Він чітко розрізняє поняття «індивід» та «особистість». Вважав, що людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю вона стає і може перестати бути нею. Отже, ввів поняття «особистість» – соціалізація індивіда з огляду на найсуттєвіші соціально важливі риси, які визначають його свідомість і самосвідомість, життєві настанови, поведінку й саму діяльність.

У самих же дослідженнях багато уваги приділено вивченню самостійності мислення у дітей молодшого шкільного віку. Під «самостійністю мислення» він розуміє уміння людини ставити нові питання, знаходити нові підходи до їх з'ясування, виявляти ініціативу в розв'язанні тих завдань, які висуває життя.

Г. Костюк склав цілу низку психолого-педагогічних вимог до портрета вчителя. Вважав, що для оволодіння педагогічною майстерністю потрібно не тільки бездоганно знати свій предмет, але і мати широкий загальний кругозір, постійно розширювати власні пізнання, а найголовніше – любити свою справу, невтомно вдосконалювати методи роботи. Невід'ємним і суттєво важливим компонентом педагогічної роботи є знання вікових та індивідуальних особливостей розвитку кожної дитини. Григорій Силівич виступав проти бездіяльності педагогічної науки, яка глибоко тлумачить питання навчання й виховання і у якій «залишається опис того, що робить педагог, і майже повністю випадає дитина з її розмаїтим психологічним життям».

Г.С. Костюк активно розвивав взаємозв'язок навчання й психічного розвитку у своїх працях. Його дослідження дали змогу сформуванню цілісної концепції розвитку й становлення особисті на різних етапах онтогенезу. У своїх працях він довів, що розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості й активної діяльності людини.

Г. Костюк наголошував на тому, що потрібно постійно розвивати дитячі здібності, уміння, навички. У 50-ті рр. під його редакцією вийшло чотири томи «Нарисів з історії вітчизняної психології», де відображено аналіз психологічних поглядів видатних діячів російської та української культури. Видатний вчений залишив нам свою багату творчу спадщину, але одним із наукових досягнень вченого є його наукова школа, учні якої й на сьогоднішній день продовжують розвивати думки та ідеї свого вчителя, як на теренах заснованого ним інституту, так і в усій країні та за її межами. Його наукова спадщина налічує більше 300 видань.

Павло Романович Чамата (1898 – 1969) – вчений із широкою ерудицією в галузі педагогіки й психології, був здібним керівником й організатором науки. Він уміло поєднував наукову та педагогічну діяльність, закінчив аспірантуру, потім захистив кандидатську

дисертацію з психологічних наук. Його перу належить більше 70 наукових праць: статті, брошури, монографії, підручники. Цінним і для сучасного покоління, й для розвитку науки є створений ним «Бібліографічний довідник праць із психології за 40 років» (1917 – 1957), який був виданий у 1958 році. П.Р. Чамата

У ньому зібрано публікації за важливими напрямками розвитку психологічної науки: особливості мислення та мови у дітей, психологія особистості дитини, педагогічна

психологія праці, психологія виховання, психогігієна праці, історія психології, психологія розумово відсталих дітей тощо.

Значну увагу приділяв особливостям психічного розвитку молодших школярів. Брав активну участь у написанні підручника для педагогічних вузів «Психологія», а саме розділів про біологічну передісторію людської психіки, про самосвідомість особи.

Приділяв увагу проблемі викладання логіки й психології в середній школі; впровадження даних предметів позитивно вплинуло на формування світогляду та самосвідомості в учнів, на розвиток мови й мислення, здатності до самостійної розумової праці, на засвоєння інших дисциплін, розширило коло їх інтересів. Разом із позитивними зрушеннями у викладанні зазначених дисциплін, учений розкрив і недоліки цього процесу та вказав шляхи їх подолання. Дійшов висновку, що викладання логіки й психології в школах позитивно вплинули на дитячий розвиток та навчально-виховну діяльність дитини.

Дослідник увійшов в історію психології як засновник наукової школи в Україні з проблеми самосвідомості особистості. Це відображено у роботах «Особливості розвитку самосвідомості у дітей» і «Про природу й сутність самосвідомості особистості».

Павло Романович досліджував генезис самосвідомості, довів єдність свідомості та самосвідомості особистості, і це він відобразив у статті «К вопросу о генезисе самосознания личности». На сьогоднішній день актуальною є ідея вченого про взаємозв'язок розвитку самосвідомості дитини та її мовної діяльності, їй він присвятив роботу «Роль мови у формуванні самосвідомості в дітей». Розвиток людської свідомості пов'язують із виникненням і розвитком мови. З допомогою мови дитина усвідомлює себе, свої почуття, емоції, учиться логічного міркування. Учений стверджує, що вивчення граматики прискорює розвиток внутрішнього мовлення, а це сприяє формуванню самосвідомості дитини.

Опираючись на ідеї О. О. Потебні, Д. М. Освяніко-Куликовського, започаткував психологічну школу з проблем самосвідомості в Україні, що мало велике значення й для розвитку педагогічної науки. Він намагався спрямувати досягнення психологічної науки на розвиток школи, освіти, зокрема на всебічний розвиток дитини; зробив вагомий внесок у розвиток педагогічної психології. Дотепер його роботи не втратили актуальності.

Максименко Сергій Дмитрович (15 грудня 1941) – відомий український психолог, є засновником української наукової школи генетичної психології. У 1960 році вступив до педагогічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, який закінчив у 1965 році, здобувши освіту за спеціальністю «методика початкового навчання й дефектологія».

Під час навчання захопився вивченням особливостей людської психіки, притаманних їй порушень, їхніх причин та наслідків. Після закінчення інституту, з серпня 1965 року, талановитий юнак був направлений на роботу до Дарницького дитячого будинку на посаду вчителя, а потім був призначений на посаду заступника директора з навчально-виховної роботи. Робота в дитячому будинку, де перебували діти з важкими порушеннями розумового розвитку, вимагала не лише терпіння, душевної доброти, а й глибокого знання психофізіологічних особливостей відсталих дітей.

С.Д. Максименко є автором першого в Україні підручника «Психологія особистості» та підручників для вищої школи, а саме: «Загальна психологія» (українською – 4 перевидання, російською – 7 перевидань, та англійською мовами), «Експериментальна психологія», «Військова психологія», «Генетична психологія», «Медична психологія»,

«Патопсихологія» та інші. Підготував 45 докторів і 186 кандидатів психологічних наук. Відомий вчений у галузі загальної, генетичної, медичної, вікової, педагогічної психології та методології і теорії розвивального навчання; ним розроблено і обґрунтовано принципи побудови експериментально-генетичного та генетико-моделюючого методу. Формуючі та діагностичні методи, розроблені С. Д. Максименком, занесено до Європейського банку дослідницьких процедур в галузі лонгітюдних досліджень при Інституті Макса Планка (м. Мюнхен).

Як член Міжнародної Ради психологів, С. Д. Максименко є координатором досліджень щодо розроблення та використання експериментальних методів у сфері навчання та розвитку особистості. На основі циклу теоретико-експериментальних робіт та генетико-моделюючого методу під керівництвом С. Д. Максименка створена наукова школа генетичної психології.

Як учений С. Д. Максименко очолив після Г. С. Костюка (учнем і продовжувачем якого він є) дослідження української психологічної школи в царині генеральної теми українських психологів – співвідношення навчання, виховання і розвитку.

Вникнути в сутність багатьох проблематичних питань йому допомагають набуті практичні знання, здобуті за роки навчання на дефектологічному факультеті та протягом п'ятиріччя плідної праці в Дарницькому дитбудинку. Добре знати особливості життєвого розвитку може лише той, хто знає особливості порушеного розвитку та способи їх корекції. Щодо співвідношення вищевказаних чинників, перед науковцями постало одвічне питання – що є первинним і що є вторинним: чи успіхи в навчанні і вихованні викликають відповідний розвиток особистості, чи, навпаки, відповідний розвиток спричиняє результати в учінні. Класичною вважалася формула Л. С. Виготського: «Добре навчання веде за собою розвиток». Г. С. Костюк уточнив: навіть найкраще навчання не дає ніякого зрушення в розвитку, якщо не задіяні самоактивність, саморух особистості. Заслугою С. Д. Максименка є те, що він дав конкретну, практичну технологію цього саморозвитку особи. Ним і його співробітниками розроблено продуктивні методики такого навчання учнів, яке неодмінно викликає активність «зони найближчого розвитку» й наступні стадії самовдосконалення. В результаті була започаткована українська школа генетичної психології, яка плідно, на сучасному науковому рівні розробляє методологічну рефлексію проблем розвитку в психологічній науці. Ця наукова школа гідно доповнює концепції в цій царині Л. С. Виготського, Ж. Піаже, О. М. Леонтьєва, Л. В. Занкова, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова, роблячи відповідний вагомий внесок у світову психологічну науку. Так само відповідні концепції Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, О. В. Скрипченка та ін. дають психологічний фундамент українській педагогіці й навчально-виховній практиці шкіл в Україні.

Здійснені С. Д. Максименком та під його керівництвом дослідження психологічних особливостей навчальної діяльності заклали підвалини нового розуміння психологічних основ навчання, створили можливості для розробки нових експериментальних програм та методів навчання, побудованих на принципах формування теоретичного мислення.

Багато уваги приділяє вчений методам наукового дослідження взагалі. Він цілком слушно вважається одним із найавторитетніших експертів з питань застосування багатофакторного аналізу в психологічному дослідженні. Цьому питанню присвячено низку статей, у яких він доводить і показує, що не можна оперувати числами, не даючи конкретного психологічного їх тлумачення; число як таке має сенс лише у світлі психологічного аналізу. Він завжди обстоює тезу про необхідність попереднього ретельного і всебічного аналізу та дотримання надзвичайної обережності у застосуванні експериментальних даних до реальної педагогічної практики. Як прихильник та один із розробників генетичного методу в психології С. Д. Максименко дотримується толерантної позиції щодо оцінки інших, і притому найрізноманітніших, методів дослідження, наголошуючи, проте, на необхідності виваженого їх використання і особливо обережного впровадження їх результатів у педагогічну практику. І знову виявляється досвід, набутий у роботі з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку – досить обережне ставлення до отриманих позитивних результатів, багаторазова перевірка їх, порівняння і лише згодом – висновок, судження про те чи інше явище.

Генетичний погляд є для дослідника засадничим у розробленні всіх проблем дитячої та педагогічної психології. Будуючи будь-який навчальний предмет, слід урахувувати, як і яким чином навчання має сприяти розгортанню природних сил дитини. Розкриваючи закони

дитячого розвитку, психологія допомагає визначити і сформулювати цілі навчання стосовно кожного вікового періоду, а також вибрати і створити адекватні методи.

Визначаючи мету та завдання навчання й виховання, С. Д. Максименко дотримується ідеї врахування власних сил дитини, її потреб та інтересів. Вчений наголошує, що не можна забувати про об'єктивні закономірності, яким підпорядкований психічний розвиток дитини. Навчання та виховання спрямовують і збагачують розвиток, впливають на його темп і повноту, але не можуть перекреслити й «відмінити» закономірності розвитку, а тому знання вікових особливостей, а точніше вікових можливостей, набуває виняткової ваги.

Захищена С. Д. Максименком у 1990 році докторська дисертація на тему «Експериментальний метод у радянській віковій та педагогічній психології» стала важливою віхою у розвитку вітчизняної психології. Ця фундаментальна праця була результатом багаторічних досліджень і прикладом високого рівня теоретичної рефлексії. Її наукове значення полягає в системному викладі ключових питань технології психологічного дослідження, докладному аналізі існуючих у психології дослідницьких методів та розкритті сутності експериментально-генетичного методу – його форм, способів практичної реалізації і тенденцій розвитку в умовах перебудови всіх ланок освіти.

Разом з тим у названій праці виявлено й означено евристичні експериментальні можливості експериментально-генетичного методу стосовно проблем розвитку особистості в процесі навчання і виховання, обґрунтовано принципову необхідність експериментально-генетичного методу в проектуванні психологічних новоутворень відповідно до завдань педагогічної практики.

Для того, щоб зрозуміти роль експериментально-генетичного методу (відомого зараз під назвою «експериментально-моделюючий») у розв'язанні проблем вікової і педагогічної психології та скласти адекватне уявлення про те, що нового вніс його автор у розкриття поняття «психічний розвиток», варто вичленити методологічні корені теоретичних позицій тих дослідників, які своєю цариною вважали психологію навчання і психологію розвитку та споріднені проблеми й орієнтувалися на праці Л. С. Виготського. Вони намагалися відповісти на „основне питання” психології розвитку, поставлене ще самим Л. С. Виготським: що „йде” за чим – навчання чи розвиток? Свого часу Л. С. Виготський, полемізуючи з В. Келером та раннім Ж. Піаже, дав славнозвісну відповідь: «добре навчання веде за собою розвиток». Ця афористична і, безумовно, науково обґрунтована відповідь зумовила появу численної низки запитань, на які нині вже важко дати таку однозначно-категоричну відповідь.

Несуперечливу в принципі щодо основного постулату про „добре навчання”, але все ж особливу позицію займав Г. С. Костюк. Він писав про спонтанність, „спонтанійність”, а фактично про самоспричиненість розвитку.

Звичайно, сам Г. С. Костюк не був задоволений всіма відповідями на запитання, що ставив перед собою; багато проблем з тих чи інших причин лишилися неопрацьованими і «недоопрацьованими». Тому наразі є всі підстави вважати, що праці С. Д. Максименка є не простим продовженням своєрідної „лінії Костюка” і не лише її творчим розвитком, а й вдалим методологічним синтезом різних теоретико-психологічних спрямувань, що так чи інакше центрувалися навколо проблем розвитку і навчання. В них здійснений глибокий філософський і психологічний аналіз основних методів дослідження у віковій та педагогічній психології, передусім з погляду того, які імпліцитні чи явні методологеми лягли підвалинами в основні теоретичні підходи до дослідження психологічних явищ.

Праці С. Д. Максименка змушують замислитись над „логікою” історії психології і дають змогу досягнути можливості й перспективи психологічного дослідження як такого, а також можливості та обмеження кожного методу дослідження, глибше зрозуміти правила їхнього поєднання з метою вивчення психологічного явища у його цілісності. Водночас у них дано певні відповіді на суттєві питання, що хвилювали Г. С. Костюка, зроблено обґрунтовані оцінки, окреслено важливі перспективні лінії психологічних досліджень. Неминуще значення має, зокрема, розвиток С. Д. Максименком експериментально-

генетичного (генетико-моделюючого) методу. Основною принциповою відмінністю експериментально-генетичного методу від будь-яких інших методів наукового пізнання є його моделюючий, проектувальний характер.

Генетико-моделюючий метод є водночас педагогічно-дидактичним методом (методом навчання) і методом власне дослідницьким; в ньому «навчальна частина» є невіддільною від дослідницької, кожна з них сама по собі позбавлена сенсу. Цей метод є таким дослідженням-через-навчання, де саме навчання (метою якого є створення певних психологічних якостей та здібностей) має бути ретельно обґрунтованим і належно проведеним, тобто має бути навчанням-через-дослідження. Тому за умови проведення генетико-моделюючого дослідження, зокрема у школі, вкрай важливого значення набуває невидима для школяра і педагога, але складна попередня проектувально-теоретична науково-дослідна робота.

У зв'язку з цим важливого значення набувають також і сформульовані С. Д. Максименком принципи, на яких має ґрунтуватися експериментально-генетичне дослідження. Це відомі принципи аналізу за одиницями, принцип історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній у дослідженні), принцип системності (цілісного розгляду психологічних утворень), принцип проектування (моделювання). Дотримання цих принципів при конструюванні конкретного дослідження дає змогу уникнути багатьох труднощів і помилок, виконати його на належному теоретичному та практичному рівні, адекватно інтерпретувати отримані результати, – словом, максимально підвищити прецизійність психологічного дослідження.

Праці С. Д. Максименка покликані сприяти розв'язанню найбільш гострих проблем щодо управління розвитком особистості в процесі навчання і виховання на основі розкриття механізмів генези її психічних властивостей. Це цілком здійсненне завдання, оскільки експериментально-моделюючий метод адекватний такому об'єкту вивчення, як розвиток психічних процесів і властивостей, процес зміни форм і видів активності особистості, що характеризують переходи від нижчих до вищих ступенів її психічної діяльності. Розкриваючи генетичний взаємозв'язок діяльності і психіки, С. Д. Максименко в ході своїх досліджень отримав результати, які відкривають процес руху в психіці привласненого засобу – він перетворюється на ключову одиницю нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, формуючи ту чи іншу якість особистості...». Це і є саморух та саморозвиток, зазначає автор, і додає: „Ми можемо стверджувати, що цей механізм, відкритий завдяки результатам експериментів, це – „природний” механізм (в тому розумінні, що він незмінний за будь-яких умов)”.

Так виникає явище особистісного опосередкування навчальної діяльності і феномен «подвійного опосередкування» психічного розвитку. В даному разі, за словами автора генетико-моделюючого методу, процес розвитку опосередковують і культурний контекст (зовнішній), і особистісний (внутрішній).

Проведені на основі генетико-моделюючого методу експериментальні дослідження, в яких був зафіксований акт опосередкування (створення засобу), тобто було показано, як здійснюється реальний природний процес психічного розвитку, зокрема особистості школяра у процесі навчання і виховання, засвідчили високу евристичну цінність означеного методу для розв'язання сучасних проблем не лише масової школи, а що дуже важливо – спеціальної школи, зокрема загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Проте С. Д. Максименко не вдовольнився зробленим і досягнутим. За останнє десятиліття ним та під його редакцією було опубліковано цілу низку монографій та посібників, які показують, що коло його наукових інтересів дуже широке. Одна з монографій – «Генетична психологія» – має промовистий підзаголовок «Методологічна рефлексія проблем розвитку в психології». В ній представлений наскрізний аналіз проблеми психічного розвитку і з огляду на це формується змістове уточнення предмета генетичної психології як науки про закономірності і можливості психічного розвитку.

В центрі наукових інтересів вченого є такі проблеми вікової та педагогічної психології, як психологія навчання, психічного розвитку і методу психологічного дослідження.

Важливим напрямом є дослідження місця і ролі психології в системі української культури, осмислення основних здобутків української науки в контексті світової психологічної думки в XX столітті, визначення тенденцій і перспектив розвитку психології. Серед завдань історико- психологічного спрямування слід відзначити й дослідження, що має на меті розкриття зв'язків психологічних знань з особливостями історії України, звичаями і традиціями українського народу, розвитком науки, літератури та мистецтва. Започатковано дослідження, спрямоване на вивчення основних чинників становлення української психології у другому тисячолітті та здійснення прогностичного аналізу її розвитку на початку XXI століття. Заслужують на увагу дослідження етнопсихологічного спрямування, яке має на меті визначення провідних чинників етнопсихогенези українців, виявлення закономірностей та механізмів трансформації зовнішніх етнопсихологічних чинників у внутрішні особистісні утворення.

Бондаренко Олександр Федорович (3 серпня 1951 рік, м. Суми) – фахівець у галузі загальної, соціальної та консультативної психології. Заснував «Журнал практикуючого психолога» і є його редактором, член редколегії «Московського психотерапевтичного журналу» та низки українських професійних періодичних видань. Член експертної ради з психології ВАК України, а також спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій. Завідуючий кафедрою психології Київського національного лінгвістичного університету, професор факультету медичного університету, запрошений професор Лондонського університету (Інститут психіатрії, 1997 рік) і Лейденського університету (лабораторія дослідження проблем аутизму, 1999 рік).

Створив психотерапевтичну концепцію «Етнічний персоналізм», яка у 2010 році визнана окремою психотерапевтичною модальністю.

Основні напрямки наукових досліджень:

- питання ефективності психотерапії і психологічного консультування;
- методи психотерапії емоційних травм;
- розробка основних стратегій встановлення особистого «Я» у ситуаціях емоційної травми.

Серед його публікацій нараховується більше 200 найменувань, цілий ряд монографій, книги і навчальні посібники з психології й психологічного консультування.

Харківська психологічна школа

Харківська психологічна школа це неформальна організація психологів, що працювали у 30-х р. у наукових установах Харкова над розвитком ідей Л. С. Виготського і над формуванням на цій основі діяльнісного підходу в психології. Діяльність даної школи пов'язують із вивченням явищ людської психіки. До цієї школи належали: Олексій Миколайович Леонтьєв, Олександр Романович Лурія, Петро Іванович Зінченко, Олександр Володимирович Запорожець, Петро Якович Гальперін та інші.

На початку 30-х років Наркомздрав України запропонував Л.С. Виготському, О.Р. Лурія й О.М. Леонтьєву організувати відділення психології в психоневрологічній академії в Харкові. Цю групу вчених очолив О. М. Леонтьєв, який почав розвивати та вдосконалювати власний варіант теорії Виготського. Провів ряд експериментальних досліджень, які розкривають механізм формування вищих психічних функцій (довільна увага, пам'ять та ін.). Леонтьєву довелося одночасно очолювати кафедру психології в педінституті й відділ психології в НДІ педагогіки в Харкові. Таким чином і з'явилася знаменита Харківська школа психології.

У 20-х роках XX століття Харків вже мав репутацію відомого наукового центра, у якому розвивалися різні напрямки як гуманітарних, так і природничих наук. На той період Харків був столицею України, що зумовило відкриття в ньому нових наукових і навчальних закладів; розвивалися різні напрямки гуманітарних і природничих наук, тим більше, що ще у XIX столітті була закладена ґрунтовна наукова база для цього.

У 1922 році в Харкові був відкритий Український науково-дослідний психоневрологічний інститут, директором якого став відомий невропатолог Олександр Йосипович Гейманович, а у 1926 році на базі психіатричної клініки виник Український інститут клінічної психіатрії й соціальної психогієни, директором якої був В. П. Протопопов. У 1932 році ці установи об'єднали в одну організацію – Всеукраїнську психоневрологічну академію. Вона була унікальною поліфункціональною установою, до складу якої входив і сектор психології; він складався із відділів загальної, генетичної та клінічної психології. У зв'язку із цим виникла потреба знайти й запросити психологів – фахівців для роботи у цих відділах. З Москви були запрошені О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, М. С. Лебединський. Завідувачем сектору став О. Р. Лурія, а завідувачем відділу генетичної психології призначили О. М. Леонтьєва. До активного розвитку психологічної науки долучилися О. В. Запорожець, Л. І. Божович, які практично відразу виїхали в Полтаву й постійно приїжджали до Харкова для зустрічей з усією групою.

У відділі, який очолював О. М. Леонтьєв, працював і П. Я. Гальперін, харківський психоневролог і психолог, що швидко рухався від медицини до психології.

Ще одна група психологів, що до них приєдналася, вийшла з аспірантури Харківського педагогічного інституту й Українського науково-дослідного інституту педагогіки – до неї входили В. І. Аснін, П. І. Зінченко, Г. Д. Цибуль. Усі вони разом й склали ядро Харківської школи психології.

Постійно висувалося на дискусію питання про існування єдиної школи Виготського – Леонтьєва, які різнилися за своїми напрямками. Школа Виготського мала культурно-історичний характер, а школа Леонтьєва – діяльнісний характер. Звісно, що кожна школа мала свою специфіку роботи, що їх поєднувала. Ними був закладений теоретичний і експериментальний фундамент теорії діяльності. Крім вже названих вище психологів, у 30-і роки в цю групу увійшли також Д. М. Арановська, Ф. В. Бассин, Е. В. Гордон, О. М. Кінцева, Л. І. Котлярова, Г. В. Мазуренко, В. В. Мистюк, Т. І. Титаренко, К. Е. Хоменко. У такому складі харківська група існувала протягом 10 років.

У 1936 році, коли столиця України перемістилася в Київ, різноманітні психологічні дослідження, що проводилися на базі Всеукраїнської психоневрологічної академії, почали згортатися, а постанова 1936 року про педологічні перекручення в системі Наркомпросу цей процес завершила. Однак дослідження продовжувалися в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, Харківському педагогічному інституті, у якому кафедрою психології завідував О. В. Запорожець і працювали В. І. Аснін, К. Е. Хоменко, Г. Д. Цибулін і ін.

Постанова про педологію не зупинила наукову діяльність харківської групи, оскільки вони ніколи не дотримувалися педагогічних позицій, вважаючи психологію та педагогіку двома різними науками. Однак їхню діяльність призупинила війна. П. І. Зінченко і Г. Д. Цибулін пішли на фронт, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін і О. М. Леонтьєв працювали разом у військових госпіталях. Там вони проводили роботу з відновлення рухових функцій бійців.

Проаналізувавши початкові етапи розвитку Харківської психологічної школи, можна з упевненістю сказати, що блискуча група молодих психологів, що називали себе «виготчанами», зберегли й допомогли збереженню психології. Досить тісно співпрацював з ними і харків'янин Філіп Веніамінович Бассин, швидко були встановлені контакти із психологами Києва – Г. С. Костюком, Одеси – Д. Г. Ельконін, із психологами Вірменії і Грузії.

Після війни основна група харків'ян повернулася у своє рідне місто, П. І. Зінченко став неформальним лідером харківської школи психологів. Він очолив психологічну лабораторію – Філію Київського інституту психології. Лабораторія не мала свого постійного місця, вірніше, мала його на квартирах членів лабораторії. Таким чином, харківська школа збереглася, продуктивно працювала, публікувала десятки статей в наукових записках харківських інститутів, Київського інституту психології, потім у «Радянській педагогіці», а з 1955 року в «Питаннях психології». Після війни сфери наукових інтересів цих дослідників

трохи розділилися, практично кожний з них став займатися власною проблематикою і став засновником свого напрямку в психології: О. М. Леонтьєв – теорії діяльності, О. В. Запорожець – теорії сприйняття, П. І. Зінченко – теорія пам'яті, П. Я. Гальперін – теорії поетапного формування розумових дій, Л. І. Божович – теорії особистості. Однак усі ці напрямки мали спільну основу – теорію діяльності, що розроблялася сумісними зусиллями.

7. Українська психологія в еміграції

Розвиток психологічної науки в еміграції зосереджувався спершу в Празі, де Я. Ярема, професор Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова, розвинув у 1923 – 1930 роках жваву діяльність, досліджуючи проблеми психографії в школі. П. О. Іванов розробляв у чеському Психотехнічному інституті ім. Масарика психотехнічну проблематику. О. Кульчицький вивчав цілісноструктурну психологію та педагогічну характерологію, очолював кафедру загальної психології з 1946 року. Нейрофізіолог М. Міщенко викладав експериментальну психологію у 1946 – 1949 рр. З 1955 року кафедрою соціальної психології керує В. Янін, який почав вивчати психологію в'язнів, а пізніше став досліджувати психологічні інтерпретації соціальних спрямувань українського народу. Найбільше уваги приділяв вивченню психічних властивостей українців (етнопсихологія). До досліджень В. Яніна долучалися також педагог Г. Ващенко, філософ і історик української культури І. Мірчук та філософ і літературознавець Д. Чижевський. На теренах США працював Б. Цимбалістий, який на основі експериментальної психології досліджував питання геометрично-оптичного обману.

